

134.255

Vlado Šimugor

Jugoslavija

1941-1945

I New vs. II cu. 48

II 85 cu. yds.

III

IV

V - 152

VI - 217

VII - 248

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA
KNJIGA STO ŠESTA

UREĐIVACKI ODBOR

general-potpukovnik BOŠKO ĐURIĆKOVIC, general-potpukovnik BRANKO BO-
ROJEVIĆ, general-major ALEKSANDAR VOJINOVIC, general-major BRANKO
PEROVIĆ, general-major FABIJAN TRGO, general-major u penz. MESUD HOTIC,
general-major u penz. MILUTIN PEJANOVIC, pukovnik AHMET ĐONLAGIC,
pukovnik VIKTOR KUCAN, potpukovnik u penz. LAZO BOGESKI, potpukovnik
RADOMIR PETKOVIC — odgovorni urednik

UREDNIK
potpukovnik ESAD TIHIC

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD

UDSTVILJENJA VOJNE BIBLIOTEKE
INV. BR. 13525

VLADO STRUGAR

JUGOSLAVIJA
1941—1945.

BEOGRAD 1969.

Srpskohrvatsko izdanje ove knjige izlazi po predlogu i nastojanju Vojnoizdavačkog zavoda: redakcije i uredivačkog odbora biblioteke »Ratna prošlost naših naroda.«

Autor je pristao da se knjiga u ovom izdanju nazove »Jugoslavija 1941-1945«. Čitalac će naći u Predgovoru autorovo mišljenje o preduslovima te sinteze.

Prema prvim izdanjima, ovo je prošireno; neophodno je da se ne ispuste najnovija važna saznanja iz arhivskih izvora i istoriografske literature o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, jer, delo o celini uvek ište dopune i nove osvrte.

Ova knjiga na slovenačkom jeziku s autoreferatom na ruskom jeziku — podneta i u rukopisu na srpskohrvatskom i nemackom jeziku — odbranjena je kao doktorska disertacija pred Naučnim većem Instituta slavistike Akademije nauka SSSR, u Moskvi 2. oktobra 1968. godine.

DISERTACIJA ODBRANJENA PRED 23 ČLANA NAUČNOG
VECA INSTITUTA SLAVISTIKE

Predsednik Naučnog veća

I. A. Hrenov, doktor istorijskih nauka, direktor Instituta

Oficijelni oponenti

F. T. Konstantinov, doktor filozofskih nauka, profesor

J. A. Pisarev, doktor istorijskih nauka, profesor

D. M. Proektor, pukovnik, doktor istorijskih nauka, profesor

V. M. Turok-Popov, doktor istorijskih nauka, profesor

Neoficijelni oponent

V. K. Volkov, kandidat istorijskih nauka

Predsednik komisije za utvrđivanje rezultata
tajnog glasanja Veća o uspehu odbrane

I. I. Kostjuško, doktor istorijskih nauka

PREDGOVOR

Čovečanstvu se još ne dopušta da drugi svetski rat sasvim prepusti istoriji. Ostalo je toliko njime prouzrokovanih nesporazuma i nedovršetaka da bi vatrom koja je u njima, nerazumnost mogla sagoreti čovečanstvo. Ti ostaci su muka savremene politike, pregrada mnogim nužnim međuljudskim sjedinjavanjima, surovo i tužno opterećenje u duši čovekovoj. Istoričari već svode njegove globalne rezultate, iako se svetska praksa još sapliće na onim bespućima koja su tim ratom nastala. Oni to čine nasledivši podeljeno pamćenje u svetu i o svetu, a potčinjavajući se različitim interesima i namerama, čudima i razlozima savremene podeljenosti. Iсториографija је zbog toga malo napredovala u svojoj obavezi da kaže potpunu istinu o drugom svetskom ratu kao gigantskom sudaru koji se karakterisao: ambicijom fašizma kao sile koja je htela da zagospodari svetom, nastojanjem demokratije da očuva regione liberalizma i kolonijalne dominacije u strukturi sveta, pobudama socijalističke revolucije da svet izmeni. Ratni napor jugoslovenskih naroda kretao se jednim od ovih pravaca. Otkako se fašistička vojska dotakla njene granice, Jugoslavija nije mirovala; nije dopustila da je obuzme strah i skrši klonuće. Digla je svoje mlade snage i postavila front protiv fašističkih armija; neprekidno je bila samostalno ratište, sjedinjujući svoja naprezaanja s onim najkrupnijim vojnim i političkim napo-

rima koji se u svetu čine protiv fašizma. Jugoslavija je postala osobenost kojom je drugi svetski rat otvorio još jednu vrstu mogućnosti za socijalističku revoluciju.

Sa namerom da opiše te jugoslovenske oslobođilačke napore, autor se našao pred neobičnošću izuzetno bujnog, osobenog, teritorijalnog rata. Pokazalo se da je sačiniti istoriju takvog rata slično brižnoj i sporoj izradi mozaika koji od skladnog rasporeda raznobojnih detalja dobija dragocenu punoču celine. Autor je uvideo da bi pre svega trebalo da prikaže: tok vojnih operacija na jugoslovenskom ratištu, razvoj političke borbe, položaj jugoslovenskog oslobođilačkog pokreta u međunarodnim odnosima, stvaranje oslobođilačke vojske kao oružane ratujuće snage, stvaranje narodnooslobodilačkih odbora kao činilaca socijalističke revolucije. Više se nije moglo zahvatiti, jer istoriografija još ne daje osnovu za sintezu najvišeg stupnja. Još neke dorade vojnog razvoja oslobođilačkog rata, rasprave o političkim procesima u Jugoslaviji i diplomatiskoj kampanji oko nje, prikazi stanja jugoslovenske ekonomije sa računskim pregledima dobara koja su okupatorske vojske odnele, sa pregledima sredstava koje je uništila oslobođilačka vojska kako ne bi služila okupatorima, sa dobrim proračunima o sačuvanom imetku zaslugom narodnog otpora i oslobođilačke vojske, sa proračunima o gubicima nacionalne ekonomije zbog ljudskih žrtava i zapošljenosti muške snage puškom a ne alatkom, sociološke studije o vodećim kadrovima i masama oslobođilačkog pokreta i, s druge strane, kolaboracionističkim grupama, prikazi kulturnog i preporoditeljskog stvaralaštva oslobođilačkih snaga — to su, sa onim što već postoji, nužni a dosad nenapisani radovi koji, nadahnuti naučničkom smelošću kritičkog ocenjivanja ličnih dela i događaja, moraju biti izvor i osnova za visoku istoriografsku sintezu teme: Jugoslavija u drugom svetskom ratu.

Pred autorom je stajalo mnogo subjekata, obilje činjenica, više zahteva. Mislio je da će im u jednoj knjizi ove vrste najbolje udovoljiti sažetim, gotovo enciklopedijskim kazivanjem i grafičkim i svim drugim prilozima koje

je sačinio kao dopunu glavnog teksta. A nade koje ima s ovom knjigom, autor želi da deli sa svima koji su mu pomogli da ona nastane. Ona će se skoro jednovremeno pojaviti na slovenačkom i nemačkom jeziku; reklo bi se, prema tome, da srećno izlazi na svet. To se desilo ovako. Želju Nemačkog vojnoizdavačkog zavoda u Berlinu (Deutscher Militärverlag) da za nemačke čitaoce štampa knjigu o jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi, autor je prihvatio i napisao rad koji je posle zadovoljio i nameru Kulturno-prosvetnog i istorijskog zavoda »Borec« u Ljubljani da za čitaoce u Sloveniji izda sličnu istoriju.

Oba izdavača su prihvatile isti rukopis. Autor je usvojio njihove izvesne posebne razloge zbog kojih će ta dva izdanja imati neke manje razlike. U izdanju na nemačkom jeziku neće biti piščevog predgovora; na prvim stranama uvoda, u sinhronooptičkom pregledu, u broju i rasporedu grafičkih priloga nešto će se prorediti. Samo nemačko izdanje doneće tematski sastavljenu grupu originalnih ratnih fotografija. Srpskohrvatski tekst autorovog rukopisa preveo je na nemački jezik profesor univerziteta »Humboldt« u Berlinu dr Martin Celer (Martin Zöller) koji je zaslužan za širenje istine o jugoslovenskoj oslobodilačkoj borbi i nemačkoj javnosti pre ukazao na autorov raniji rad.

Knjiga na slovenačkom jeziku donosi celu građu koju je autor predao izdavačima, sem pomenutih fotografija. Zdravko Klanjšček, naučni saradnik Vojnoistorijskog instituta, preveo je srpskohrvatski tekst na slovenački jezik, dao korisne dopune o Sloveniji u oslobodilačkom ratu, posvršavao neke poslove koje obično radi autor kad se knjiga štampa. Skice, sheme i karte — kao sastav autora — za slovenačko izdanje je priredio s kreativnom voljom Vladimir Štimac.

Rukopis knjige pročitali su: Veljko Miladinović, general i savezni narodni poslanik, magistar Dimitrije Brajušković i magistar Vojin Popović, naučni saradnici Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, dr Dušan Živković, naučni saradnik Instituta za radnički pokret u Beogradu. Oni su dali korisne savete autoru.

U sređivanju rukopisa, crteža i obimne prepiske sa prevodiocima i oba izdavača, stvaralačku pomoć pružila je inteligentno i svesrdno Eli Verikios-Korica.

Kako je po ugovoru izdavač u Berlinu pre stekao stalna prava na ovu knjigu, rado se saglasio da se ona sa rukopisa izda u Ljubljani i tako bude mogućno da se kao original pojavi, sem na nemačkom, i na slovenačkom jeziku.

Oba izdavača, prevodioci i drugi pomagači, svojim brižnim sudelovanjem i trudom da ovo delo uspe, oduševili su autora. To on smatra svojim trajnim lepim dobitkom.

VLADO STRUGAR

U V O D

Jugoslavija zahvata srednji i zapadni deo Balkanskog poluostrva, a jednom četvrtinom svoje teritorije — severno od Dunava i Save — zalazi u srednju Evropu. Prema istoku je povezana sa crnomorskim basenom i Vlaškom nizijom, na severu sa Panonskom nizijom, prema zapadu sa Venecijanskom i Lombardijskom nizijom, i na jugu, preko Jadranskog mora, ima širok izlazak u svet. Dunavom, kao međunarodnom rekom koja u dužini od 591 kilometra teče preko njenog zemljišta, Jugoslavija je duboko vezana sa srednjom i istočnom Evropom. Preko jugoslovenske teritorije prolaze kopneni putevi koji vode iz severne i zapadne Evrope u prednju Aziju. Putevi preko Budimpešte ka jugu, preko Beča ka jugoistoku, iz Venecije prema istoku, sreću se u Beogradu, i dalje na jednom pravcu produžuju ka Solunu i Atini, a na drugom ka Sofiji, Istambulu, Bagdadu i Persijskom zalivu. Sklop zemljišta kojim se pruža i geografski pravac protezanja odredili su toj međukontinentalnoj transverzali izvanredan ekonomski i vojni značaj; njome su se od najstarijih vremena kretali stanovništvo i roba, širila kultura, razvijali vojni pohodi. Komunikacija u dolini Vardara i Morave predstavlja saobraćajnu kičmu Balkanskog poluostrva, a pošto se produžava (dolinom Save) ka Zagrebu, Mariboru i Beču, čini strategijsku magistralu jugoistoka Evrope.

Jugoslovenska teritorija — sa dinarskim planinama u srednjem delu, Alpima na severozapadu, ravnicom na

severu, područjem visokih planina i širokih kotlina na jugu, sa rečnim dolinama kao najprolaznijim predelima, svim vrstama reka i vrlo razuđenom morskom obalom — deli se i naziva prema nacionalnim područjima (videti Album karata: prilog I).

Makedonija je pokrajina na jugu Jugoslavije; njen glavni grad je Skoplje, a najveća reka Vardar, kojom je podeljena na istočnu i srednju Makedoniju, dok se oblast visokih planina između Ohridskog jezera i Šar-planine naziva zapadna Makedonija.

U razgranatom slivu reke Morave leži Srbija i prostire se do Dunava i Save, do reka Drine i Lima. Beograd je glavni grad Srbije i Jugoslavije. U jugozapadnom delu, između Šar-planine, Kopaonika i Prokletija nalazi se prostrana i plodna kotlina Kosovo i Metohija. Oblast između granice sa Bugarskom i Velike Morave zove se istočna Srbija; širok predeo Niša, u slivu Južne Morave, i na zapad do reke Ibra i Zapadne Morave, naziva se južna Srbija; Šumadija je oblast severnije (srednji deo Srbije sa Beogradom) između Zapadne i Velike Morave i na zapad do Čačka i reka Ljiga i Kolubare; ostali krajevi do Drine i Lima nazivaju se zapadna Srbija.

Vojvodina je jugoslovenski deo Panonske nizije; njen glavni grad je Novi Sad. Banat je predeo između Dunava, reke Tise i granice sa Rumunijom; Bačka leži između Tise i Dunava do Subotice; Baranja je mali prostor između Dunava, Drave i granice sa Mađarskom, a Srem oblast između Dunava i Save, od Beograda do blizu Vinkovaca.

Bosna i Hercegovina obuhvata srednji deo Jugoslavije. Sarajevo je glavni grad ove pokrajine. Oblast između Drine i reke Bosne i na severu do Save, često se naziva istočna Bosna; srednja Bosna je predeo dalje na zapad, do reke Vrbasa, a oblast još više prostrta ka zapadu, između Save, donjeg toka reke Une, južnih ogranaka Zrinske gore, severnih ogranaka planine Plješivice i grebena planine Dinare, zove se zapadna Bosna ili Bosanska krajina. Hercegovina se prostire između istočnih ogranaka planina Dinare i Bjelašnice, gornjeg toka Drine i reke Trebišnjice, sa uzanim izlaskom na more istočno od ušća Neretve.

Crna Gora, Sandžak i Boka kotorska leže između Hercegovine i Srbije. Crna Gora sa ranije glavnim gradom Cetinjem (danас je то Titograd — ranije Podgorica) obuhvata područje između planine Lovćena, gradova Bara i Ulcinja na morskoj obali, planine Prokletija, gornjeg toka Lima i planine Durmitora do sastava reka Pive i Tare. Sandžak se prostire u slivu reke Lima, od donjeg toka reke Tare, do planine Rogozne na srednjem Ibru, planine Golije i donjeg toka reke Uvca. Boka kotorska sa Paštrovićima obuhvata uzan zemaljski pojas prirodno vrlo pogodne pomorske luke između Hercegnovog i Lovćena i predeo do Bara.

Hrvatska se u obliku potkovice prostire od Srema do zagorskih planina i Istre na zapadu pa do Boke kotorske na jugoistoku. Glavni grad Hrvatske je Zagreb. Oblast između reka Save i Drave, od Vinkovaca na zapad do zahvata Bilogore i Moslavacke gore zove se Slavonija. Dalje na zapad, između Zagreba, Varaždina i reke Sútle, leži Zagorje, a između Drave i reke Mure — Međumurje. Jugozapadno od Zagreba je Žumberačka gora, a južnije, između donjeg toka reka Kupe i Une, obuhvatajući Zrinsku goru i prostor do Save, prostire se Banija. Kordun je kraj između Karlovca, severnih ograna Velike kapele i Petrove gore. Gorski kotar obuhvata predeo između Velike kapele i gornjeg toka reke Kupe. Lika je ka jugoistoku izdužena oblast između Velike kapele i planina Plješevice i Velebita. Od zapadnih ograna Velebita do Rijeke prostire se Hrvatsko primorje. Dalmacija obuhvata ceo obalski pojas od južnih ograna Velebita do Boke kotorske, prostirući se u dubinu teritorije do planine Dinare; ušće reke Neretve deli južnu Dalmaciju od srednje, dok zapadno od Splita počinje severna Dalmacija. Istra, do planine Snežnika i ušća reke Dragonje kod Pirana, pripada Hrvatskoj; ta je oblast sa Rijekom, ostrvima Cresom i Lošinjem i gradom Zadrom pripala Italiji po versajskom ugovoru o miru.

Slovenija je severozapadni deo Jugoslavije; njen glavni grad je Ljubljana. Predeo između reke Mure i granice sa Mađarskom i Austrijom zove se Prekomurje. Štajerska obuhvata oblast Maribora, Celja i planine Pohorja do istočnih ograna Karavanki. Gorenjska je predeo gor-

njeg toka reke Save, od Ljubljane do Karavanki i Triglava. Dolenjska se proteže od Ljubljane ka jugoistoku, u slivu reke Krke i do Save; od nje zapadno je Notranjska i obuhvata planinski predeo između Ljubljane, Postojne i Snežnika. Oblast između Pirana, Ilirske Bistrice i Postojne sa dolinama reka Idrije i Soče do njenog ušća u Jadransko more, pripala je Italiji po versajskom ugovoru o miru, dok je Koruška, naseljena Slovencima, ostala u okviru Austrije.

Jugoslovenski narodi, naseljavajući ovaj prostor, od davnih vremena stvaraju na njemu svoju duhovnu i materijalnu kulturu i čine napore da izgrade svoju državnost i slobodu. Oni su još u srednjem veku ostvarili značajan napredak u svojim državama, stvorenim na područjima koja su docnije postala nacionalne pokrajine. Očuvani spomenici tog napretka — državni zakoni, umetnička dela, arhitektura, zanatski proizvodi — svedoče o visokom dometu i širokim stvaralačkim mogućnostima. Osvajačke najezde su pre ili kasnije presekle samostalan razvitak jugoslovenskih plemena i naroda. Avari i Franci su sredinom osmog veka pokorili slovenačku državu Karantaniju, a kad je sredinom devetog veka franačko carstvo podeljeno, slovenačke kneževine su kao feudalni posedi pripale nemačkoj vlasteli; otada se u slovenačke oblasti naseljavaju Nemci i potiskuju domaće stanovništvo. Uprkos tuđem pritisku i germanizaciji, slovenački narod je stvorio bogatu vlastitu kulturu i razvio široku robnu proizvodnju i trgovinu. Hrvati su u devetom i desetom veku izgradili jaku državu koja je pod stalnim udarima svojih suseda tako oslabila, da je početkom dvanaestog veka hrvatsko plemstvo potpisalo personalnu uniju između Hrvatske i Ugarske, priznajući ugarskog kralja za svoga suverena. Hrvatska je izgubila samostalnost, iako je sačuvala izvesnu autonomiju. Docnije, kad je Austria zavladala Ugarskom, hrvatske zemlje su bile pod dvostrukim pritiskom — ugarskim i austrijskim. Jaka i prostrana makedonska država, stvorena krajem desetog veka, pala je do sredine jedanaestog veka pod vlast Vizantije i prestala da postoji. Srbi su u drugoj polovini devetog veka zasnovali svoju državu u jugozapadnom delu današnje Srbije i današnjem Sandžaku. Odolevajući susedima koji

su je primoravali da privremeno prizna njihovu vrhovnu vlast, ta država se širila, sjedinila se sa drugom susednom srpskom državom koja je nastala u prvoj polovini jedanaestog veka na području današnje Crne Gore i Boke kotorske, pa se do početka četrnaestog veka još proširila i razvila u moćnu silu sa uticajem na celo Balkansko poluostrvo i južna područja srednje Evrope. Posle dve krupne izgubljene bitke protiv turskih osvajača u drugoj polovini četrnaestog veka i zbog sukoba među feudalnim vlastelinima i drugih suprotnosti razvijenog feudalnog društva, sve srpske oblasti su do kraja petnaestog veka pale pod tursku vlast. Do tog vremena Turci su osvojili i Bosnu i Hercegovinu i pokorili bosansku državu koja je krajem četrnaestog veka bila vrlo moćna. Tako, novo doba, dolazak epohe kapitalizma, zatiče jugoslovenske narode pod tuđom vlašću: u Makedoniji, Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini pod Turcima, u Vojvodini i Hrvatskoj pod ugarskom vlašću, u Sloveniji pod austrijskom, a u primorskom pojasu, od Istre do Boke kotorske, pod vlašću Venecije. U narodu se sačuvalo snažno sećanje na vreme samostalnosti i postojanja država, a mnoge pobune protiv tuđinaca-gospodara otkrivale su nepomirljivost sa ropstvom i ostavljalje tragove duhovnog podsticaja moćnijih oslobođilačkih snaga. Kad su Srbi 1804. god. digli veliki ustank protiv turske vlasti i stvorili državu, to je bio udar koji je našao snagu u već zasnovanim elementima nacionalnog bića, razvijenim na temelju sopstvene robne proizvodnje. Srpskim ustankom, kao revolucionarnim pokretom, izrazilo se nacionalno sazrevanje svih jugoslovenskih naroda. U prirodnoj težnji za oslobođenjem javila se misao o međusobnom ujedinjenju. Kako su odvojeni nacionalni napor donosili manja ostvarenja, ta misao o jedinstvu postala je načelo i program, prvo dalekovidih ljudi, pa sve više i širih narodnih snaga. Sem u Srbiji, sloboda se učvrstila i u Crnoj Gori, gde se već od kraja sedamnaestog veka na širem prostoru Cetinja stvara samostalna država. Na Berlinskom kongresu, 1878. godine, Srbija i Crna Gora su dobile međunarodno priznanje. To je bio velik dobitak za ideju jugoslovenskog oslobođenja i ujedinjenja koja je baš tada pretrpela štetu zbog prelaska Bosne i Hercegovine ispod slabije turske,

pod jaču austrougarsku vlast. U balkanskom ratu 1912. godine Turska je pobeđena i prinuđena da se povlači; i poslednji jugoslovenski krajevi koje je još ugnjetavala bili su oslobođeni. Taj uspeh je snažno podstakao napore za oslobođenje jugoslovenskih krajeva ispod Austro-Ugarske. U prvom svetskom ratu jugoslovenske oslobodilačke snage se udružuju protiv tog zajedničkog protivnika da ga uz pomoć saveznika pobede i ujedine se u jednu državu. Na kraju rata, Austro-Ugarska se kao višenacionalna država raspala, a jugoslovenski narodi se ujedinili u svoju državu. Ujedinjenje je proglašeno 1. decembra 1918. godine u Beogradu. Zajednička država se nazvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a 3. oktobra 1929. godine dobila je naziv Kraljevina Jugoslavija. Obuhvatila je prostranstvo od 247.542 km². Susedi su joj Albanija, Grčka, Bugarska, Rumunija, Mađarska, Austrija i Italija. Njena suvozemna granica bila je duga oko 3.100 kilometara, a pomorska na Jadranu oko 1.900, upravo oko 600 kilometara na liniji spoljne granice unutrašnjih morskih voda.

Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci predstavljaju oko 85% stanovništva Jugoslavije, a ostali deo druge narodnosti — Albanci, Mađari, Nemci, Vlasi, Turci, Slovaci, Italijani, Cigani, Rumuni. Jugoslavija na početku 1941. godine ima oko 15.920.000 stanovnika (prema proračunu o priraštaju mogla je imati 31. decembra iste godine — 16.001.639).

Jugoslavija je nasledila nejednaku razvijenost pokrajina. Iako su istočne oblasti bile ukočene zaostajanjem turskog feudalizma, a zapadne pod pritiskom austrougarske industrije, ipak su Slovenija i Hrvatska industrijski najrazvijenije pokrajine. Jugoslavija je 1938. godine imala 3.365 fabrika i 589 električnih centrala, a samo 330.156 radnih mesta u njima. Te godine u industriji je zaposleno blizu 300.000, a u rudarstvu oko 54.000 radnika, dok je u zanatstvu bilo 155.000 majstora i 81.200 radnika. Seljaštvo je činilo tri četvrtine stanovništva Jugoslavije, a poljoprivreda je privredna grana sa najvećim učešćem u nacionalnom dohotku. Dužina železničkih pruga iznosila je na početku drugog svetskog rata oko 10.500 km, a dužina kolskih puteva oko 43.000 kilometara, od kojih

je samo polovina korisno upotrebljiva. U kolskom saobraćaju se raspolagalo sa oko 20.000 raznih vozila; vazdušni saobraćaj se tek počeo razvijati, a pomorski je zadovoljavao. Strani kapital je imao velik uticaj u jugoslovenskoj privredi. U celokupnoj sumi uloženog novca u industriju, rudarstvo, elektroprivredu i eksploraciju šuma — koji je 1939. godine iznosio 14 milijardi 351 milion dinara (1 dolar USA = 50 dinara) — strani kapital je učestvovao sa 51,39%. Bio je raznog nacionalnog porekla, a pred početak drugog svetskog rata vidno je porastao nemački kapital. Kraljevina Jugoslavija je upravo nerazvijena kapitalistička zemlja.

Jugoslavija je centralistički uređena monarhija. Ona nije stekla ni oblik ni karakter koji bi se prilagodili razlikama između jugoslovenskih naroda, stečenim za duga vremena razdvojenog života, i koji bi odgovarali jakoj nuždi i progresivnoj težnji ujedinjavanja snaga radi ravнопravnog napretka. Zbog toga je Kraljevina Jugoslavija imala nesređen i vrlo buran politički razvitak. Suštinu državne politike predstavljao je antagonizam između nacionalnih buržoazija. Srpska buržoazija je nastojala da pomoći vojske i političke vlasti, i uz podršku zemalja pobednica u prvom svetskom ratu, održi prevlast u celoj državi. Ostale buržoazije, a naročito hrvatska i slovenačka, hteli su da sa njom dele vlast. Mnoge partije i grupe koje su vodile buržoasku politiku, često su se međusobno nagađale i, stvarajući kompromise i blokove radi učešća u vlasti, odstupale od svojih načela. Sve kombinacije su kratko trajale, jer je svuda nadvladao klasni i nacionalni egoizam. Ukinjanjem parlamenta i zavodenjem kraljeve diktature 1929. godine stvoren je još veći razdor. Kako se parlamentarizam nužno obnovio, omogućio je izvestan napor da se preuredi država, ali se završio nepotpunim rezultatom: 26. avgusta 1939. godine sklopljen je sporazum između srpske i hrvatske buržoazije, po kome je osnovana Banovina Hrvatska, u kojoj je nacionalna buržoazija dobila autonomiju. Iako tim sporazumom nije rešeno hrvatsko nacionalno pitanje, ostale buržoazije nisu ni toliko dobole. Separatističke grupe — hrvatske ustaše, makedonski teroristi, crnogorski separatisti, razne organizacije nacionalnih manjina — radile su da uz pomoć

susednih i fašističkih država razbijanjem Jugoslavije dođu do svojih ciljeva. Glavne snage nacionalnih buržoazija težile su da u nerazdeljenoj Jugoslaviji ostvare svoje programe.

Zbog trajne državne krize, ni međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije nije bio čvrst. Sa Rumunijom i Grčkom imala je prijateljstvo, s Austrijom međusobnu trpeljivost, a sa Bugarskom, Mađarskom i Italijom bila je u otvorenom neprijateljstvu, zbog teritorijalnih i drugih pretenzija tih država na jugoslovenske krajeve. Ne raskidajući ugovore koje je Jugoslavija imala sa Francuskim, Poljskom, Čehoslovačkom, Grčkom, Rumunijom i Turskom, jugoslovenska vlada se postepeno priklanjala promenama koje su u evropskim odnosima nastale pobeđom nacizma u Nemačkoj, pa je prvo sa Italijom, a posle sa Bugarskom i Mađarskom, sklopila paktove prijateljstva. Zbog snažnog uticaja demokratskih snaga u zemlji i razvitka međunarodne situacije, vlada je tek u letu 1940. godine uspostavila diplomatske i trgovačke veze Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, koje dotad nisu postojale.

Nikad buržoaske partije i grupe koje su učestvovali u vlasti nije misao o napretku zajednice dovela do iskrene slove. One su bile složne samo u nastojanjima da ukoče i suzbiju revolucionarne snage čije se jedinstvo zasnovalo na kongresu, održanom u Beogradu od 21. do 24. aprila 1919. godine, na kome je osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Iduće godine partija se nazvala Komunistička partija Jugoslavije i imala u to vreme oko 60.000 članova i 58 poslanika u Ustavotvornoj skupštini, pored Saveza komunističke omladine Jugoslavije i organizacije revolucionarnih sindikata. Glavna misao njenog programa je da će sovjetska republika ostvariti u Jugoslaviji prelazak od kapitalizma ka socijalizmu. Komunistička partija je postala jedina politička stranka koja je u svim jugoslovenskim pokrajinama stvarala svoje organizacije, i to na principima internacionalizma. Zbog snaženja revolucionarnog pokreta koji se pod njegovim uticajem držao idejne orijentacije oktobarske revolucije, vlada je zabranila rad Komunističke partije, a Narodna skupština donela zakon kojim je komunistička delatnost proglašena zločinom. Komunistička partija je 1921. go-

dine primorana da potpuno pređe u ilegalnost. Ona je zatim podnела teške gubitke, a naročito za vreme kraljeve diktature. Trpela je i zbog sopstvenih idejnih i političkih slabosti, ali je uprkos svim teškoćama sačuvala svoje revolucionarno jezgro i nije nikad prestala da se bori, čime je stekla velik uticaj na sve progresivne jugoslovenske snage. Komunistička partija je posle 1937. godine, pod vrlo uspešnim uticajem novog rukovodstva, doživela preporod: sredila je i brojno povećala svoje organizacije, oslobodivši ih ideoloških i kadrovskih slabosti, unapredila propagandu naučnog socijalizma, dovršila teorijsko tumačenje nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda i odredila praktičan program prema načelu o pravu naroda na samoopredeljenje, odredila politički pravac ujedinjavanja progresivnih snaga zemlje u borbi za demokratiju, prišla stvaranju akcionog jedinstva radničke klase, osnažila Savez komunističke omladine, široko prodrla u mase stvarajući borbeni antifašistički pokret, istakla se u odbrani nezavisnosti Jugoslavije i u organizovanju jugoslovenske pomoći španskom narodu koji je branio demokratsku republiku. U njenom krilu, u skladu sa pogledima na nacionalnu strukturu Jugoslavije, osnovana je 17. aprila 1937. godine Komunistička partija Slovenije i 2. avgusta Komunistička partija Hrvatske. Preporod Komunističke partije dovršen je njenom Petom zemaljskom konferencijom, održanom od 19. do 23. oktobra 1940. godine u Zagrebu. Na konferenciji su utvrđeni uspesi konsolidacije partije, doneti zaključci o daljem radu i izabran Centralni komitet sa Josipom Brozom Titom na čelu kao generalnim sekretarom Partije. Komunistička partija se konačno uzdigla na visinu svog istorijskog poziva, ne toliko brojnom snagom svojih organizacija u kojima je tada imala 6.455 članova, koliko svojim političkim ugledom, moralnom hrabrošću i sposobnošću da se približi širokim slojevima stanovništva.

U to vreme Jugoslavija je već bila vrlo ugrožena ratnom opasnošću. Na svim svojim granicama, sem prema Grčkoj, imala je neprijatelje: u Austriji, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj — nemačke trupe, a na zapadnoj granici, u zoni Jadranskog mora i Albaniji — italijansku vojsku. Tako okruženoj i pritešnjenoj Jugoslaviji, vlada

nemačkog Rajha (Reich) je postavila zahtev da pride Trojnom paktu (savezu Nemačke, Italije i Japana, potpisanim 27. septembra 1940. u Berlinu). Posle kolebanja i pokušaja da se odluka izbegne, predsednik vlade i ministar spoljnih poslova otputovali su u Beč i 25. marta 1941. godine taj zahtev prihvatili. Nazivajući izdajom pristupanje Trojnom paktu, Komunistička partija je u mnogim gradovima organizovala demonstracije, sa pozivom narodu da zahteva sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i obrazovanje nove, demokratske vlade. Taj pokret je 27. marta dostigao vrhunac demonstracijama u Beogradu. Videlo se tada da Komunistička partija ima izvanredan politički uticaj u zemlji. A koristeći se narodnim nezadovoljstvom i uz to u brizi da ono ne dovede do potpunog sloma buržoaskog poretka, grupa oficira je ovog dana oborila vladu koja je potpisala pakt i uspostavila novu. Narodi Jugoslavije su odbacili predaju neprijatelju.

U nemačkoj Vrhovnoj komandi oružane sile, kancelar Trećeg Rajha je istog dana saopštio odluku da se upotrebom vojske pokori Jugoslavija; nemačke trupe će jednovremeno napasti Jugoslaviju i Grčku, a sadejstvovaće im italijanske i mađarske snage, dok će Rumunija i Bugarska, na čijim se teritorijama koncentrisala nemačka vojska protiv Sovjetskog Saveza, štititi napad od eventualne sovjetske intervencije. Za napad na Jugoslaviju i Grčku predviđene su 34 nemačke i 44 italijanske divizije, 8 pešadijskih, 2 konjičke i jedna motorizovana brigada mađarske vojske, a sve te snage uz podršku jake sopstvene avijacije (Album karata: prilog II).

Nova jugoslovenska vlada se trudila da ne izazove Nemačku i Italiju, a u samoj zemlji da spreči dalje širenje narodnog nezadovoljstva. Donela je odluku o amnestiji političkih krivaca i raspuštanju koncentracionih logora. U noći 5. aprila potpisala je pakt o prijateljstvu i nenaćadanju sa Sovjetskim Savezom. Vlada je naredila da tajna mobilizacija vojske počne 3. aprila. Vojska je već imala oko 600.000 ljudi, a mogla je mobilisati još toliko za operativne i oko 500.000 za rezervne trupe — u svemu: 28 pešadijskih i 3 konjičke divizije, 18 odreda i 16 pešadijskih pukova. U času neprijateljskog napada, samo jedna

naest nepotpunih divizija nalaziće se na svojim koncentrijskim prostorijama, druge jedinice biće na maršu, a neke u mobilizacijskim mestima; grupisanje se vršilo prema zamisli Vrhovne komande o odbrani na svim graničnim frontovima, a o napadu prema Albaniji.

Napad na Jugoslaviju počeo je 6.aprila nemačkim bombardovanjem Beograda i nekoliko vojnih aerodroma i italijanskim bombardovanjem primorskih mesta. Šaljući trupe protiv Jugoslavije, kancelar Rajha je pozvao vojнике da budu hrabri kao što su to bile one nemačke divizije koje su se u prvom svetskom ratu na istom tlu borile. Nemačka 12. armija (19 divizija) — grupisana u jugozapadnoj Bugarskoj — prodrla je glavninom istog dana na jugoslovensku teritoriju, brzo zauzela Skoplje i celu Makedoniju, a jakim snagama do 13. aprila izbila u Beograd. Nemačka 2. armija (11 divizija) — prikupljena između Klagenfurta, Graca i Nađ-Kanjiže — brzo je prodirala preko Zagreba ka Beogradu i Sarajevu. Italijanska 2. armija (14 divizija) nastupila je 11. aprila iz Istre i Slovenskog primorja pa, zauzevši Ljubljanu i Karlovac, prodirala duž jadranske obale. Jedinice italijanske 9. armije (8 divizija) delom snaga nastupile su iz Albanije tek 16. aprila, jer su dotad bile sprečene napadom jugoslovenskih trupa ka Skadru. Mađarska 3. armija (16 pešadijskih i 4 konjička puka, 6 motorizovanih bataljona i jedan bataljon pograničnih lovaca) prešla je jugoslovensku granicu 12. aprila, za naredna četiri dana okupirala Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje, a delom snaga prodrla preko Šapca do Valjeva. Ukupno je napalo 870.000 fašističkih vojnika.

Vrhovna komanda jugoslovenske vojske nije uspela da ostvari rukovođenje trupama. Kako ona tako i sve više komande obuzete su kapitulantstvom. Neprijateljski agenti, kojih je bilo svuda, energično su radili da razore vojsku. Otpor pojedinih jedinica ili grupa, predvođenih odvažnim starešinama, ponegde je primoravao agresora na zastoj, ali je njegova opšta ofanziva u nezaustavlјivom zamahu. Vojska se rasipala, više zbog nepostojanja jedinstvenog duha odbrane, nego zbog udaraca koje je zadavao neprijatelj. Vlada je dala nalog Vrhovnoj komandi da zatraži primirje, a sama je sa kraljem avionima pobe-

gla na Bliski istok. Opunomoćenici Vrhovne komande potpisali su 17. aprila, u štabu nemačke 2. armije, u Beogradu, kapitulaciju jugoslovenske vojske. Samo nemačke trupe su zarobile 337.864 podoficira i vojnika i 6.298 oficira.

Nemačko-italijanski napad na Jugoslaviju kratko je trajao. Ali, zajedno sa napadom na Grčku čije su oružane snage krajem aprila obustavile otpor, prinudio je vođu Rajha da unese suštinsku izmenu u strategijski plan nemačke vojske: za pet nedelja odloži dan napada na Sovjetski Savez; nemačka vojska pretrpeće štetu zbog tog gubitka u vremenu. Jugoslovenska i grčka vojska dale su nesumnjiv doprinos borbi protiv fašističkih agresora, iako nisu iscrple svoje borbene mogućnosti. Jugoslavija se zbog mnogih uzroka nije održala pred najezdom neprijatelja, ali je već tim prvim otporom ušla u pravednu borbu. Ne davši nadmoćnim fašističkim vojskama da je bez svojih gubitaka posednu, Jugoslavija se našla s onim narodima koji su branili nacionalni opstanak i tom odbranom uticali na karakter drugog svetskog rata, da bi oslobođilačke snage stekle preimućstvo.

Jugoslavija je ušla u borbu protiv fašističkih država.

Deo prvi

RAZVIJANJE ORUŽANOOG USTANKA U OSLOBODILAČKI RAT

I. ZAVOĐENJE OKUPACIJSKOG SISTEMA U PODELJENOJ JUGOSLAVIJI

Jugoslovenska teritorija je po završetku ratnih operacija podeljena između agresora. Prema smernicama o privremenoj podeli, a posle pregovora Nemačke i Italije sa njihovim saveznicima o podeli teritorije i sistemu okupacije na Balkanskom poluostrvu, kancelar Rajha je 24. aprila 1941. godine izdao odluku o razgraničenju između nemačke i italijanske okupacione zone u Jugoslaviji. Demarkaciona linija između tih zona išla je sa italijansko-jugoslovenske granice, jugozapadno od Ljubljane, pa severno od ovog mesta, zatim na rudnik Litiju, Samobor, Glinu, Bosanski Novi, Sanski Most, severno od Bugojna, južno od Sarajeva, na Priboj i Novi Pazar, na Orlovu čuku istočno od Prištine, povijala se na Šar-planinu i istočno od Tetova skretala na jug ka Ohridskom i Prespanskom jezeru.

Tom linijom Slovenija je podeljena: Gorenjska, Štajerska i deo Dolenjske (9.620 km^2 sa 775.000 stanovnika) su pripali Trećem Rajhu i pod upravom posebnih šefova civilne uprave priključeni kao okupirano područje nemačkim pokrajinama Koruškoj i Štajerskoj; Mađarska je do-

bila Prekomurje. Ostali deo Slovenije okupirala je italijanska vojska. Taj deo je 3. maja pripojen Italiji kao Ljubljanska pokrajina (5.242 km^2 sa 380.000 stanovnika) kojom je neposredno upravljao visoki komesar, uz podršku saveta sastavljenog od pripadnika domaćih buržoaskih partija. Nameru buržoaskih partija da preko »Narodnog veća«, formiranog 6. aprila, ostvare zamisao o uspostavi profašističke države Slovenije nije prihvatala prvo nemačka, pa zatim ni italijanska vlada.

U Crnoj Gori je 22. maja uveden Visoki civilni komesariat, neposredno potčinjen vlasti u Rimu. Grupa separatista nije uspela da dobije građansku vlast, ali je civilni komesar obrazovao od njenih predstavnika savetodavno veće. Ta grupa je oružanim ustankom ometena u pokušaju da, prema rešenju svoje skupštine, održane 12. jula u Cetinju, uspostavi kraljevinu Crnu Goru pod protektoratom Italije. Italijanska vlada je pripojila svojoj zemlji Boku kotorsku i proglašila je provincijom. Onemogućila je ustašama da deo Sandžaka priključe Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, i on je ostao pod njenom vojnom upravom, sem jednog sreza u sastavu Srbije.

Veći deo Kosova i Metohije i pet srezova u zapadnoj Makedoniji, italijanska vlada je 12. avgusta pripojila Albaniji, nad kojom je imala protektorat; tim jugoslovenskim krajevima je zatim upravljaо kvislinški visoki civilni komesariat, a posle takozvano Ministarstvo za oslobođene krajeve, preko prefektura (okružnih načelstava), nenprefektura i komuna. Okupaciona vlast je uvela neke feudalne obaveze seljaka prema vlasnicima zemlje.

Italijansko anektirano područje u obalskom pojasu zahvatilo je 5.381 km^2 sa 380.000 stanovnika, a okupirano područje u Crnoj Gori, Kosovu i zapadnoj Makedoniji — 28.000 km^2 sa 1,230.000 stanovnika.

Vlada Rajha je svela Srbiju na granice koje je imala pre 1912. godine (51.000 km^2 sa 3,810.000 stanovnika), pre balkanskog rata protiv Turske. Rešila je da čvrsto drži Beograd, smatrajući da ima izuzetnu važnost za položaj Nemačke na Dunavu i jugoistoku Evrope, da spreči očekivan srpski otpor nemačkom gospodarenju, da za potrebe ratne industrije obezbedi srpska bogata nalazišta

strategijskih ruda. Zadržala je u okviru Srbije i područje Trepče koje pripada Kosovu i Metohiji, zbog njegovog bogatstva rudom olova i cinka. Nemačka komanda je postavila 1. maja kvislinšku komesarsku upravu da bi pomoću nje uspešnije sprovodila okupaciju. Iako je najpre bio stavljen pod posebnu nemačku upravu, Banat (9.776 km^2 sa 640.000 stanovnika) je iz više razloga, a naročito radi čvršćeg posedanja Beograda, 14. juna uključen u upravni sistem okupirane Srbije, ali tako što je jako nemačkoj nacionalnoj manjini u ovoj oblasti obezbeđena autonomna uprava.

Mađarske trupe su vršile vojnu upravu u Bačkoj, Baranji, Međumurju i Prekomurju do 16. avgusta. Učvršćuju se zatim građanske vlasti, a poglavito kad je mađarski parlament donošenjem zakona 16. decembra, te jugoslovenske krajeve pripojio onim mađarskim županijama kojima su pripadali za vreme Austro-Ugarske; to je prostранstvo od 11.601 km^2 sa 1.145.000 stanovnika.

Bugarska je okupirala osam srezova i delove četiri sreza u južnoj i istočnoj Srbiji, manji predeo Kosova i gotovo celu Makedoniju, ukupno 28.250 km^2 sa 1.260.000 stanovnika. Pri zavođenju vlasti u Makedoniji, bugarskoj vladi je pomogao kratkotrajni Centralni akcioni bugarski komitet, obrazovan od grupe makedonskih emigranata koji su u Skoplje došli sa nemačkim trupama.

Uz pomoć i na podsticaj naročitog izaslanika nemačke vlade, grupa ustaša je 10. aprila u Zagrebu proglašila uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske s tim što obuhvata hrvatske zemlje i Bosnu i Hercegovinu, u svemu 98.572 km^2 sa 6.300.000 stanovnika. Zbog posebnog interesa Italije za ove krajeve i podrške koju je godinama njena vlada pružala ustašama, predsednik italijanske vlade i šef Nezavisne Države Hrvatske potpisali su 18. maja u Rimu ugovor kojim su Italiji pripali hrvatski krajevi: deo Gorskog kotara i velik deo Hrvatskog primorja (pripojeni riječkoj provinciji), Dalmacija od Zadra do Splita, jadranska ostrva osim Paga, Brača i Hvara, pod upravom naročitog guvernera. To je prva, anektirana zona italijanskog okupacionog područja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; druga, takozvana demilitarizovana zona za-

hvata dublje — do mesta Tounja, Plitvičkog Leskovca, Prijekoja, planine Plješevice, Šatora, Cincar-planine, Pre-nja i Bjelašnice; treća zona još dublje — do demarkaci-one linije sa nemačkim okupacionim područjem. Pred-sednik italijanske vlade izdao je 20. maja rešenje o pre-stanku isključive vlasti italijanske vojske u drugoj i tre-ćoj zoni, jer obe ulaze u prostor Nezavisne Države Hrvat-ske. Ustaška vlada je sklopila niz ugovora i sa vladom Rajha — o upućivanju hrvatske radne snage u Nemačku, o granicama između obe države (13. maja), o pripajanju Srema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, o naročitim i po-sebnim pravima nemačke nacionalne manjine — čime je Nemačka zadobila najveći uticaj na njene poslove. Iako je pristupila Trojnom paktu, bila priznata od njegovih članova, čak objavila rat antifašističkoj koaliciji, Neza-visna Država Hrvatska je predstavljala vazalnu tvorevinu na čijoj je teritoriji suverena volja nemačke i italijanske vojske.

Uz okupatorske vojske pristižu svuda grupe upravnih i stručnih službenika da građansku vlast podrede ratnim planovima svojih zemalja. Nemačka i italijanska komanda preko svojih upravnih štabova i civilnih kome-sara usmeravaju građansku vlast, a pri uspostavljanju kvislinških režima oslanjaju se na separatističke grupe i vođstva nacionalnih manjina. Na anektiranim teritori-jama svuda je započeta, i dalje energično vođena, poli-tika denacionalizacije jugoslovenskog stanovništva. Vlada Rajha je žurila preko svojih namesnika u Koruškoj i Šta-jerskoj da što pre odrodi slovenačko stanovništvo; na ulicama Maribora pojavio se proglaš »Ti nisi Slovenac, ti ćeš postati punokrvni Nemac«. Ona je s ustaškom vla-dom sklopila sporazum 4. juna, da se oko 200.000 Slove-naca iz ovih oblasti preseli u tri etape na teritoriju Ne-zavisne Države Hrvatske. Iz Gorenjske i Štajerske u prvom talasu je iseljeno 7.117 lica u Srbiju i Hrvatsku, a u dru-gom 10.200 lica u Hrvatsku; u trećem talasu, pak, sa teritorije uz reku Savu i reku Sutlu iseljeno je 24.000 i iz okoline Trbovlja 6.000 lica u Nemačku i poljsku Šleziju. Na ispraznjenu slovenačku teritoriju pored Save i Sutle naseljeno je oko 14.000 »Kočevara« (pripadnika nemačke manjine iz okoline Kočevja) i Nemaca iz Bukovine, Besa-

rabije, Dobrudže i južnog Tirola. Nemačka vlast je preko posebnih komisija ocenjivala rasnu čistotu domaćeg stanovništva. Ona je raspustila sva slovenačka društva i organizacije, spaljivala slovenačke knjige, u škole uvela nastavu jedino na nemačkom jeziku. Potpuno izvršenje plana iseljavanja Slovenaca sprečila je narodnooslobodilačka borba.

Nemačke vlasti su odmah obeležile Jevreje, mnoge od njih bacile u logore i upotrebile za prisilan rad. Bez specijalne nemačke dozvole, Jevreji se ne smeju javno kretati. Slična ograničenja uvode ustaške vlasti za Jevreje, Srbe i Cigane; na mnoga mesta pristup im je zabranjen javnim upozorenjem. Ustaška vlada je pravnim aktom stavila 19. aprila van zakona Srbe, Jevreje i Cigane. Donela je 5. maja zakonsku odredbu o prelasku iz jedne vere u drugu, u stvari o prevodenju pravoslavnog stanovništva u katoličanstvo; računa se da je po njoj, u dve naredne godine, oko 240.000 Srba nasilno prevedeno u katoličku veru. Progoneći srpsko stanovništvo, ustaške vlasti u mnogim mestima naređuju da se Srbi isele u Srbiju. Noću između 10. i 11. maja, grupa ustaša, došavši iz Zagreba, ubila je u šumi kod sela Blagaja oko 400 seljaka Srba iz Veljuna u Kordunu. Tako je počeo užasan ustaški teror.

Ustav i zakoni Italije nametnuti su do kraja godine svim anektiranim oblastima. Italijanske vlasti su u javnim natpisima i administraciji zavele italijanski jezik, raspustile i zabranile prosvetna i druga društva nacionalnog karaktera, domaće službenike zamjenjivale italijanskim. Bila im je namera da potisnu slovenski element, otkupljuju imanja i daju italijanskim ratnicima, a privredu anektiranih oblasti sasvim vežu za italijanski korporativni sistem. Mađarska vlast je zabranila štampanje listova na slovenskim jezicima, zatvorila škole u kojima se učilo na srpskohrvatskom, iz Vojvodine proterala porodice naseljenika, jugoslovenskih dobrovoljaca iz prvog svetskog rata. Na makedonsku teritoriju proširen je bugarski upravni sistem: oblasne direkcije, sreska načelstva, opštine, žandarmerijske stanice. Bugarska vlada je uputila svoje službenike i prosvetne radnike da ceo politički i kulturni razvitak makedonskog naroda usme-

ravaju preko uprave, škola i propagande prema bugarskoj nacionalnoj orijentaciji. Na okupirano područje prošireno je bugarsko zakonodavstvo. Okupaciona vlast odmah je počela da primenjuje represalije. Oblasni načelnik policije u Skoplju naredio je 7. avgusta da vlasti interniraju Makedonce koji ispoljavaju napredna shvatanja i protive se bugarskoj okupaciji.

Buržoaskom politikom, ranije stvorenu netrpeljivost među jugoslovenskim narodima, okupatori su iskoristili za podgrevanje mržnje i izazivanje bratoubilačke borbe. Ustaše su po odobrenju nemačkih vlasti izvršile prve pokolje Srba, a katolički sveštenici počeli nasilno prevodenje srpskog stanovništva u svoju veru. Imovina Jevreja je konfiskovana, a oni su hapšeni.

Vojnoprivredni štab nemačke Komande za Jugoistok usmeravaće prema direktivama Vrhovne komande — Uprave za vojnu privedu i naoružanje — eksploataciju jugoslovenske privrede, naročito onih grana koje su prvo razrednog vojnog značaja, na primer, proizvodnja boksita, olova, cinka, bakra, gvožđa, uglja, drveta, žita. Njemu potčinjeni vojnoprivredni štabovi u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj usmeravaće i kontrolisati proizvodnju preko nemačkih privrednih opunomoćenika u svim mestima gde se nalaze važne fabrike ili rudnici, preko poverenika koje su kvislinške vlasti postavile i svuda rasturenih mnogobrojnih obaveštajaca i sličnih pomagača. Na raspolaganju komandujućeg generala nalaze se duž granice okupirane Srbije i Banata 10 sreskih carinskih odreda — sa, prosečno, 3—4 ispostave u svakom odredu — objedinjenih pod komandom nemačke carinske službe u Srbiji.

Italijanska vlada je proširila svoj privredni sistem na anektirano područje; u ostale okupirane predele uvela je preko naročitih ustanova kontrolu privrede. Slično su uradile bugarska i mađarska vlada. Sve te vlade nastoje da anektirane oblasti što pre integrišu sa svojom zemljom, a okupirane krajeve potčine ratnom planu, vezujući prekomernom eksploatacijom njihovu proizvodnju i razmenu.

Nemačka je zadobila preim秉stvo na jugoslovenskom prostoru, zahvatila je najvažnija područja sirovina — rudnika bakra, boksita, olova, gvožđa, uglja — najbogatije

krajeve i oblasti kojima prolaze komunikacije strategijskog značaja. Italija je manje dobila, ali je povećala svoj uticaj u području Jadranskog mora. Vlade obeju zemalja su nameravale da jugoslovensko ljudstvo iskoriste za rad u industriji a delom mobilišu u vojne jedinice, da koriste privredu za ratne potrebe, a svoje jače vojne snage povuku iz Jugoslavije da bi ih upotrebile na drugim ratištima.

II. RASPORED OKUPACIONIH ARMIJA

Da bi se ostvarila ta namera, na početku su ipak upotrebljene jake vojne snage. Nemačke trupe koje su učestvovale u napadu na Jugoslaviju nisu ovde ostale; 2. armija i deo 12. armije upućeni su protiv Sovjetskog Saveza, a glavnina 12. armije posela je Grčku. Kancelar Rajha je 9. juna postavio komandanta nemačke oružane sile za Jugoistok sa sedištem u Solunu i pravom pune izvršne vlasti na balkanskom prostoru koji poseda nemačka vojska; komandant je bio neposredno potčinjen kancelaru Rajha. Tu dužnost je dobio komandant 12. armije. Njemu je podređen zapovednik Srbije pod čijom su komandom operativne trupe, vojnoupravni komandant Srbije, vojnoteritorijalne komande i ustanova. Donekle samostalan, a povezan sa komandantom za Jugoistok, bio je nemački opunomoćeni general u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (Album karata: prilog III).

U Beogradu je uspostavljena Viša komanda 65 za naročitu upotrebu i dobila na raspolaganje četiri divizije: 704. diviziju koja se nalazila na prostoriji Valjeva, Užica, Šapca i Beograda; 714. diviziju u rejonima Topole, Požarevca i Zaječara; 717. diviziju na prostoriji Niša, Leskovca, Čačka i Kragujevca; 718. diviziju u Banjoj Luci, Sarajevu, Tuzli i, delimično, u Slavoniji i Sremu. Nemačke divizije su imale po dva pešadijska puka, a u svakom od njih po tri bataljona sa po četiri čete, jedan artiljerijski divizion i ostale pomoćne boračke i pozadinske jedinice i ustanova.

Nemačka komanda je stvorila vojne formacije od pripadnika nemačke nacionalne manjine: u Banatu — sedam samostalnih bataljona (35 četa) za operativno pod-

ručje Banata i Beograda, potčinjenih vojnopravnom komandantu Srbije preko vođstva nemačke nacionalne grupe u Petrovgradu (danас: Zrenjanin); u Hrvatskoј — četiri samostalna bataljona na raspolaganju nemačkog opunomoćenog generala, prvenstveno za zaštitu magistralne komunikacije Zagreb — Beograd.

U okviru Koruškog narodnog saveza i Štajerskog domovinskog saveza, tih dveju organizacija za germanizovanje Slovenaca, stvorena je specijalna nemačka formacija Vermanšafta (Wehrmannschaft): 10 pukova u Štajerskoј i 3 puka u Gorenjskoј. Ceni se da je u tim pukovima, krajem 1941. godine, bilo blizu 85.000 ljudi. Pukovi su potčinjeni nemačkoј komandi u Gracu, imaju naoružano jezgro, a ostalo ljudstvo izvodi obuku i povremeno se mobilise u alarmne bataljone radi zaštite komunikacija i uništenja partizanskih jedinica; docnije, daće ti bataljoni ljudstvo za pukove stalnog sastava.

Jedinice policije i službe bezbednosti predstavljaju osobito značajan činilac u nemačkom okupacionom sistemu. One su do odlaska štaba 2. armije na sovjetsko-nemački front njemu potčinjene, a zatim Višoj komandi 65 i komandantu za Jugoistok. Aktivne su u celoj nemačkoј okupacionoj zoni, pa i u krajevima gde se nalaze bugarske i mađarske okupacione trupe i policijske jedinice. Uspostavljene su komande policije i službe bezbednosti, redovno s višim SS oficirom na čelu, u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Skoplju, Novom Sadu, Osijeku, Pančevu, Šapcu i Nišu.

Glavnina italijanskih snaga koje su učestvovalе u napadu na Jugoslaviju zadržana je na jugoslovenskom tlu. Italijanska 2. armija, sa štabom u Karlovcu, pa posle u Sušaku, imala je ovaj raspored: 11. korpus (sa štabom u Planini) — divizija »Granatieri di Sardenja« (Granatieri di Sardegna) na prostoru Ljubljane, Kočevja, Logateca, i divizija »Izonco« (Isonzo) u rejonima Novog Mesta, Črnomelja i Trebnja; korpus »Čelere« (Celere, sa štabom u Lovranu) — 1. brza divizija »Euđenio di Savoja« (Eugenio di Savoia) na području Karlovca, Ogulina, Topuskog, Jastrebarskog, i 2. brza divizija »Emanuele Filiberto testa di Fero« (Emmanuele Filiberto Testa di Ferro) u rejonima Ilirske Bistrice i Šent-Petera; 5. armij-

ski korpus (sa štabom u Crikvenici) — divizija »Lombardija« (Lombardia) u rejonima Delnica, Novog, Vrbovskog, i divizija »Re« na području Senja, Otočca, Udbine i Gospića; 6. armijski korpus (sa štabom u Splitu) — divizija »Sasari« (Sassari) sa Trupama Zadra (mešovitog sastava, jačine divizije) u širem rejonu Zadra, divizija »Bergamo« na prostoriji Splita, Livna, Imotskog, Makarske, i divizija »Marke« (Marche) u Dubrovniku, Trebinju, Mostaru i Metkoviću. Korpus »Čelere« ukupno ima sedam konjičkih i dva bersaljerska (specijalna streljačka) puka i pomoćne divizijske i korpusne jedinice, dok ostali korpuzi imaju u divizijama po dva pešadijska i jedan artiljerijski puk, uglavnom po jednu legiju crnih košulja (jačine puka), u nekim i minobacački bataljon, ostale pomoćne boračke i pozadinske jedinice divizije, po jedan korpusni artiljerijski puk i korpusne pomoćne jedinice. Pod komandom 5. i 11. korpusa nalazi se granična straža: šest zaštitnih sektora sa 20 pešadijskih i 3 mitraljeska bataljona, 8 artiljerijskih diviziona i drugih manjih jedinica, i jedna legija granične milicije (4 bataljona).

Na području 2. armije — sem divizija i graničnih jedinica prema Rajhu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — nalaze se 2 obalske brigade, 7 artiljerijskih, 3 bersaljerska, 2 teritorijalna, 2 obalska, 1 tenkovski i 1 inžinjerijski puk, 1 legija crnih košulja, 1 pukovska grupa, 5 bataljona finansijske straže (u svakom po pet četa) i još blizu 45 bataljona raznih specijalnosti, među njima najviše teritorijalno-mobilnih i crnih košulja. Vazduhoplovne snage za podršku 2. armije (objedinjene u tri aerogrupe) imaju preko 100 aparata za bombardovanje, izviđanje, osmatranje, vezu i transport, sa osnovnim baziranjem na aerodromima kod Gorice, Ljubljane, Rijeke, Zadra i Mostara. Uspostavljene su Vojnopomorska komanda Dalmacije sa sedištem u Splitu i Komanda kraljevske mornarice Rijeka sa sedištem u Rijeci. Obe komande, operativno potčinjene 2. armiji, kontrolisale su jugoslovensko obalsko područje; u vodama tog područja, italijanske flotne snage se sastoje od sopstvenih manjih brodova i čamaca i zaplenjene jugoslovenske mornarice: torpiljarki, minolovaca, patrolnih i torpednih čamaca. Komandi u Splitu je potčinjena 183. eskadrila hidroaviona.

Italijanska 9. armija, čija se glavnina nalazi u Albaniji, ima deo snaga u Jugoslaviji: 14. korpus (sa štabom u Prizrenu) — diviziju »Firence« (Firenze) na području Debra, Tetova, Kičeva, Struge, deo divizije »Pulje« (Puglie) u Peći i Đakovici; diviziju »Mesina« (Messina) iz sastava 17. korpusa, u Crnoj Gori. Pored tih divizija koje imaju po dva pešadijska i jedan artiljerijski puk, nalaze se jedinice karabinijera, crnih košulja, granične straže i finansa, uz podršku jedne vazduhoplovne grupe. Na anektiranom području Kosova i Metohije nalaze se dva alban-ska kvislinška bataljona — jedan u Prizrenu, drugi u Peći.

Bgarska 5. armija (sa štabom u Skoplju) ima 14. pešadijsku diviziju u Skoplju, Velesu, Vranju i Krivoj Palanci, 15. pešadijsku diviziju na prostoru Bitolja, Ohrida, Prilepa, 1. konjičku brigadu u Skoplju i Štipu. Ta armija ukupno ima šest pešadijskih, dva artiljerijska i dva konjička puka i druge pomoćne boračke i pozadinske jedinice. Delovi bugarske 1. armije (jačine dva puka) držali su rejon Pirotu i prostor severoistočno od Zajecara, a jedan specijalni puk je upotrebljen za osiguranje železnica. Na bugarskom okupacionom području još se nalaze tri granične brigade, jedna u Srbiji i dve u Makedoniji, policijske snage i druge manje jedinice. Bugarske vlasti su mobilisale Makedonce u svoju vojsku.

Mađarska 3. armija (sa štabom do 6. maja u Subotici a potom u Budimpešti) držala je: u Bačkoj — jedinice 5. korpusa (12, 13, 14. i 15. pešadijske brigade, 2. konjičke brigade, 66. puka i 1. bataljon 16. puka pogra-ničnih lovaca); u Baranji — delove 4. korpusa (kombinovane snage ojačanog puka); u Prekomurju i Međumurju — delove 3. korpusa (jedinice 9. brigade, jače od puka); armijske trupe su ojačane sa četiri intendantska bataljona i četiri dopunske komande. U svemu, te okupacione jedinice imaju snagu dveju divizija. Sem formacijskih izmena — pošto će 12. februara 1942. godine biti uveden naziv laka divizija umesto naziva pešadijska brigada — mađarske trupe po moći i osnovnom grupisanju ostaće tako do prvih dana oktobra 1944. godine, kad komandant 5. korpusa povlači jedinice iz Bačke.

Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske, stvarane po zakonu o vojsci i mornarici, potpisanim 11. aprila,

sastoje se od domobranstva, žandarmerije i ustaške vojnica. Osnovnu snagu domobranstva čine pet divizijskih područja koja u svom sastavu imaju pešadijske pukove: Savsko — sa štabom u Zagrebu — 1. puk u Bjelovaru, 2. puk u Zagrebu i 3. puk u Karlovcu; Osiječko — sa štabom u Osijeku — 4. puk u Osijeku, 5. puk u Slavonskoj Požegi i 6. puk u Vinkovcima; Vrbasko — sa štabom u Banjoj Luci — 10. puk u Banjoj Luci, 11. puk u Sisku i 12. puk u Otočcu; Bosansko — sa štabom u Sarajevu — 7. puk u Sarajevu, 8. puk u Tuzli i 9. puk u Travniku. Sem pukova domobranstvo ima 10 artiljerijskih diviziona, 3 konjička diviziona, 15 dopunskih bataljona, 5 bataljona Vojne krajine (granična trupa) prema Srbiji i Crnoj Gori, 4 inžinjerijska bataljona, 4 samostalna bataljona, manji broj aviona i druge manje jedinice i ustanove. Uspostavljen je u Splitu zapovedništvo obale i pomorskog prometa sa lučkim zapovedništvima u Crikvenici, Makarskoj i Dubrovniku, iako nije bilo jedinica mornarice.

Domobranstvo je u novembru reorganizovano: uspostavljena su tri domobradska korpusa sa divizijama u svom sastavu za borbene zadatke i tri korpusna područja (sa istim brojnim nazivima i na istim prostorima) za mobilizaciju i druge pozadinske službe. Domobrandski 1. korpus — štab u Sisku — ima 1. pešadijsku diviziju sa štabom u Bjelovaru (1, 2. i 11. pešadijski puk), 2. pešadijsku diviziju sa štabom u Bihaću pa u Bosanskom Novom i Kostajnici (3, 12. i 15. pešadijski puk), konjički divizion i pet samostalnih bataljona. Domobrandski 2. korpus — štab u Slavonskom Brodu — ima 3. pešadijsku diviziju sa štabom u Vinkovcima pa Tuzli (4. i 6. pešadijski puk, lovački bataljon), 4. pešadijsku diviziju sa štabom u Doboju (5, 8. i 10. pešadijski puk), konjički divizion i tri samostalna bataljona. Domobrandski 3. korpus — štab u Sarajevu — ima 5. pešadijsku diviziju sa štabom u Sarajevu (7. i 9. pešadijski puk), 6. pešadijsku diviziju sa štabom u Mostaru (13. i 14. pešadijski puk), konjički divizion i autobataljon. Divizije imaju po dva artiljerijska diviziona, sem dve po jedan. U aprilu 1942. godine biće formirana samostalna 1. brdska divizija (1. i 4. brdska brigada) da ojača domobradske jedinice protiv partizanskih odreda u Kordunu, Baniji i zapadnoj Bosni.

Žandarmerija je postala iz kraljevske jugoslovenske žandarmerije kojoj je 13. aprila naređeno da ostane na svojim mestima i do novih uputstava vrši dužnost po dotadašnjim propisima. Ona je ubrzo reorganizovana i, prema potrebama nadzorne službe, razvila se do decembra u formaciju koja ima: 1. puk (oružnička pukovnija, sedište komande u Zagrebu), 2. puk (Dubrovnik), 3. puk (Banja Luka), 4. puk (Sarajevo) i 5. puk (Osijek). Ti pukovi su obrazovali između 600 i 700 žandarmerijskih postaja na celoj teritoriji Nezavisne Države Hrvatske. U nekim krajevima Hercegovine i istočne Bosne, starešine žandarmerijskih jedinica raspolažu manjim grupama naoružanog hrvatskog i muslimanskog stanovništva (tako-zvane milicije), kome je dato oružje da ga upotrebi protiv ustanika, četnika i srpskog stanovništva.

Ustaška vojnica je vojska ustaškog političkog pokreta, stvara se po ugledu na SS trupe u Nemačkoj i crne legije u Italiji. Vojnica ima svoj glavni štab, nezavisna je od domobranstva, iako potпадa pod Ministarstvo hrvatskog domobranstva. Najpre se popunjava dobrovoljcima, a posle, kad su došle teškoće zbog oslobodilačkog ustanka, i mobilisanim ljudstvom. Oko 500 ustaša koji su zajedno sa poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske došli 15. aprila iz Italije u Zagreb, ili se samostalno vratili iz emigracije, postaju starešine jedinica vojnike koja se prvo organizuje po četama a posle i po bataljonima (bojnama). Uz tu brojem neveliku grupu, oko 4.000 ustaša koji su se nalazili u zemlji i pomogli u proglašenju i osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, čine jezgro vojnike. Ustaška vojnica je privilegovana; starešine njenih jedinica imaju dosta veliku samostalnost. Ustaški centar u Zagrebu — osnovan od ustaša povratnika iz emigracije 1939. godine — podstakao je preko svojih poverenika za pojedine krajeve stvaranje vojnih jedinica. Ali pored tih jedinica koje se obrazuju po jedinstvenom planu, mnoge ustaše povratnici i drugi rukovodioci mesnih organizacija okupljaju grupe naoružanih ljudi, nazvanih divlje ustaše ili ustaška milicija. Tih grupa, stvaranih u maju i junu, biva sve više, naročito u Lici, Bosni i Hercegovini; one upadaju u srpska sela, pljačkaju domove i ubijaju ljudi.

Toliko su u zločinstvu neobuzdane, pod izgovorom da Hrvate i muslimane štite od četnika, da je i sam šef Nezavisne Države Hrvatske, prinuđen da 9. avgusta izda naredbu o ukidanju »divljih ustaša«, kojih, prema proceni u ministarstvu domobranstva, ima u to vreme između 25.000 do 30.000. To je učinjeno i zato što je nemačka komanda smatrala da je njihova akcija doprinela da izbjeg oružani ustanak u krajevima koje naseljava srpsko stanovništvo. I do kraja godine, veći deo tog ljudstva se uvrstio u Ustašku vojnicu i razne stražarske sastave, a mali deo je razoružan; ustaška milicija se ipak održala u nekim predelima do kraja rata.

Ustaška vojница se borila samostalno ili zajedno sa domobranskim jedinicama protiv ustanika. Zadojene verskim fanatizmom, mržnjom prema Srbima, i podsticane od svojih starešina, ustaške jedinice su se isticale u borbi i naročito u svirepim zločinima; grupa ustaša, na primer, upala je 29. jula u pravoslavnu crkvu u Glini i u jednom mahu ovde pobila nekoliko stotina Srba koji su prisustvovali bogosluženju. Ustaški zapovednici su imali velik uticaj na sve vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; pripadnici domobranstva i žandarmerije smatrali su se inferiornim prema ustašama.

Na kraju 1941. godine, oružane snage Nezavisne Države Hrvatske imaju: u domobranstvu — oko 91.000 ljudi, u Ustaškoj vojnici — oko 15.000, u žandarmeriji — oko 8.000.

Po zahtevu nemačke Vrhovne komande, formirana je od ljudstva iz Nezavisne Države Hrvatske ojačana 369. legionarska pješačka pukovnija, koja je posle obuke u Austriji i položene zakletve kancelaru Rajha, otpremljena na sovjetsko-nemački front, gde je, istočno od Dnjepra, dejstvujući po bataljonima u sastavu pukova nemačke 100. lovačke divizije, ušla 13. oktobra u borbu protiv Crvene armije. Ustaška vlada je još uputila na isti front: lovačku eskadrilu u sastav nemačke 4. vazdušne flote i bombardersku u sastav 1. vazdušne flote, odred mornara preko Varne i Kišinjeva u Nikolajev. Ona je morala da udovolji i sličnoj želji italijanske Vrhovne komande. Formiran je Laki prevozni zdrug, koji se od avgusta do decembra bori protiv ustanika u Kordunu, Baniji i zapadnoj

Bosni, a zatim je prevezen u Italiju, gde je dopunio obuku, položio zakletvu kralju Italije i vodi fašista, pa upućen na sovjetsko-nemački front, u sastav italijanske divizije »Amedeo duca d'Aosta«; 7. maja 1942. godine sukobio se kod Pervomajske sa jedinicama Crvene armije. Ustaška vlada je, u svemu, uputila protiv Crvene armije oko 8.000 legionara, kojima je davala uvećane plate i posebnu potporu za njihove porodice. Kao naknadu za tu pomoć, primila je od nemačke i italijanske vojske borbena i prevozna sredstva za svoje oružane snage. Ustaško-domobranske jedinice na sovjetsko-nemačkom frontu, pretrpevši teške gubitke, u staljingradskoj bici su zarobljene.

Vlada Rajha je potpomagala ustaše u izgradnji vlasti i vojske, kako bi preko njih olakšala okupacionoj nemačkoj sili iskorištavanje velikog dela jugoslovenskih prirodnih bogatstava, puteva i ljudstva za vođenje rata. Već 14. aprila, naredio je komandant nemačke 2. armije da se formiraju vojne snage Nezavisne Države Hrvatske koje će imati nekoliko divizija. Te snage treba da oslobole nemačke trupe za druge prostore, a učine nepotrebnim dublje prisustvo italijanske vojske. To je bila i namera vođstva ustaškog pokreta koje se nadalo da će s jačim osloncem na nemačku silu uspeti da ostvari veću autonomiju od one koja bi mu bila mogućna u prisustvu brojne italijanske vojske. Nemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, koji se od 15. aprila nalazi u Zagrebu, imao je više zadataka, a najvažniji mu je da usmeri razvitak oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske. Italijanski vojni predstavnik u Zagrebu imao je beznačajan uticaj u ovom poslu. Za stvaranje ustaško-domobranksih oružanih snaga iskorišteno je sve što je ostalo iza raspada kraljevske jugoslovenske vojske: kadrovi, naoružanje, oprema, kasarne, stručna spremna. Oružani ustank je izazvao ubrzenu obuku za borbu. Veliku ulogu u stvaranju tih snaga imali su 3.592 oficira, vojna sveštenika i generala bivše austro-ugarske i jugoslovenske vojske koji su 1941. godine, podnevši molbe, stupili u domobranstvo i žandarmeriju Nezavisne Države Hrvatske. Najvažnije položaje dobili su generali i oficiri koji su nekada služili austro-ugarsku vojsku i bili naklonjeni nemačkom vojnom sistemu; preko njih, i drugih germanofilski raspoloženih

oficira (koji mrze Italiju), vlada Rajha je ostvarivala naročit uticaj. Odredila je Austrijanca za opunomoćenog generala i druge oficire austrijskog porekla za službu u Hrvatskoj i oni su među oficirima domobranstva našli mnoge svoje poznanike iz austrougarske vojske. Pored ostalih razloga, i ta stara poznanstva su pripomogla da nemačka Vrhovna komanda bude dobro obaveštena o stanju ustaško-domobranske vojske i drži je u punoj zavisnosti.

Komesarska uprava u Srbiji uspostavila je komandu žandarmerije koja je raspolagala sa tri puka, a stvoren je i Srpski dobrovolski odred od pristalica fašističke organizacije »Zbor«. Kvislinška vlada Srbije reorganizovaće početkom 1942. godine žandarmeriju u Srpsku državnu stražu. Ta nova formacija se deli na graničnu, gradsku i poljsku stražu; od 12 hiljada sa početka godine, narasla je do kraja te godine na blizu 18.000 ljudi. Srpski dobrovolski odred, preimenovan 1. januara 1943. godine u korpus, ima tada blizu 4.000 ljudi u pet samostalnih bataljona. Ruske jedinice za zaštitu industrijskih objekata, reorganizovane su u avgustu 1942. godine u Ruski zaštitni korpus, sastava dve brigade i tri odreda — ukupno oko 6.000 belogardejaca, pobeglih iz Rusije posle oktobarske revolucije. Sve te formacije su pod vrhovnim zapovedništvom nemačkog vojnoupravnog komandanta Srbije.

Uspostavljen je u aprilu 1941. godine Gorski štab četničkih odreda sa Kostom Pećancem na čelu. Pećanac se javno potčinio srpskoj kvislinškoj vlasti. Njegovi odredi se pojavljuju jedino u Srbiji, sa nazivom, najčešće, po kraju u kome su stvoreni; mnogi od njih su potčinjeni komandi žandarmerije pa posle Srpske državne straže, a gotovo svi su na snabdevanju kod lokalnih jedinica straže. Računa se da je Kosta Pećanac raspolagao krajem te godine sa oko 14.000 četnika, formiranih u 58 odreda; jedva je koji odred imao više od 1.000 ljudi.

Pod nemačkom vlašću, organizovana je u drugoj polovini 1941. godine kvislinška albanska žandarmerija (oko 1.000 ljudi) sa komandom u Kosovskoj Mitrovici. Uz nju je oko 1.000 albanskih dobrovoljaca kojima komanduju seoski poglavari.

U Crnoj Gori se nalazio jedan puk kvislinške žandarmerije (komanda u Cetinju) pod italijanskim zapovedništvom.

III. IZBIJANJE ORUŽANOG USTANKA

Još su trajale operacije aprilskog rata kad je Centralni komitet Komunističke partije rešio da nađe način i oblike produžetka borbe protiv agresora. Na sastanku Političkog biroa Centralnog komiteta u Zagrebu, 10. aprila, odlučeno je da se obrazuje Vojni komitet s Titom na čelu, da Komunistička partija podstiče otpor agresiji, sačuva svoje jedinstvo, pomogne svojim članovima i drugim patriotima da izbegnu zarobljavanje, da organizuje sklanjanje oružja ispred neprijatelja. Članovi Centralnog komiteta su upućeni u pokrajine da pomognu nacionalnim partijskim rukovodstvima i organizacijama da se ova odluka izvrši. Pošto je 15. aprila objavio proglaš narodima Jugoslavije o uzrocima raspada vojske i države, Centralni komitet je sazvao partijsko savetovanje koje je pod Titovim predsedništvom održano 4. maja u Zagrebu, da bi se odredila dalja akcija Komunističke partije. Svodeći misli iznete u referatu i debati, na savetovanju je zaključeno da je Komunistička partija jedina sposobna da preuzme dalje vođenje jugoslovenskih naroda, da neprijateljska podela Jugoslavije ne može ometati komuniste da jedinstveno rade na okupljanju svih snaga za borbu protiv okupatora i domaćih grupa koje su prišle okupatorima, da se partijske organizacije učvršćuju i primaju nove članove, da se pri svim partijskim komitetima obrazuju vojni komiteti da bi neposredno vršili pripreme za oružanu borbu. Centralni komitet se ubrzo premestio u Beograd, a članovi nacionalnih partijskih rukovodstava pošli su da organizacijama pomognu u pripremanju ustanka.

Okupatorske vlasti su osetile aktivnost komunista, jer su ubrzo iskrslji dokazi o nepomirljivosti naroda s okupacijom: patrioti su 7. maja napali odeljenje nemačkih vojnika kod Sanskog Mosta; 26. maja uveče, pucali su na ustašku patrolu u Zagrebu; neprijatelj se surovo osvetio. Nemačka Vrhovna komanda je 9. juna naredila da se

spreći izbijanje nemira, a na tu mogućnost bile su upozorene italijanske i ustaške vlasti. Pošto su pojedini komunisti odmah uhapšeni, pristupilo se većoj akciji hapšenja prema naredbi šefa nemačke tajne policije, izdatoj 18. juna, ali ona nije imala uspeh koji se predviđao.

Nemačka je 22. juna napala Sovjetski Savez; to je bio događaj od sudbonosnog značaja za istoriju sveta. Jugoslovenski narodi, pripremajući se za oružani ustank, imali su poverenje u snagu sovjetske odbrane. I pošto je Sovjetski Savez vezao glavne nemačke snage, otvorila im se perspektiva pobeđe nad fašizmom. Istog dana se sastao u Beogradu Politički biro Centralnog komiteta, procenio je nove razmere svetskog rata, izdao proglašenje narodima Jugoslavije i objavio da je nastupio sudbonosan trenutak, da je započela odsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase. Pozvao je komuniste da ne oklevaju ni trenutka, već stanu na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vode ih u borbu protiv fašističkih okupatora Jugoslavije. Centralni komitet je na sednici 27. juna obrazovao Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u čiji su sastav ušli članovi Političkog biroa, a dužnost komandanta poverena je Titu (Album karata: prilog IV).

U pokrajinama su pripreme za ustank uspešno napredovale. Vojni komiteti, negde nazvani vojnim komisijama ili vojnim sektorima, uspeli su da prikupe veću količinu pušaka i drugog naoružanja i stvore jedinice za oružanu borbu. Da bi rukovodili tim jedinicama formirani su pokrajinski štabovi: u Sloveniji — Glavni štab slovenačkih partizanskih četa, u Hrvatskoj — Operativno partiski rukovodstvo, u Vojvodini — Štab partizanskih odreda, u Srbiji — Glavni štab partizanskih odreda, zatim Vojni štab za Bosnu i Hercegovinu i Vojnoredovacioni komitet u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji — Vojni komitet.

U Sloveniji i Hrvatskoj, pored partizanskih odreda, formirane su udarne, sabotažne i diverzantske grupe koje su bile najjače u industrijskim i rudarskim centrima i u većim gradovima. Sačinjavaju ih radnici, studenti i đaci srednjih škola, naoružani pištoljima, ručnim bombama i

eksplozivom. Započelo je objedinjavanje progresivnih snaga slovenačkog naroda, spremnih za borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih saradnika radi oslobođanja svih Slovenaca od tuđinskog jarma i ravno-pravnog ujedinjenja sa drugim jugoslovenskim narodima. To objedinjavanje se vrši prema inicijativi Centralnog komiteta Komunističke partije Slovenije, datoj 26. aprila, da se na osnovu ranije stvorenog akcionog jedinstva komunista sa drugim progresivnim političkim grupama i levim krilima tradicionalnih slovenačkih političkih tabora formira svenarodna oslobođilačka organizacija — Oslobodilna fronta.

U Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini stvoreni su partizanski ili gerilski odredi na područjima izvan gradova, a u gradovima udarne i diverzantske grupe. U Makedoniji su nastale teškoće zbog toga što je sekretar Pokrajinskog komiteta prekinuo vezu sa Centralnim komitetom, odbio da sprovodi njegove direktive i povezao se sa Centralnim komitetom Bugarske radničke partije (komunista) sa namerom da ovoj partiji pripoji komunističku organizaciju u Makedoniji. Pod uticajem nekih partijskih organizacija koje su samostalno pristupile pripremama za oružanu borbu, i nekoliko svojih članova, Pokrajinski komitet je sredinom jula formirao Vojnu komisiju kao svoj organ za pripremu ustanka.

Centralni komitet je pomogao, na razne načine, da se u zemlju, pre okupacije i posle nje, ilegalno vradi oko 250 Jugoslovena — boraca i starešina u španskoj republikanskoj vojsci; oni će vidno sudelovati u organizovanju oružanog ustanka i dobiti mnoge rukovodeće dužnosti u oslobođilačkoj vojsci.

Komunistička partija je svoj veliki ugled u narodu još više uzdigla; ona se i brojno povećala, pa je prvih dana jula imala blizu 12.000 članova, dok je u Savezu komunističke omladine tada oko 40.000 članova. Komunisti su predstavljali jezgro šireg antifašističkog patriot-skog pokreta. Uveren u njihovu odlučnost i sposobnost Partije da predvodi oslobođilačke snage, Centralni komitet je 4. jula na sednici u Beogradu doneo odluku da se od udarnih grupa i raznih odreda stvore partizanski od-

redi, da se od diverzija i sabotaža koje su već započete pređe na uništavanje žive sile okupatora i svega što im može koristiti. Rešio je da njegovi članovi svojim prisustvom i zalaganjem pomognu nacionalnim i drugim partijskim rukovodstvima. Predvideo je da partizanski rat bude osnovna forma oružanog ustanka. Centralni komitet je 12. jula proglasom pozvao narode Jugoslavije da ne iznevere svoje pretke koji su se vekovima borili za pravdu i slobodu, već da se dignu i prihvate oružje protiv okupatora. Pozvao ih je da ne ustuknu pred neprijateljem, da na njegov teror odgovaraju još jačim udarom, da od svoje zemlje stvore opsednutu tvrđavu za osvajače. U novom proglasu, izdatom 25. jula, Centralni komitet je ukazano narodima Jugoslavije na izdaju onih buržoaskih grupa koje su prišle okupatorima i pozvao sve rodoljube da se i protiv njih bore. Centralni komitet je odredio nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslovenskih naroda za glavni cilj Komunističke partije u drugom svetskom ratu. Put do ovog cilja vodio je kroz oružanu borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, kroz napore da se ostvari bratstvo i jedinstvo naroda, očuva jugoslovenska državna celina, izvrše već u toku oružane borbe takve društvene promene preko kojih će narodi steći uverenje da će u obnovljenoj zajednici biti rešeni njihovi veliki problemi.

Jedinstvena priprema ustanka obezbedila je brzo sprovodenje odluke Centralnog komiteta. Već 7. jula izvršen je kod varošice Krupnja u zapadnoj Srbiji prvi ustanički napad na neprijatelja. Zatim se oružane akcije sve više sa uspehom šire. Osam brojno jakih partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, četiri isto tako jaka odreda u Šumadiji, četiri u istočnoj i sedam odreda u južnoj Srbiji, razoružavali su žandarmerijske stanice, napadali okupatorske posade, spaljivali arhive u sedištima opština, rušili mostove i puteve, zaprečavali kolske i železničke komunikacije, vršili diverzije u rudnicima, spaljivali skladišta. Odredi su presekli železnički saobraćaj od Beograda prema Kragujevcu, Kraljevu i Skoplju, od Beograda prema Požarevcu, i od Beograda preko Čačka prema Sarajevu, onemogućili brodski saobraćaj na reci Savi. U rudnicima Boru i Trepči ugrozili su proizvodnju. Nemačke divizije su međusobno i sa višom komandom održavale vezu je-

dino radio-putem; samo u prvom mesecu oružanog ustanka imale su 6.100 vojnika i oficira izbačenih iz stroja (Album karata: prilog V).

Ustanak u Vojvodini su počeli: devet manjih partizanskih odreda u Banatu koji su pod nemačkim pritiskom smanjeni, pa su u septembru obrazovali dva odreda, mesne desetine u Bačkoj i dva partizanska odreda u Sremu.

Na Kosovu i Metohiji, toj obasti naseljenoj albanским, srpskim i crnogorskim stanovništvom, ustanak je naišao na ozbiljne političke teškoće. Stvoren je jedan odred na području Prištine, a drugi kod Peći. Mnogi patrioci iz ove oblasti bore se u južnoj Srbiji i Crnoj Gori. Odredi sa udarnim grupama počeli su diverzije i sukobili se sa italijanskim i albanskim fašistima.

U Srbiji je, pored širih područja u južnom i istočnom delu, oslobođen gotovo ceo prostor od reke Drine pa na istok prema Velikoj Moravi, sa gradovima Čačak, Užice, Užička Požega, Arilje, Ivanjica, Bajina Bašta, Ljubovija, Krupanj, Gornji Milanovac, Vrnjačka Banja. Centralni komitet i Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije posli su 16. i 17. septembra iz Beograda na oslobođenu teritoriju. Sedište su prvo imali kod Krupnja, a posle u Užicu. Ovo mesto je postalo središte slobodne teritorije koja se, izuzevši nekoliko opkoljenih okupatorskih garnizona, prostire od Velike Morave do blizu obale južnog Jadrana i reke Bosne, pošto je ustanak bio uspešan i u drugim pokrajinama.

U Crnoj Gori su gerilski odredi 13. jula počeli oružani ustanak na prostoru Cetinja, i za sledećih nekoliko dana napali mnoge okupatorske posade. Gerilskim odredima su prišli ustanici. Ustaničke snage su svuda uspele gde god su napale neprijatelja, zato što su se koristile iznenadenjem, brojnom nadmoćnošću, velikom pokretljivošću i dobrim poznavanjem zemljišta. Divizija »Mesina« je za sedam dana imala oko 4.800 vojnika i oficira izbačenih iz stroja sa njihovim naoružanjem i opremom. Ceni se da je u ustanku učestvovalo blizu 32.000 ljudi. Ustaničkim snagama su rukovodili Pokrajinski komitet Komunističke partije i Privremena vrhovna komanda Nacio-

nalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, Boke i Sandžaka. Oslobođivši ostali prostor, ustanici su opkolili Cetinje, Nikšić, Podgoricu i primorske gradove.

Oružani ustanak je u svim pokrajinama Jugoslavije imao svoje specifičnosti, a naročito u Bosni i Hercegovini, nastanjenoj srpskim, hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Uspostavljajući vlast u ovoj pokrajini, ustaše su dobile podršku reakcionarnog katoličkog klera, jednog dela mesnih prvaka Hrvatske seljačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, a uspeli su da privuku i deo Hrvata i muslimana. Započevši masovno uništavanje srpskog stanovništva u pojedinim krajevima, ustaše su prisilile Srbe da se sklanjaju: trgovci i činovnici su bezali u Srbiju i Dalmaciju, a seljaci u šumovite i planinske predele. U Hercegovini je pružan oružan otpor: južno od Nevesinja, mesta poznatog iz narodnih ustanaka protiv turske i austrijske vlasti, naoružani seljaci su 3. juna napali ustašku jedinicu koja se uputila da pali sela i ubija stanovnike, a posle su razbili i proterali nekoliko ustaških posada iz ovog kraja. Saznavši za napad Nemačke na Sovjetski Savez, ohrabreni svojim prvim uspesima, i podstaknuti još živom tradicijom iz ranije oslobodilačke borbe, Srbi iz istočne Hercegovine podigli su 24. juna opšti ustanak i oslobođili grad Nevesinje. Ustanici su privukli ustaško-domobranske jedinice i italijansku diviziju »Marke«, pred kojima, vojnički neorganizovani, nisu mogli da odbrane oslobođeno područje, pa se sa celokupnim stanovništvom povlače u planine. Ovaj spontan ustanak nije bio sasvim neuspešan, jer su organizacije Komunističke partije uspele da od ustanika stvore čete koje su pod komandom sreskih štabova napale neprijatelja i do prvih dana septembra oslobođile znatan deo istočne Hercegovine. Ustanički odredi su sredinom avgusta oslobođili prostran predeo u središtu istočne Bosne i kod Doboja presekli vrlo važan komunikacijski pravac okupatora između Sarajeva i doline reke Save. Gerilski odredi su, počevši borbu 27. jula, sledećih dana oslobođili veći deo zapadne Bosne; grad Drvar je postao središte slobodne teritorije. Ustaničke snage u Bosni i Hercegovini razbile su blizu 20 ustaško-domobranskih bataljona i prinudile neprijatelja da trpi gubitke zbog prekida komunikacija.

Oblasni štabovi su živo radili na organizovanju ustaničkih jedinica, a pri tom je bilo raznolikosti u nazivima i formi organizacije.

U Hrvatskoj su postojale najsloženije političke okolnosti za početak oružanog ustanka. Okupatori i ustaše, dobivši podršku katoličke crkve, separatističkog dela buržoazije, dezorientisanog malograđanstva, delimično i vođstva Hrvatske seljačke stranke, sa izvesnim uspehom su stvarali uverenje u jednom delu naroda da proglašenje Nezavisne Države Hrvatske predstavlja nacionalno oslobođenje. Ta obmana je ubrzo počela da se ruši pošto je hrvatski narod video kako je Italija prisvojila hrvatske oblasti i kako ustaška vlast započinje fizičko uništavanje srpskog stanovništva nastanjenog u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini.

Komunistička partija je pozvala Hrvate i Srbe da shvate namjeru okupatora i ustaša, da se bratski udruže u zajedničkoj borbi protiv njih kao neprijatelja svih jugoslovenskih naroda. I kako su već 4. jula počele akcije udarnih grupa oko Zagreba i Karlovca, učestale su zatim diverzije na komunikacijama i napadi partizanskih grupa na manje ustaško-domobranske posade. U Baniji su te grupe obrazovale dva partizanska odreda, dok su u Kordunu formirani mali odredi, kojih je sredinom septembra oko 30. Posle prve akcije 27. jula ustanici su za desetak dana razbili ustaške posade u svim manjim mestima u jugoistočnom delu Like. Italijanske i ustaško-domobranske trupe su razbile četiri partizanska odreda u Dalmaciji pri njihovom pokretu iz primorskog pojasa ka planini Dinari. U teškoj borbi na planini Mosoru, 14. avgusta, slabo naoružani Splitski odred pružio je žilav otpor; polovina odreda je izginula, a drugi deo pao u ruke neprijatelja. Uhvaćeni partizani su pokazali zadivljujući prkos i junjaštvo pred fašistima i ustašama koji su ih streljali 26. avgusta kod Sinja. Na Dinari se ipak prikupio jedan odred, a u drugim rejonima severne i srednje Dalmacije partizanske grupe, dok su udarne grupe u gradovima počele sabotaže. U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, četiri partizanska odreda su rušila komunikacije i napadala manje okupatorske jedinice. Na području iz-

među Save i Drave partizanske grupe su započele diverzije na komunikacijama. Slobodna teritorija u srednjem delu Hrvatske spojila se sa onom u zapadnoj Bosni.

Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske, preko Operativnog partijskog rukovodstva, objedinio je pod jednom oblasnom vojnom komandom partizanske odrede u Kordunu i Baniji, a pod drugom odrede u Lici. Podstiče vojne jedinice na smelije i češće akcije, a partijske organizacije upućuje da uporno rade na privlačenju hrvatskih masa u oslobodilačku borbu, da suzbijaju pokušaje italijanskih vlasti, kao što je to bilo na području Knina, da se otpor srpskog stanovništva usmeri samo protiv Nezavisne Države Hrvatske, da rade na učvršćivanju bratstva i jedinstva Srba i Hrvata. Centralni komitet je pozvao 5. septembra pripadnike Hrvatske seljačke stranke da stupe u borbu protiv okupatora. Partijsko rukovodstvo u Hrvatskoj to radi u duhu nekoliko uzastopnih direktiva koje je u avgustu i septembru primilo od generalnog sekretara Komunističke partije.

Ustanak se u drugoj polovini jula proširio preko slovenačkih pokrajina do zapadnih granica Jugoslavije. U dolini Besnice, blizu Zaloga kod Ljubljane, poginuo je 16. jula prvi nemački vojnik od partizanske puške. Kako je 22. jula izvedena prva organizovana partizanska akcija, a noću uoči 28. jula izvršeno nekoliko napada na okupatorske snage, to je dobilo karakter ustanka. Partizanske čete ubrzo su prinuđene da odolevaju pritisku jakih i gusto postavljenih okupatorskih posada čija je protivakcija bila olakšana komunikativnošću teritorije i blizinom njihovih matičnih zemalja. U Gorenjskoj su od devet partizanskih četa, nastalih u početku ustanka, formirana tri bataljona, od kojih su dva zbog čestih sukoba sa nemačkim policijskim i žandarmerijskim snagama primorana da izvode akcije po četama, a treći je razbijen. U Štajerskoj su u julu stvorene četiri partizanske čete, a kasnije još dve. Od tih četa tri su početkom oktobra formirale bataljon, dok su u oštrim sukobima sa nemačkim snagama ostale tri uništene. U Dolenjskoj, Notranjskoj i Beloj krajini stvoreno je do oktobra četrnaest partizanskih četa, od kojih je šest krajam septembra obrazovalo Krimski partizanski bataljon. U Ljubljani je

u julu i avgustu nastalo oko 150 borbenih grupa koje su ukupno imale blizu 600 boraca. U Slovenskočkom primorju, tom kraju koji je odranije bio pod Italijom, obrazovana je prvo borbena grupa, a u septembru samostalna partizanska četa koja je dejstvovala blizu železničke pruge Ljubljana—Trst.

Zaključcima majskog savetovanja u Zagrebu i direktivama Centralnog komiteta komunisti su upućeni da se bore protiv podele Makedonije i nasilnog pripajanja njene teritorije Bugarskoj i Albaniji, a za slobodno opredeljenje i nezavisnost makedonskog naroda. Iako su poramećene veze između Centralnog komiteta i pokrajinskog rukovodstva, partijske organizacije u većim mestima Makedonije rade prema ovoj ideji. A kako se nastojanjem Centralnog komiteta raspravilo pitanje pripadništva partijske organizacije u Makedoniji, i Izvršni komitet Kominterne se saglasio da ta organizacija kao i dotad ostane u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, sredinom septembra je formiran novi Pokrajinski komitet koji je odmah odredio Pokrajinski vojni štab i pomagao partijskim organizacijama da dovrše ranije započete pripreme za oružanu borbu. Stvorena su tri partizanska odreda, a jedan od njih je 11. oktobra izvršio prvu akciju kojom je počeo oružani ustank makedonskog naroda.

Iako su gradovi bili sedište vlasti i oslonac za trupe okupatora, u njima stvorene udarne grupe vršile su atentate na pojedince i grupe vojnika, oficire i saradnike okupatora, uništavale slagališta, auto-garaže, hangare, saobraćajne i druge objekte koji su služili vojsci, vršile sabotaže u fabrikama i radionicama koje su radile za okupatora. Te grupe su iz ruku okupatorske i kvislinške policije često otimale uhapšene borce narodnooslobodilačkog pokreta. One su najviše akcija izvršile u najvećim gradovima. Samo u Beogradu, spalile su oko 200 okupatorskih kamiona i nekoliko puta napale pripadnike nemačke i kvislinške policije. Organizacije Komunističke partije uspostavile su u gradovima punktove za prikupljanje podataka o okupatorskim i kvislinškim trupama; radile su na prikupljanju vojne, intendantske i sanitetske pomoći za partizanske odrede; postavljale tajne štamparije. Dajući zadatke udarnim grupama, partijski komiteti su nji-

hove akcije kombinovali sa raznim vrstama političkog otpora; oni su stvarali tajne antifašističke organizacije. Tako su napadi partizanskih odreda sa tom žilavom aktivnošću u neoslobodenim gradovima, predstavljali jedinstven i svuda rasprostranjen narodni ustank.

Komunistička partija je povela oslobodilačku borbu u kojoj je nužno stvoriti: vojsku da na bojnom polju pobedi neprijatelja, političku organizaciju da objedini patriotske narodne snage, novu državu da obezbedi poredak socijalne pravde i nacionalne ravnopravnosti. U tome je Jugoslavija mogla naći preduslove i faktore za uspeh svog oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

IV. REAKCIJA OKUPACIONIH ARMIJA

Više od trećine jugoslovenske teritorije — blizu 100.000 km² — zahvaćeno je oružanim ustankom.

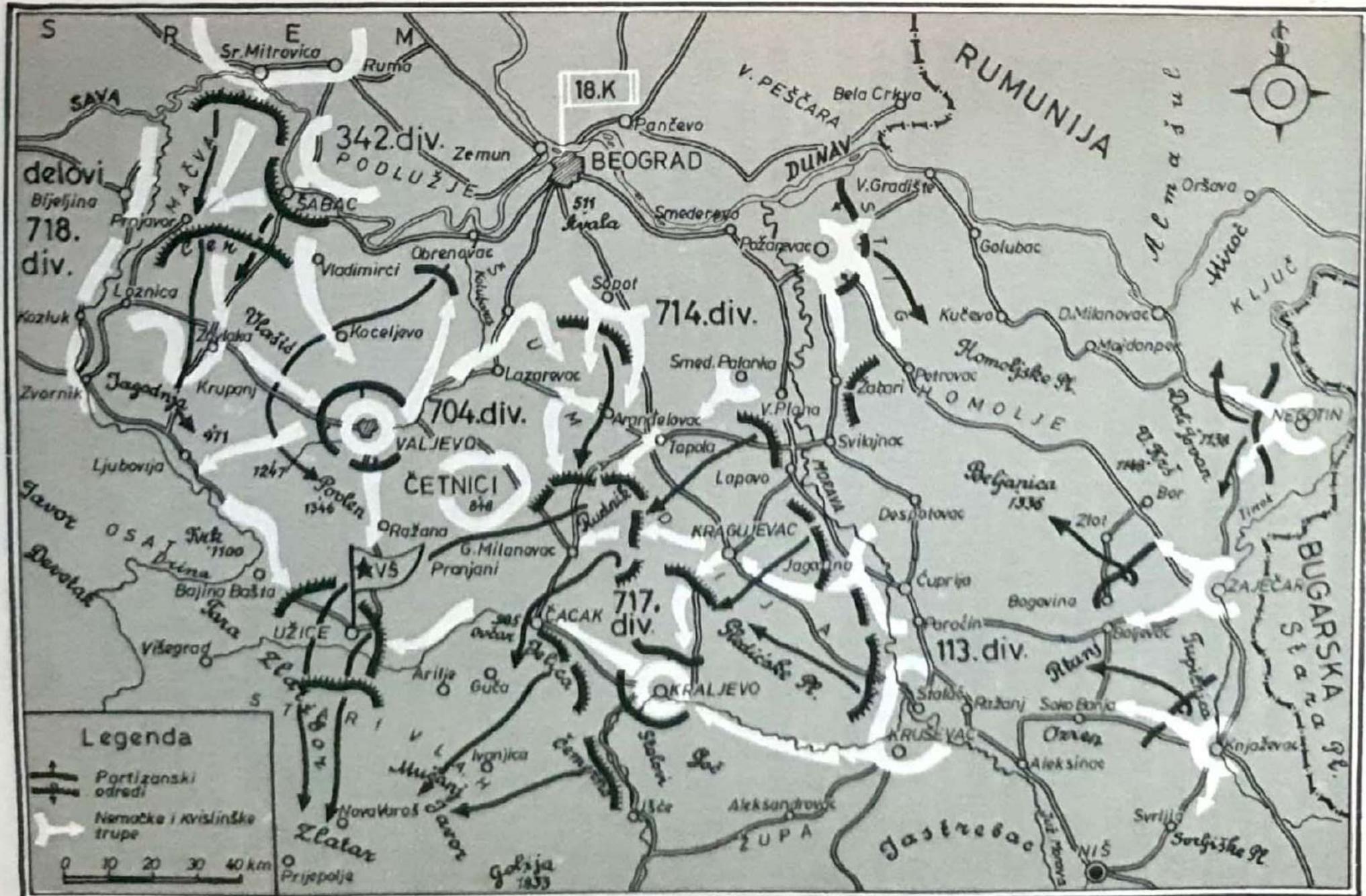
Okupatorske trupe su osobito oštećene gubitkom bezbednosti na glavnim komunikacijskim pravcima: na magistrali jugoistoka Evrope — između Ljubljane, Zagreba i Beograda, dalje prema Nišu, Skoplju i Sofiji; na značajnim pravcima koji izvode na magistralu — sa iadranskog primorja prema Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu i Slavonskom Brodu, dolini reke Drine i Lima; od Beograda prema svim većim mestima južno od Save i Dunava.

Okupatorske snage za prvi trenutak se zbijaju u gradovima i uporištima pored najvažnijih komunikacija, da bi ubrzo pošle u akciju radi gušenja ustanka. Najpre su upotrebljene policijske jedinice, pripravne za napad od dana početka sovjetsko-nemačkog rata, a pošto one nisu uspele, uvedene su posadne i operativne trupe. Zapovednik oružane sile za Jugoistok saopštio je potčinjenima 29. jula naredbu Vrhovne komande da se protiv svakoga ko stvara smetnje nemačkoj vojsci primeni smrtna kazna i sva sredstva zastrašivanja. Po njegovim naređenjima, upućene su već krajem jula 704, 714. i 717. divizija protiv partizanskih odreda u Srbiji i Vojvodini. Nemačka komanda u Srbiji cenila je da je ustank stvorio ozbiljne smetnje saobraćaju i eksploataciji ruda, da je privreda

Srbije ušla u progresivan nered, da ustank ima snažnu podršku stanovništva, da ni vrlo nepovoljan razvoj rata za Sovjetski Savez ne bi doveo do kapitulacije ustaničkih snaga.

Nemačka uprava je 29. avgusta uspostavila kvislinšku vladu u Srbiji i odobrila joj da mobiliše do 10.000 ljudi za žandarmeriju. Nemačka Vrhovna komanda je tražila od bugarske vojske da pojača snage i izgradi fortifikacione objekte, kojima će obezbediti železničke komunikacije u oblasti Niša, a sama je uputila ojačanje trupama u Srbiji: 15. septembra je stigla 342. pešadijska divizija s jednim bataljonom 100. tenkovske brigade iz Francuske; 24. novembra — 113. pešadijska divizija sa sovjetsko-nemačkog fronta; 125. pešadijski puk, sa dva bataljona iz 164. pešadijske divizije, stigao je iz Grčke još ranije. Ove dve nemačke divizije imale su po tri pešadijska puka, artiljerijski puk, pomoćne boračke i pozadinske jedinice. Kancelar Rajha je 16. septembra naredio komandantu za Jugoistok da trupe uguše ustank u Srbiji, a Vrhovna komanda oružane sile istog dana odredila je da se to izvrši najoštijim postupkom, da se za jednog poginulog nemačkog vojnika kazni smrću 50 do 100 srpskih građana. Iako je komandant za Jugoistok naredio 5. septembra Višoj komandi 65 da neposredno rukovodi operacijom protiv partizanskih odreda, po novim zapovestima dovezen je štab 18. brdskog armijskog korpusa iz Grčke u Beograd; komandant korpusa je postavljen za opunomoćenog generala u Srbiji, predata mu je sva vlast i trupe stavljene na raspolaganje — oko 70.000 nemačkih, ustasko-domobranskih i srpskih kvislinških vojnika, uz podršku nemačkog 77. puka jurišne avijacije.

Operacija protiv partizanskih odreda, od kojih su neki imali i do 3.000 boraca, ubrzo je počela. Prikupljena u Sremu, 342. divizija prešla je 28. septembra reku Savu kod Šapca i, savlađujući upornu odbranu Mačvanskog i Valjevskog partizanskog odreda, izbila na padine planine Cera, gde je zadržana; delovi 704. divizije i 125. puk, upućeni iz Valjeva prema Beogradu, savladali su odbranu Posavskog partizanskog odreda i prodri do Obrenovca; delovi 714. i 717. divizije sa jedinicama kvislinške vlade, nastupivši iz Aranđelovca, Kragujevca i Jagodine, napali

Nemačke operacije protiv partizanskih odreda u Srbiji (septembar—novembar 1941)

su grupu od pet partizanskih odreda u Šumadiji, dok su drugi delovi istih divizija nastupili iz Požarevca, Negoština, Zaječara i Knjaževca protiv četiri partizanska odreda u istočnoj Srbiji. Zahvatajući brdski pojas južno od Cera, 342. divizija uspela je do 25. oktobra da prodre u Valjevo, dotad blokirano od partizanskih snaga. Pri nastupanju, ona je odvela oko 25.000 patriota u koncentracioni logor, u Šabac, od kojih je blizu 6.000 streljano. Odredi u Šumadiji požrtvovano su se branili, vršeći često protivnapade, dok je ojačan Kraljevački partizanski odred, od 7. oktobra podržan i dejstvom jedne baterije topova, uporno napadao nemačku posadu u Kraljevu koja se čvrsto držala. Požarevački partizanski odred, opsedajući Požarevac, tek je 20. novembra prinuđen da se povuče na Homoljske planine, a od tri ostala odreda u istočnoj Srbiji, pošto su pretrpeli teške gubitke, formirao se nov odred.

Dolaskom u Srbiju, 113. divizija se prikupila između Kruševca i Čuprije i dobila je naređenje da nastupa ka Kraljevu i Čačku, a delom snaga preko Kragujevca ka zapadu, na kom pravcu će joj sadejstvovati jedinice 714. i 717. divizije, dok je 342. divizija dobila zadatak da iz Valjeva kreće prema jugu i prodre u Užice. Nemačko nastupanje je počelo 25. novembra. Već sutradan je Vrhovni štab partizanskih odreda odlučio da deo napadnutih partizanskih snaga povede prema Sandžaku, a drugi deo zabaci u pozadinu napadača. Iako vrlo zamorenji, partizanski odredi su pružali žilav otpor. Ostala je nezaboravna odbrana Radničkog bataljona Užičkog odreda koji je 29. novembra izginuo na Kadinjači kod Užica, nedajući neprijatelju da prodre u ovo mesto. Vrhovni štab je sa grupom partizanskih odreda prvih dana decembra stigao preko planine Zlatibora i reke Uvca u rejon Nove Varoši; deo rukovodećih kadrova vratio se zatim sa delom snaga u Srbiju da reorganizuje ovde zadržane partizanske jedinice radi produžetka borbe.

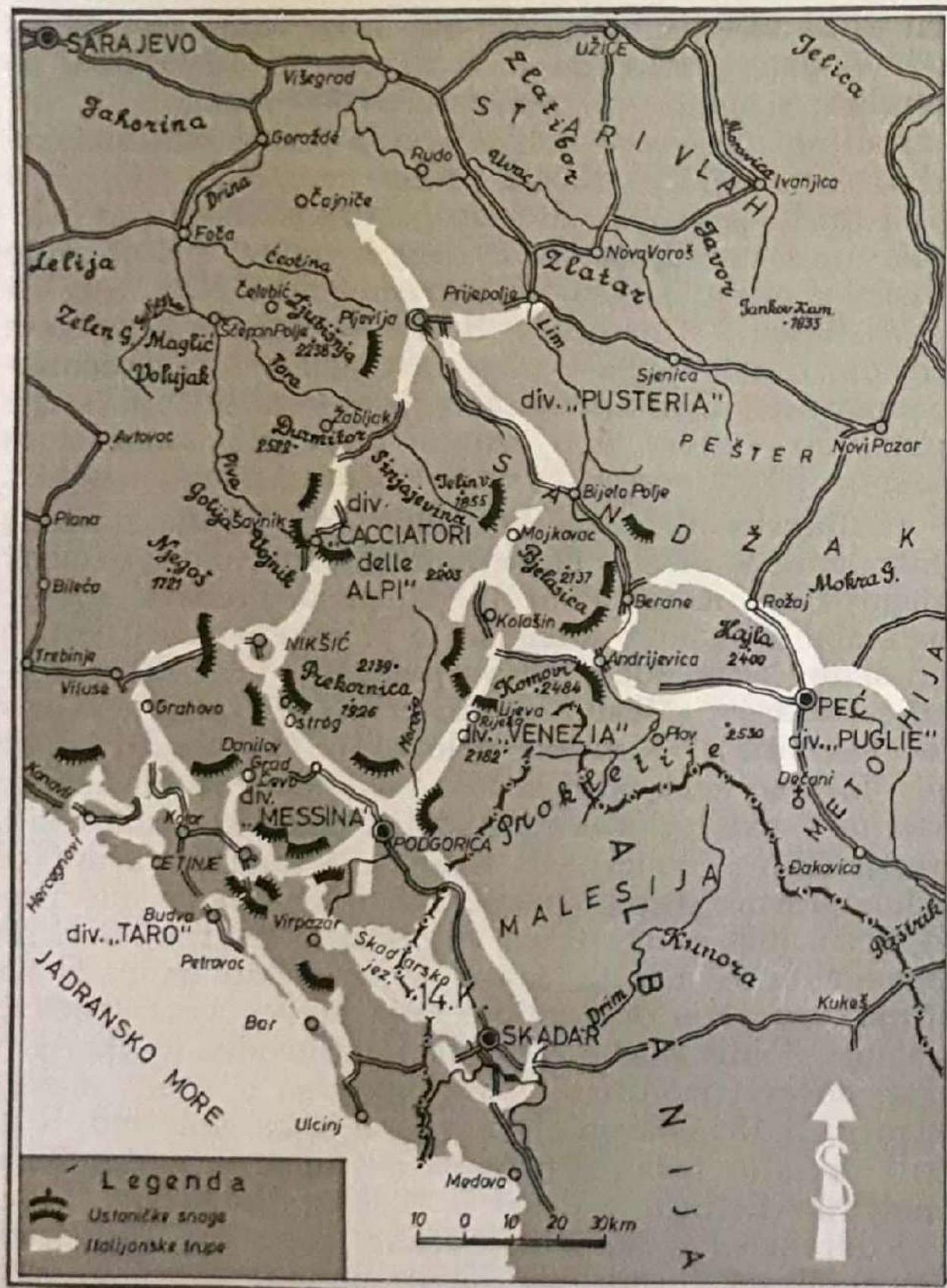
Nemačke trupe su na oslojenom području izvodile takozvane akcije čišćenja da bi otkrile i uništile partizanske grupe i stanovništvo kaznile. Jedan bataljon iz 704. divizije i drugi iz 714. divizije streljali su 21. oktobra blizu 7.000 ljudi u Kragujevcu a nemačka komanda je istog

dana objavila stanovništvu da je streljano 2.300 građana radi odmazde za 10 poginulih i 26 ranjenih nemačkih vojnika. Čekajući smrt, jedno odeljenje učenika gimnazije pevalo je »Hej Sloveni«, a nastavnik je rekao nemačkim vojnicima da on i ovde, na strelištu, drži svoj čas. U Kraljevu je 18. oktobra streljano oko 2.000 ljudi. Izvesni nemački podaci govore da je u Srbiji, od septembra do decembra, streljano za odmazdu 34.900 patriota.

Kad se na severu Srbije vodila žilava odbrambena borba oko 15.000 partizana protiv nemačkih divizija, u južnoj Srbiji je grupa od osam partizanskih odreda oslobođila grad Prokuplje i više drugih mesta, rušeći uz to železničku prugu koja od Beograda preko Niša vodi ka Sofiji i Skoplju. Ova oblast Srbije — koja je i u prvom svetskom ratu podigla oružani ustank protiv okupatorske bugarske i austro-nemačke vojske — postala je žarište neprekidnog otpora, a u drugim krajevima sačuvala su se manja jezgra snaga da održe misao i akciju ustanka.

Italijanska Vrhovna komanda je 14. jula naredila komandantu 9. armije da svojim trupama uguši ustank u Crnoj Gori. Komandant 14. korpusa, prenevši sedište svog štaba u Skadar, sutradan je primio zapovest kojom je radi tog cilja dobio na raspolaganje šest divizija — »Pulje«, »Taro«, »Mesina«, »Pusterija« (Pusteria), »Venečija« (Venezia), »Kaćatori dele Alpi« (Cacciatori delle Alpi), iako su neke od njih bile predviđene za povlačenje u Italiju — dve legije crnih košulja, nekoliko tenkovskih, bersaljerskih i policijskih jedinica i podršku armijske vazduhoplovne grupe. Predsednik italijanske vlade preneo je 24. jula građansku i vojnu vlast u Crnoj Gori na komandanta 9. armije, kome je naređeno da pođe na Cetinje i upravlja operacijom koja je, po oceni Vrhovne komande, dobila značaj ratne akcije. Glavnina italijanskih trupa, došavši iz Albanije, prikupila se u širem rejonu Podgorice i 18. jula počela nastupanje ka Kolašinu, Nikšiću i Cetinju; jedan deo trupa nastupao je preko Bara i Budve ka Cetinju, a drugi iz Peći ka Andrijevici. Ustanički odredi su zadržali italijanske trupe kod Podgorice i omogućili tek formiranim bataljonima u severnom delu Crne Gore da uspešno nastave borbu radi oslobađanja gradova. Te trupe su tek 22. jula, uz podršku artiljerije

i avijacije, uspele da probiju odbranu ustnika i produže nastupanje. I na primorskom pravcu bilo je žilavih sukoba, naročito severno od Bara i Budve. Italijanske trupe su do 10. avgusta povratile gradove i puteve, a ustaničke

Italijanska operacija protiv ustaničkih snaga u Crnoj Gori
(jul—avgust 1941)

snage se od njih odmakle. Italijanska vlada je 3. oktobra uspostavila vojni guvernorat u Crnoj Gori sa dotadašnjim komandantom 9. armije na čelu.

Pošto se ustank ustanak naglo razbuktao, a narodni pokret bio širok, brza intervencija nadmoćnih okupatorskih snaga prinudila je ustaničke jedinice da se brojno smanje. Italijanske trupe su pri nastupanju vršile represalije: avijacija je bombardovala, a jedinice su palile nezaštićena naselja; velika masa ljudi, žena i dece odvedena je u koncentracione logore u Albaniji. Za ustank u Crnoj Gori nastale su teškoće, ali su brzo prevaziđene.

U srednjem delu Hrvatske i u zapadnoj Bosni, suprotstavile su se partizanskim odredima i ustanicima domobranske jedinice koje su uskoro ušle u 1. korpus i delom 2. korpus; na području od Banje Luke, preko Doboja i Tuzle do Zvornika — jedinice koje su sačinile domobranci 2. korpus, a između Zenice, Vareša, Sarajeva, Kalinovika i Vlasenice — one koje su ušle u sastav 3. korpusa. Uz domobranske jedinice bore se ustaške i žandarmerijske. Pošto su pretrpele gubitke u prvim sukobima, i izgubile delove teritorije koju su posedale, Glavni štab domobranstva upućuje ojačanja u zapadnu i istočnu Bosnu. Tako ojačane, ustaško-domobranske jedinice su do kraja avgusta ovladale komunikacijama između Banja Luke, Bihaća i Sanskog Mosta i omogućile saobraćaj između Sarajeva i Slavonskog Broda. Iako su pod njihovim pritiskom smanjile svoje brojno stanje, ustaničke jedinice su pružile aktivan otpor i održale se.

Vlada Italije već 24. jula pokazuje zabrinutost za stabilnost na prostoru između Save i Jadranskog mora, pa zato upozorava Vrhovnu komandu da je potrebno da ga štiti bar deset divizija, od kojih dve oklopne i dve motorizovane. Ona je zatim rešila da trupe posednu deo područja Nezavisne Države Hrvatske koji je, prema podeli sa Nemačkom, pripao italijanskoj okupacionoj zoni, a do ustanka bio posednut jedino ustaško-domobranskim snagama. Komandant italijanske 2. armije sporazumeo se sa predstavnicima ustaške vlade, 26. avgusta u Zagrebu, da jedinice ove armije preuzmu vojnu i građansku vlast u drugoj zoni, čime će, pored ostalog, potpomoći domobranstvo. On je izdao 7. septembra proglašenje o pohodu

italijanskih trupa. Kontroloom nad ustaškim organizacija-ma, dopuštanjem da se donekle manifestuju srpska na-cionalna i verska osećanja, izvesnom brigom o snabde-vanju stanovništva, italijanske komande su zadobile po-dršku pojedinih grupa srpskih trgovaca, činovnika i ofi-cira, koje su mislile da ustank bude uperen samo protiv Hrvata i muslimana, ne žečeći ni da se ostvari jedinstvo naroda pod rukovodstvom Komunističke partije. Italijan-ske trupe su uz propagandnu pomoć tih grupa posele prvih dana septembra glavna mesta u Hercegovini i juž-nom delu istočne Bosne. Partizanski odredi u zapadnoj Bosni i srednjem delu Hrvatske pružili su otpor diviziji »Lombardija« koja je nastupala od Ogulina ka Bihaću, diviziji »Sasari« na pravcu od Knina ka Drvaru i diviziji »Bergamo« od Splita ka Bugojnu; te divizije su do sredine oktobra prodrle duž puteva do demarkacione linije. Do-kazujući svojoj vradi da se iz Jugoslavije zbog ustanka ne mogu odvojiti trupe za sovjetsko-nemački front, itali-janska Vrhovna komanda je početkom oktobra vratila u sastav 2. armije 2. brzu diviziju »Emanuele Filiberto testa di Fero«, čiji se štab smestio u Bihaću do polovine no-vembra, kada je divizija konačno otišla u Italiju.

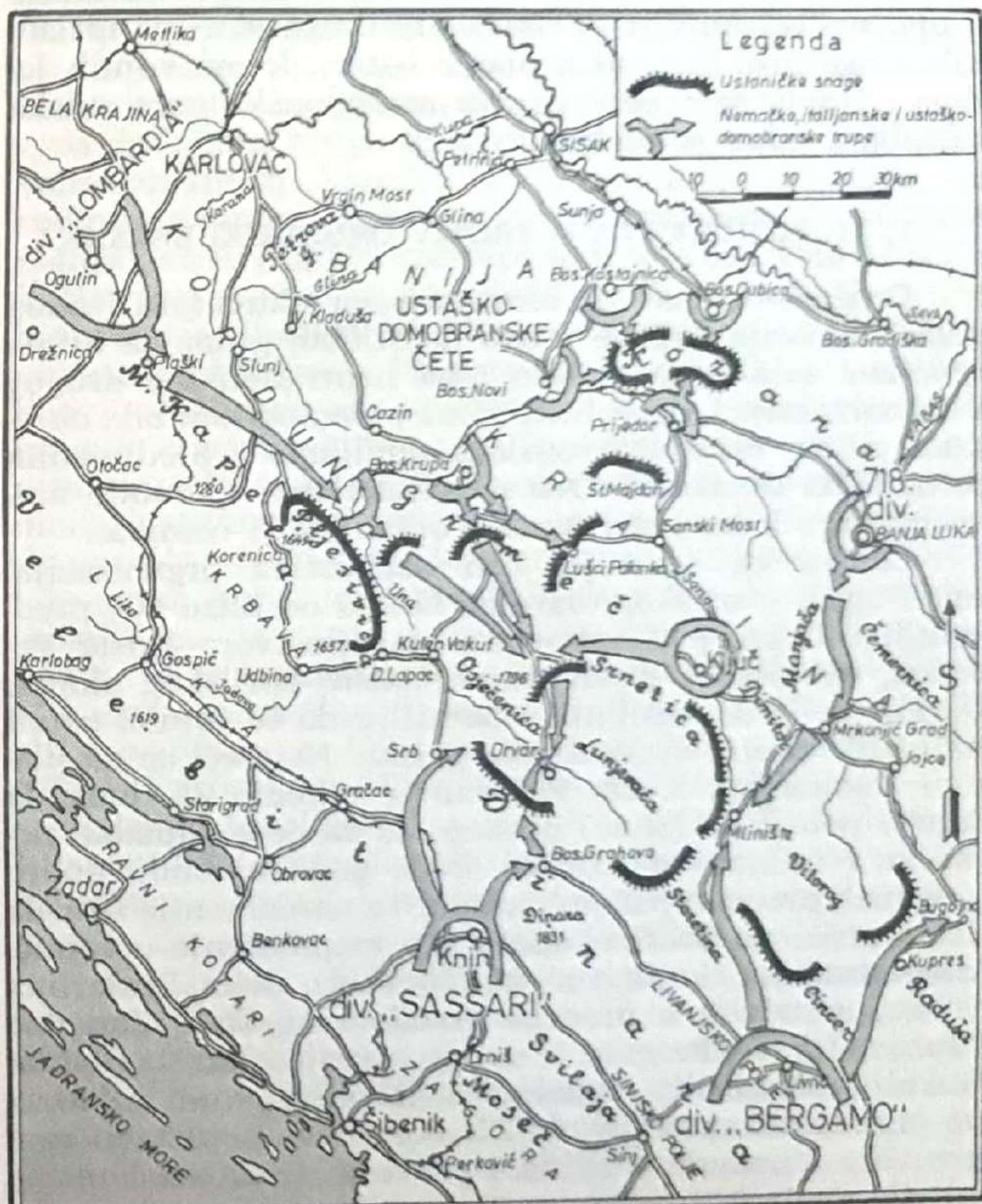
U srednjem delu Hrvatske, protiv partizanskih od-reda i ustanika upotrebljene su ustaško-domobranske snage Savskog, delom Osiječkog i Vrbaskog divizijskog područja — blizu šest pešadijskih pukova i manje jedi-nice podrške — uz pomoć italijanskih snaga iz Hrvatskog primorja i Dalmacije. Vlada Nezavisne Države Hrvatske odredila je 2. oktobra zakonskom odredbom da se za jednog poginulog ustašu strelja deset patriota.

Nemačke vlasti su 29. jula uspostavile vanredan sud, sutradan streljale prve taoce u Štajerskoj, a zatim i u Gorenjskoj. One su primenile žestoke represalije: sve češće streljanje talaca, paljenje sela, terorisanje slovenač-kog stanovništva. Odupirući se, partizanske čete su ma-nevrovale, napadale nemačke patrole i njihove saradnike, rušile železničke pruge, fabrička i rudnička postrojenja.

Trupe italijanskog 11. korpusa bile su manje ofan-zivne, utvrđivale su se u garnizonima i pojačavale stalna i pokretna obezbeđenja komunikacija. Zbog oštećenja na železničkim prugama u Sloveniji, italijanski ekspedicioni

korpus nije transportovan na sovjetsko-nemački front kraćim putem preko Trsta, Ljubljane i Celja, već dužim i mnogo više opterećenim preko Verone, Brenera, Beča i dalje prema Moldaviji gde je trebalo da se prikupi.

Partizanske jedinice u Sloveniji oslanjale su se na organizacije Osvobodilne fronte koje su ih snabdevale

Italijanska i ustaško-domobraska operacija protiv ustaničkih snaga u zapadnoj Bosni (avgust—septembar 1941)

hranom, obućom i odećom, obaveštavale o kretanjima neprijatelja, popunjavale ih novim borcima. Osvobodilna fronta je široko razvila najrazličitije oblike otpora slovenačkog naroda protiv okupatora.

Mađarske okupacione vlasti su bez milosti postupale da bi onemogućile svaku vrstu otpora u krajevima koje su posele; razbile su mesne desetine u Bačkoj i naoružane grupe u Prekomurju. I represalije bugarskih okupacionih snaga nisu bile ništa manje oštре; delovi vojnih jedinica i policija razbili su dva makedonska partizanska odreda, a jedan se održao.

V. IZBEGLIČKA VLADA PROTIV ORUŽANOG USTANKA

Oružani ustank je, sem na otpor okupatora i onog dela buržoazije koja je preko fašističkih grupa sa njima otvoreno sarađivala, naišao i na neprijateljstvo drugog dela buržoazije koja je interesima i ideologijom bila okrenuta prema zapadnoevropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama. Ovo neprijateljstvo je dobilo najveću snagu i nepomirljivost u organizaciji četnika.

Četnici su odranije, kao nacionalna organizacija, imali ugled u srpskom narodu. Grupa od blizu 600 predratnih četnika, pod vrhovnim starešinstvom Koste Pećanca, uvećala se prvih meseci posle aprilske slome; njoj su prilazili rodoljubi s pomišlju da će četnici ustati na oružje protiv okupatorske vojske. Nalazeći se na planini Kopaoniku, Kosta Pećanac je naredio 28. juna da četnici polože zakletvu i obavežu se da neće napadati nemacke i italijanske vojнике dokle god oni budu dobro postupali prema srpskom narodu. Ta naredba nije izrazila dosta otvoreno protivokupatorsko raspoloženje u četničkim odredima, kojih već ima u skoro svim krajevima Srbije, a najviše u predelu između reke Ibra, Zapadne i Južne Morave. Pećanac je prišao neprijatelju. Na planini Bukulji, u Šumadiji, zajedno sa nekoliko svojih vojvoda, on je pregovarao od 24. do 27. avgusta sa predstavnikom nemacke komande u Srbiji i potvrdio je da će četničke odrede upotrebiti protiv partizanskih odreda radi ugušenja oružanog ustanka; zatražio je od nemacke komande da dopusti veće učešće kolaboracionista u okupacionoj

vlasti. Iako su neki četnički odredi zajedno sa partizanskim odredima napali na više mesta nemačke jedinice i videlo se kako je korisno da se ostvari saradnja između četnika i partizana, Pećanac je preovladao; njegovi odredi sredinom septembra počinju napade na partizanske odrede blizu Beograda, u dolini Zapadne i Južne Morave. Četnička organizacija Koste Pećanca nije dala nikakvu političku koncepciju, samo je poslužila nemačkom okupatoru.

Nije uspeo general Ljubo Novaković da četničke odrede objedini kao protivokupatorsku snagu. On je smatrao da četnici mogu da sarađuju s odredima koje predvode komunisti. Naredio je 22. septembra četničkim odredima u Šumadiji, kao njihov komandant, da napadnu nemačke i kvislinške jedinice u gradovima i na komunikacijama; pozvao je narod na opšti ustanak. Pošto su njegovi odredi malo uradili, a mnoge starešine tih odreda napustile ga, i Kosta Pećanac mu oduzeo dužnost komandanta — Novaković se sklonio; posle, jedno vreme je boravio s partizanima, pa i kod Vrhovnog štaba, ali se nije ni ovde zadržao. Za svoju zamisao jugoslovenskog monarhističkog unitarizma, Novaković nije mogao da nađe uporište. Neki četnički komandanti, njemu potčinjeni i sa istom koncepcijom, ustali su protiv Koste Pećanca, odvojili se od njega i prišli značajnijoj četničkoj grupaciji. To je organizacija koju je stvarao pukovnik Draža Mihailović, a začela se u zapadnoj Srbiji; imala je krupan cilj i proširila se. Njoj je prišla grupa građanskih političara. Sa Dražom Mihailovićem na Ravnoj gori našlo se u maju 26 oficira i podoficira. Oni su počeli akciju kao saradnici obaveštajnih službi zapadnih zemalja. A kad su partizani uspeli, prešli su na stvaranje vojnočetničkih odreda da spreče širenje oslobodilačkog pokreta.

Predstavnik Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Srbiju pregovarao je 20. avgusta sa Dražom Mihailovićem, kao što su tada pregovarali i pojedini okružni partijski komiteti i štabovi partizanskih odreda s nekim četničkim komandantima, da se protiv okupatora ujedine sve narodne snage. Mihailović je smatrao da nije vreme za oružani ustanak, da nemačke trupe u Srbiji treba napasti tek kad nemačka vojska na drugim frontovima bude pobedena. Produžujući napore radi pridobijanja

četnika za oslobođilačku borbu, vrhovni komandant partizanskih odreda Tito sastao se sa Dražom Mihailovićem 19. septembra u selu Struganiku na planini Suvoboru, ali na tom sastanku nije došlo ni do kakvog sporazuma, jer je Mihailović odbio da naredi četnicima da stupe u borbu protiv nemačke vojske. On je upravo 5. septembra bio zaključio sporazum s predsednikom srpske kvislinške vlade o saradnji protiv partizanskih odreda. Nemačka komanda je to odobrila, a Draža Mihailović je primio novčanu pomoć. Ni na novom sastanku između Tita i Mihailovića, održanom 26. oktobra u selu Brajići na Ravnoj gori, nije bilo uspeha; Mihailović nije prihvatio ni jedan od predloga Vrhovnog štaba, podnetih mu sedam dana ranije, o efikasnoj saradnji između četnika i partizana u borbi protiv nemačkih trupa. Iako je obećao, kao i pre, da četnici neće napasti partizane, Draža Mihailović je uputio uoči 2. novembra grupu četničkih odreda da od partizanskih odreda otmu Užice. Odbačeni, četnici su 7. novembra ponovo krenuli prema Užicu, ali su ovog puta protivnapadom tako pritešnjeni da je vrhovni komandant Tito obustavio taj pritisak na molbu predstavnika Draže Mihailovića i sa namerom da se učini još jedan pokušaj da bi se četnici odvratili od bratoubilačke borbe. Na pregovorima u Čačku, 18. i 20. novembra, pokazalo se da je takav pokušaj uzaludan.

Draža Mihailović se 11. novembra uveče bio sastao u selu Divci kod Valjeva s predstavnicima nemačke komande u Srbiji i saopštio im da će četnici izbegavati borbu s nemačkim trupama, a boriće se protiv partizanskih odreda. Na tom sastanku Mihailović nije postigao da mu se obeća kao pomoć nemačko oružje za njegove odrede, a odbio je da odgovori na nemački zahtev da sa svojom vojničkom organizacijom kapitulira. Ostao je, uprkos tome, za obe strane isti cilj: nepoštедna borba protiv partizana. Završila se tako mestimična saradnja između partizanskih i vojnočetničkih odreda, koji su u septembru i oktobru ponegde zajedno napadali nemačke posade. Dotadašnje raznovrsno ometanje oslobođilačkog pokreta — četnici Draže Mihailovića uvećavaju odsad oružanom borbom protiv partizanskih odreda. Taj prelazak na punu potporu okupatorskoj vojsci nepovoljan je

politički ishod za ovu organizaciju koja se stvara da bi potpomogla zapadnoevropske obaveštajne službe i poslužila monarhističkoj buržoaziji da posle poraza fašističkih država uspostavi predratno uređenje. Uzalud na početku antiokupatorski usmerena, četnička organizacija Draže Mihailovića — iako je nemačka komanda nepoverljiva i katkad oštra prema njoj — od novembra 1941. godine nije u antifašističkom pokretu otpora, a svojom akcijom ga suzbija.

Vrhovni štab je 4. novembra izdao saopštenje o napadu četnika na partizanske odrede; taj napad je nazvao izdajom narodne borbe. O njemu je obavestio rukovodstva ustanka u Hrvatskoj i Sloveniji i uputio ih kako da spreče akciju onih grupa koje bi kao četnici pokušale da razbiju patriotske oslobodilačke snage.

Draža Mihailović je 16. novembra objavio da je postavljen za komandanta svih naoružanih pokreta na okupiranoj teritoriji Jugoslavije i da će ih voditi prema zakletvi koju je položio kralju. Njegova je politička zamisao: obnova Kraljevine Jugoslavije u kojoj će se Srbija proširiti do granice sa Slovenijom, uklanjajući sa svog prostora hrvatsko i muslimansko stanovništvo i nacionalne manjine. On je uputio grupe oficira u Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, u oblast srednje Hrvatske i Dalmacije, u te krajeve naseljene srpskim stanovništvom, da stvaraju četničke odrede. Te grupe su naišle na potporu izvesnih ljudi koji su se prvim poletom ustanka ili otporom protiv ustaških pokolja našli u ustaničkim redovima, ali nisu bili spremni da ostanu u ustanku koji je pokazao tendencije socijalne revolucije. Iako je u istočnoj Bosni došlo do sporazuma o zajedničkom dejstvu partizanskih i četničkih odreda, taj sporazum nije doneo vidne rezultate, a trajao je od početka oktobra do sredine novembra, jer su četnički komandanti nastojali da razbiju ili potčine partizanske odrede, a bili su i protiv stvaranja narodnooslobodilačkih odbora kao organa vlasti, obnavljajući predratne opštinske uprave. U zapadnoj Bosni i srednjem delu Hrvatske, četnici su sa manje uspeha radili na stvaranju vojne organizacije. U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, oni su brzo osnivali svoje odrede, pošto su od komandi italijanskih jedinica dobili novac, hranu i nao-

ružanje, a koristili se glađu stanovništva u ovim siromašnim krajevima, sve jačim i surovijim pritiskom okupatorske vojske i policije, i donekle političkim greškama pojedinih rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta kojih je neizbežno bilo. Iako ih je potpomagao okupator, četnici su se pred narodom predstavljali kao saveznici Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza. Takvima ih je prikazivala i izbeglička vlada.

Po napuštanju zemlje, vlada Kraljevine Jugoslavije je izjavila da produžuje rat protiv agresora. Ona je uz pomoć britanske i vlade Sjedinjenih Američkih Država uspela da i dalje bude smatrana predstavnikom države koja pripada antifašističkoj koaliciji. Za svoje malobrojne izbegle vojne snage obezbedila je britansku pomoć. Učinila je međunarodno legitiman rad koji će uložiti da se posle pobeđe nad neprijateljem obnovi Kraljevina Jugoslavija, a tu pobjedu, kako je predviđala, izvojevaće velike savezničke sile. Predsednik vlade je 22. jula pozvao narode Jugoslavije da ne napadaju okupatorske trupe, već da čekaju na poziv iz Londona. Izbeglička vlada je zahtevala od britanske vlade da preko svojih agenata i javnim pozivom utiče na snage otpora u Jugoslaviji da se smire; to je potkrepljivala svojim uverenjem da će komunisti kao predvodnici ustaničkih snaga raditi na uspostavljanju novog društvenog sistema. Sredinom septembra, pa 2. oktobra, ona je poručila Draži Mihailoviću da se uzdrži od borbe protiv okupatora i da bude obazriv prema komunistima. Zatim je četnike proglašila jugoslovenskom vojskom u otadžbini, a u štab Draže Mihailovića stigla je u oktobru grupa izbeglih oficira sa jednim engleskim oficrom, upućena od britanske komande za Bliski istok. Pošto je Mihailoviću još jednom 28. oktobra poručila da ne izaziva okupatorsku vojsku i da će mu poslati pomoć u oružju, izbeglička vlada je pokušala preko britanskih diplomata da nagovori sovjetsku vladu da utiče na partizanske snage da se stave pod komandu Draže Mihailovića. Kako je 1. decembra primila vest od njega da su partizanski odredi u zapadnoj Srbiji razbijeni, izbeglička vlada je Mihailoviću čestitala na uspehu takozvanog okupljanja rodoljuba, a kralj ga je 7. decembra unapredio u čin generala. Izbeglička vlada je tada obavestila britansku, sovjetsku

sku i vladu Sjedinjenih Američkih Država da je neprijatelj razbio partizanske odrede i da se sve snage otpora nalaze pod komandom Draže Mihailovića; ona je od njih zahtevala materijalnu pomoć. Severnoamerička vlada je obećala, a britanska je ubrzo dala novčanu i drugu pomoć za četnike. Draži Mihailoviću je u novoj izbegličkoj vladu, obrazovanoj 11. januara 1942. godine, dodeljen resor ministra vojske, a kralj ga je zatim imenovao za svog zastupnika koji komanduje oružanim snagama u zemlji; vlada je četnike nazvala »Jugoslovenska vojska u otadžbini«. Iako saradnici nemačke okupatorske vojske, preko ovih postupaka izbegličke vlade trebalo je da četnici budu snaga pomoći koje ona ostvaruje vojni doprinos zajedničkoj borbi ujedinjenih naroda. To je bio paradoks, ali mogućan u antifašističkom ratu koji glavnim ciljem veže ideološki, politički i socijalno nejednake i čak dijame-tralno suprotne države i pokrete.

Sovjetska vlada je podržala jugoslovenski narodni ustank, pošto je preko Izvršnog komiteta Kominterne, koji je primao vesti od Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, dobijala informacije o njemu. Među ličnostima koje su predstavljale vođstvo Kominterne smatralo se da narodnooslobodilački pokret ne treba da uvođi one političke promene koje bi sprečile mogućnost saradnje sa izbegličkom vladom i snagama na koje ona utiče. Centralni komitet je taj razlog usvajao ukoliko se tiče koraka kojima bi se mogle stvoriti teškoće u odnosima između Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika. Međutim, to što je Draža Mihailović dobijao direktive od izbegličke vlade, a vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država pružale mu pomoć, bilo je vrlo štetno za narodnooslobodilačku borbu, kao što je i sam način tretiranja sukoba između partizana i četnika bio nepovoljan za narodnooslobodilački pokret.

Čim je počeo, u svetu se saznao za oružani ustank u Jugoslaviji. U vestima se pominju partizani i antifašisti kao borci protiv okupatora. Moskovski radio je 20. novembra emitovao pozdrav ruskih partizana jugoslovenskim partizanima. U pozdravu se kaže da su sovjetski partizani čuli o herojskim podvizima jugoslovenskih partizana i da su duboko uvereni da će Jugosloveni izdržati u

teškoj borbi do konačnog sloma nemačkog fašizma. Na paradi Crvene armije prilikom proslave oktobarske revolucije, 1941. godine, u Kujbiševu, predstavnik sovjetske vlade je izjavio da će uskoro svi porobljeni slovenski narodi stupiti pod partizansku zastavu, kao što su već pod njom jugoslovenski rodoljubi. Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, u Sovjetskom Savezu, počela je 11. novembra da emituje vesti o narodnooslobodilačkoj borbi. Njene emisije (od proleća 1942. godine i redovna saopštenja Vrhovnog štaba) prodrle su u britansku i američku javnost preko malih listova koji su pisali o herojizmu jugoslovenskih naroda, ali još ne i o pravom karakteru oslobođilačkog pokreta, o snazi koja ga predvodi, o cilju koji ima.

Izbeglička vlada je imala mnogo uspeha u nastojanju da Dražu Mihailovića predstavi i veliča kao vođu snaga otpora u Jugoslaviji. Ona je od svetske javnosti prikivala da je Komunistička partija organizator oružanog oslobođilačkog ustanka. A pošto su vesti o događajima, iako nepotpune i često neodređene, ipak prodirale u svet, vlada se uz pomoć britanske cenzure trudila da uspehe antifašističkog otpora pripiše četnicima, pa se u Velikoj Britaniji i Americi partizani ne pominju. Koristeći se svojim sredstvima, a donekle i moćnim propagandnim aparatom britanske i vlade Sjedinjenih Američkih Država i uticajem štampe antifašističkih zemalja, izbeglička vlada je stvarala izopačenu sliku situacije u Jugoslaviji. Tako je propaganda u zapadnim savezničkim zemljama dolazila u sukob sa deklaracijom poznatom kao Atlantska poslovla, koju su 14. avgusta u vodama Kanade potpisali predsednik Sjedinjenih Američkih Država i premijer Velike Britanije i njome objavili da obe zemlje priznaju svakom narodu pravo da sebi izabere oblik vladavine.

VI. STVARANJE PARTIZANSKIH ODREDA I PRVIH BRIGADA

Posle prvih ustaničkih uspeha došle su i prve teškoće, ali je glavni napor Komunističke partije nepokolebljivo bio usmeren na stvaranje oružanih snaga. One su u raznim krajevima imale razne nazive, dok između njih nema znat-

ne razlike u strukturi koja se najpotpunije oblikovala u partizanskim odredima. Glavni štab je 10. avgusta, u prvom broju svog Biltena — koji mu je služio za objavljivanje vesti o akcijama, značajnim međunarodnim i unutrašnjim događajima i za saopštavanje uputstava — izdao direktivu i odredio zadatke i ulogu partizanskih odreda: da uništavaju sve što služi neprijatelju — železnice, mostove, fabrike, radionice, skladišta municije i oružje — da okupatoru sprečavaju rekviziciju žita i stoke i naplatu poreza, sve što osvoje od okupatora da razdele siromašnom stanovništvu, pošto deo ostave za svoje potrebe, da pri povoljnem razvoju strategijskih i drugih okolnosti nekoliko odreda obrazuje krupnije vojne jedinice za veće operacije, da svi partizanski odredi, kao jezgro snaga za razvijanje ustanka u opštenarodni oslobodilački rat, spadaju pod vrhovno rukovodstvo Glavnog štaba.

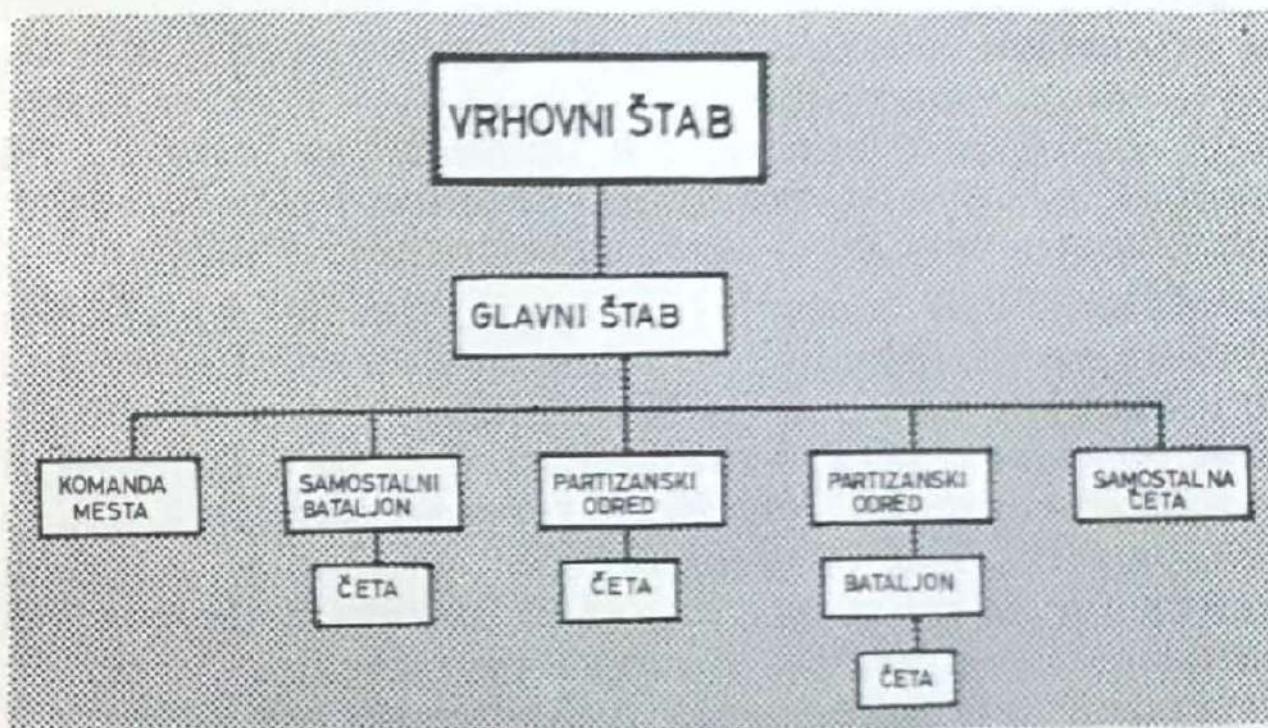
Partizanski odredi se stvaraju po rejonima; na području dva ili tri sreza organizovan je jedan odred. Partizanske odrede sačinjavaju komunisti i drugi smeli patrioci. Odredi u svom sastavu imaju bataljone i čete, neki od njih samo čete, a retko samo vodove. Štab odreda su sačinjavali komandant, zamenik komandanta i politički komesar. Četama i vodovima rukovode komandiri i politički komesari. U štabovima su postojali intendanti, a u četama ekonomi, koji su se brinuli za snabdevanje svojih jedinica. Referenti saniteta, obično lekari ili lekarski pomoćnici, odgovorni su za sanitetsku službu. Starešine su birane između radnika, seljaka, studenata i đaka koji su se isticali hrabrošću i snalažljivošću u borbi. Izvestan broj boraca koji su bili učesnici rata republikanske Španije, zatim rezervnih oficira, i manji broj aktivnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, znatno su doprineli vojnostručnom osposobljavanju odreda. Odredi su stanovali u improvizovanim logorima, blizu naselja ili dalje od njih. Oružjem i opremom snabdevali su se iz plena do kojeg su dolazili napadom na okupatorske posade i skladišta, a hranom iz dobrovoljnih priloga stanovništva onih krajeva gde su dejstvovali. Zbrinjavanje ranjenih i bolesnih partizana sprovedeno je uz pomoć antifašističkih organizacija.

Komunistička partija je nastojala da partizanima predoči ciljeve ustanka i olakša im razumevanje okolnosti u kojima se mora voditi borba protiv okupatora i domaće reakcionarne buržoazije. Centralni komitet je pisao rukovodstvima da partizani moraju stalno napadati, jer bi odbrambena taktika za njih bila propast. Odredi su kombinovali napad i izbegavanje frontalnog sudara sa brojno i tehnički mnogo nadmoćnjim neprijateljem. Borci i starešine su pokazivali dosta inicijative i snalažljivosti u akcijama. Partizanski odredi se popunjavaju dobrovoljcima, prvenstveno omladinom iz gradova i sela. Oni su dobijali nazine prema imenima planina, reka, gradova, pojedinih oblasti i znamenitih ličnosti iz nacionalne istorije. Glavni štab je 19. avgusta objavio tekst partizanske zakletve; svi pripadnici odreda su dužni da je polože.

Ustanak je dao rezultate koji su omogućili da se dalje napreduje u organizaciji oslobođilačkih snaga. Radi toga je 26. septembra, u Stolicama kod Krupnja, održano savetovanje članova Političkog biroa Centralnog komiteta i Glavnog štaba, predstavnika glavnih štabova Srbije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Operativnog partijskog rukovodstva iz Hrvatske i komandanata najbližih partizanskih odreda. Na savetovanju, kojim je rukovodio Tito, govorilo se o iskustvima iz proteklih borbi i doneto je nekoliko značajnih odluka. Rešeno je da se svuda pređe na jedinstvenu formaciju partizanskih odreda koji će se sastojati od 3 do 4 bataljona, a ovi od 3 do 4 čete, od kojih svaka da ima 80—100 ljudi; da odredom i bataljonom komanduje štab, sastavljen od komandanta, političkog komesara i njihovih zamenika, a četom komanda sličnog sastava; da štabovi poklone posebnu pažnju organizovanju obavštajne, sanitetske i drugih službi, redu i disciplini u odredima; da svuda bude naziv partizan i partizanski odred, da sva nacionalna vojna rukovodstva — za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Crnu Goru — imaju naziv glavni štab, a da se Glavni štab preimenuje u Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Zaključeno je da se po potrebi može formirati grupa odreda sa posebnim štabom radi izvođenja krupnijih operacija i stvaranja širih oslobo-

đenih teritorija. Odlučeno je da se uporedo radi na stvaranju nove narodne vlasti i produži napor na pridobijanju građanskih grupa za oslobodilačku borbu.

Vrhovni štab je 1. oktobra naredio da oznaka partizana bude nacionalna trobojka sa crvenom petokrakom zvezdom iznad nje, da zastava odreda bude trobojka sa zvezdom u sredini, da partizanski pozdrav bude: stisnuta desna pesnica pored slepoočnice. Vrhovni štab je zatim izdao plan borbene obuke onih partizana koji nisu služili vojsku, uputstvo o odbrani slobodne teritorije i o napadu na naseljena mesta. Vrhovni komandant je naredio partizanskim odredima da štede municiju.

Shema preseka organizacione strukture oslobodilačkih snaga 1941. godine

Pokrajinska partijska i vojna rukovodstva počinju ubrzo da sprovode odluke donete u Stolicama. Vrhovni štab i Centralni komitet su uputili svog delegata u Crnu Goru sa tim odlukama i direktivom rukovodstvu ustanka da partizanske odrede i organe narodne vlasti usmerava kao međusobno usklađene faktore jedinstvene oslobodilačke borbe. Po uputstvu delegata, dotadašnje vojno rukovodstvo je preimenovano u Glavni štab za Crnu Goru i Boku kotorsku, a za Sandžak se formirao poseban Glavni štab. Od svih ustaničkih snaga u Crnoj Gori i Boki ko-

torskoj obrazovano je šest partizanskih odreda koji krajem decembra imaju 44 bataljona, dok je na zahtev Vrhovnog štaba formiran poseban odred, jačine 3.700 boraca, i krajem novembra upućen u Sandžak.

Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu takođe je reorganizovao jedinice: u istočnoj Bosni je formirano šest partizanskih odreda koji imaju 22 bataljona, u zapadnoj i srednjoj Bosni tri odreda sa ukupno 10 bataljona, i u Hercegovini jedan odred koji je narastao na 9 bataljona.

Pošto je Operativno partijsko rukovodstvo 19. oktobra pristupilo formiranju Glavnog štaba za Hrvatsku, i dva njemu područna štaba za oblast srednje Hrvatske, prišlo se reorganizovanju jedinica: u srednjoj Hrvatskoj sa primorjem obrazovane su dve grupe odreda koje su imale tri odreda sa ukupno 13 bataljona i jedan samostalni odred sa 2 bataljona; u Dalmaciji su stvorena tri manja odreda, jedan samostalni bataljon i oko 30 borbenih grupa; u Slavoniji — jedan samostalni bataljon.

Glavni štab Slovenije reorganizovao je do sredine oktobra partizanske jedinice: čete u Štajerskoj objedinio je u bataljon, kao i one u Notranjskoj, a čete u Gorenjskoj ponovo grupisao kao bataljon, dok su u Dolenjskoj zadržane samostalne čete. Zbog nužnosti izvođenja akcija i stalnog odupiranja okupatorskim vojskama, a i zbog sopstvenih gubitaka, menjana je ta formacija slovenačkih partizanskih snaga, pa je mogla biti izvedena u skladu sa zaključcima savetovanja u Stolicama tek u proleće 1942. godine, kad je stvorena šira oslobođena teritorija.

U Srbiji se nije menjala formacija partizanskih odreda, jer je takva u Stolicama i usvojena.

Kad je sa srpskim partizanskim odredima stigao u Sandžak, Vrhovni štab se susreo sa šest sandžačkih partizanskih četa i Crnogorskim odredom koji je 1. decembra neuspešno napao oko 2.000 italijanskih vojnika sa štabom divizije »Pusterija« u Pljevljima. Centralni komitet i Vrhovni štab su analizirali uzroke neprijateljskog uspeha u Srbiji i širu ratnu situaciju koja je pokazivala znake poboljšanja položaja antifašističke koalicije. Crvena armija je zaustavila nemački napad na Moskvu i prelaskom u protivofanzivu 6. decembra naterala nemačku vojsku

na prvi strategijski neuspeh od početka rata; nemačka nepobedivost nije više blistala. Iznenadni japanski napad na bazu u Perl Harburu, 7. decembra, doveo je do ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv sila Trojnog pakta, čime se pogoršao njihov opšti položaj. Aktivno prisustvo jakih okupatorskih trupa u Jugoslaviji, propaganda okupatora i kolaboracionističkih grupa o uza-ludnosti narodnooslobodilačke borbe i netačno obaveštavanje svetske javnosti o stanju u Jugoslaviji stvarali su ozbiljne teškoće Komunističkoj partiji u njenim naporima da očuva i proširi jedinstvo naroda, da sačuva rukovodeću ulogu i osujeti napore buržoaske reakcije da je odvoji od masa. Centralni komitet je krajem decembra obrazoval Organizacioni sekretarijat za neoslobodjene krajeve sa sedištem u Zagrebu, da bi preko njega što uspešnije usmeravao rad pokrajinskih rukovodstava. Savetovao je članovima rukovodstva za Srbiju, koji se nalaze u Beogradu, da ojačaju mesnu organizaciju i ovde stvore jako uporište za održavanje veze sa partijskim organizacijama u svim pokrajinama Jugoslavije. Ustanak je već imao karakter rata. A partizanski odredi, kao teritorijalne jedinice, nisu mogli imati onu maksimalnu sposobnost udara i manevra koja se zahtevala u ratu protiv brojno mnogo jačeg i najmodernejšeg naoružanog protivnika. To će, prema zaključku Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, donetom 7. decembra, moći jedinice koje neće biti vezane za određene rejone, već sposobne da stignu i bore se svuda gde to bude trebalo i protiv svih snaga koje se suprotstavljaju narodnooslobodilačkom pokretu. Takva jedinica je postala 1. proleterska brigada koju je Vrhovni štab formirao 21. decembra, u bosanskoj varošici Rudo koja leži na obali reke Lima, od četiri bataljona srpskih i dva bataljona crnogorskih partizana; takve su i sve druge brigade koje su docnije stvorene.

Partizanski odredi, iako početna forma vojne organizacije oslobodilačkih snaga, postojali su do kraja rata, da bi mobilisali nove borce, štitili stanovništvo i njegovu imovinu, izvodili samostalne akcije. Kad se docnije povećao broj brigada i stvorile se divizije, odredi su dopunjivali njihovo dejstvo. Od ljudstva odreda stvarane su i popunjavane brigade. Njihovo brojno stanje se menjalo,

prve ratne godine su najjači, a posle obično manji, sa velikom međusobnom razlikom, od 50 do 4.000 boraca u pojedinom odredu. U toku oslobodilačkog rata po godinama je formirano

partizanskih odreda

1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
90	67	93	72	2

Postoje i samostalni partizanski bataljoni, slični odredima po formaciji i ulozi. Negde su ovi bataljoni stvareni pre odreda, a negde je deo ljudstva iz odreda izdvajan da bi se oni formirali radi dejstva na izdvojenom području ili za izvršavanje posebnog zadatka; posle su ulazili u sastav brigada, a retko odreda. Njihovo brojno stanje se kretalo od 50 do 300 boraca. U oslobodilačkom ratu po godinama je formirano

samostalnih bataljona

1941.	1942.	1943.	1944.
28	45	44	27

Neki odredi i bataljoni od kojih su formirane brigade sasvim su prestali da postoje, dok su drugi ostali sa malo ljudstva da bi tokom borbe opet narašli, ili su se kasnije iznova formirali. Pored manjeg broja odreda koji su se održali za celo vreme rata, najviše je onih koji postoje jednu ili dve godine, a bilo ih je koji su trajali do nekoliko meseci. Žato se i dešava da je broj novoformiranih partizanskih odreda i samostalnih bataljona u toku jedne ratne godine veći od onog koji je postojao krajem te godine.

U Sloveniji su osnovne borbene jedinice sve do proleća 1942. godine partizanske čete koje se povremeno udružuju u bataljone, jer gust raspored okupatorskih posada, stešnjen operativni prostor, a i potrebe da se akcije izvode u svim nacionalnim oblastima, teško su dozvoljavali stvaranje partizanskih odreda kao većih formacija. Tako se i desilo da je u Sloveniji za prvih šest

meseci oružane borbe formirana 31 partizanska četa, od kojih su okupatorske trupe razbile ili uništile petnaest.

Na kraju 1941. godine u Jugoslaviji se bore:

partizanskih odreda	samostalnih bataljona	pešadijskih brigada
48	15	1

To je bila oslobodilačka vojska od blizu 80.000 boraca, ako se uračunaju i pripadnici udarnih grupa, naoružani članovi partijskih i drugih antifašističkih organizacija koje su pružale razne vrste otpora u gradovima i neoslobodenim krajevima (Album karata: prilog VI).

U Jugoslaviji se u isto vreme nalaze

okupatorske trupe

kom- ple- tnih	divizija delova	samostalnih brigada					samostalnih pukova		
		peša- dij- skih	gra- nič- nih	ok- lop- nih	ko- njič- kih	peša- dij- skih	za osi- gura- nje		
nemačkih	6					2	12		
italijanskih	17								
bugarskih	2	2	3	1	1	3	1		
mađarskih		1							

i kvislinške trupe

	divizija	odreda	samostalnih pukova
Nezavisne Države			
Hrvatske	6		6 (žandarmerijskih)
srpske kvislinške vlade		8	

Unoseći u pregled samo broj divizija, brigada i samostalnih pukova, tih jedinica koje su bile nosioci ratnih operacija, mora se ukazati na velik broj nižih jedinica kao što su specijalne fašističke formacije — italijanske crne košulje, nemačke SS jedinice, ustaške čete i bataljoni — na još veći broj jedinica za osiguranje komunikacija, graničnih, policijskih, pomoćnih jedinica za razne službe u administraciji i privredi. Tako su okupatorske trupe u svemu imale oko 460.000, a kvislinške oko 150.000 ljudi (Album karata: prilog VII).

Vrhovni štab i Centralni komitet su nastavili rad na stvaranju oružanih snaga. Od onih boraca u istočnoj Bosni koji su se kolebali između partizana i četnika formirali su sedam dobrovoljačkih odreda. Vrhovni štab se 11. januara 1942. godine nazvao: Vrhovni štab Narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Naredio je partizanskim jedinicama da ne dopuštaju da se na oslobođenoj teritoriji stvaraju četnički odredi i dao direktivu glavnim štabovima da formiraju proleterske, udarne i omladinske bataljone i čete kao jezgra budućih brigada. Vrhovni štab je izradio statut proleterskih brigada kojim je predviđeno da se, pored štaba i najmanje četiri udarna bataljona od po 3 do 4 čete, u brigadi formiraju prateća četa naoružana mitraljezima i minobacačima, artiljerijska jedinica jačine do diviziona, a po mogućnosti i moto-mehanizovana jedinica. Pored intendanture i saniteta, uz štab brigade se formiraju vodovi: konjički, pionirski i za vezu. Štab brigade sačinjavaju komandant i politički komesar i njihovi zamениći, a pri štabu postoji ekipa za prosvetni i politički rad u brigadi i narodu. Proleterskim i udarnim brigadama nazivaće se one koje se u borbi posebno istaknu; imaće crvenu zastavu sa izvezenim srpom i čekićem u petokrakoj zvezdi i svojim nazivom. Prema ovom statutu formirana je 1. marta u Čajniču, nedaleko od Foče, 2. proleterska brigada od ljudstva partizanskih odreda iz Srbije koje se nalazilo u Sandžaku, a posle su formirane sve brigade svih rodova.

Za vreme oslobodilačkog rata formirano je

brigada

	peša- dijskih	artilje- rijskih	inžinje- rijskih	tenkov- skih	konjič- kih	svega
1941. godine	1					1
1942. godine	36					36
1943. godine	74					74
1944. godine	123	17	3	1	1	145
1945. godine	8	15	2	1		26
s v e g a :	242	32	5	2	1	
						ukupno: 282

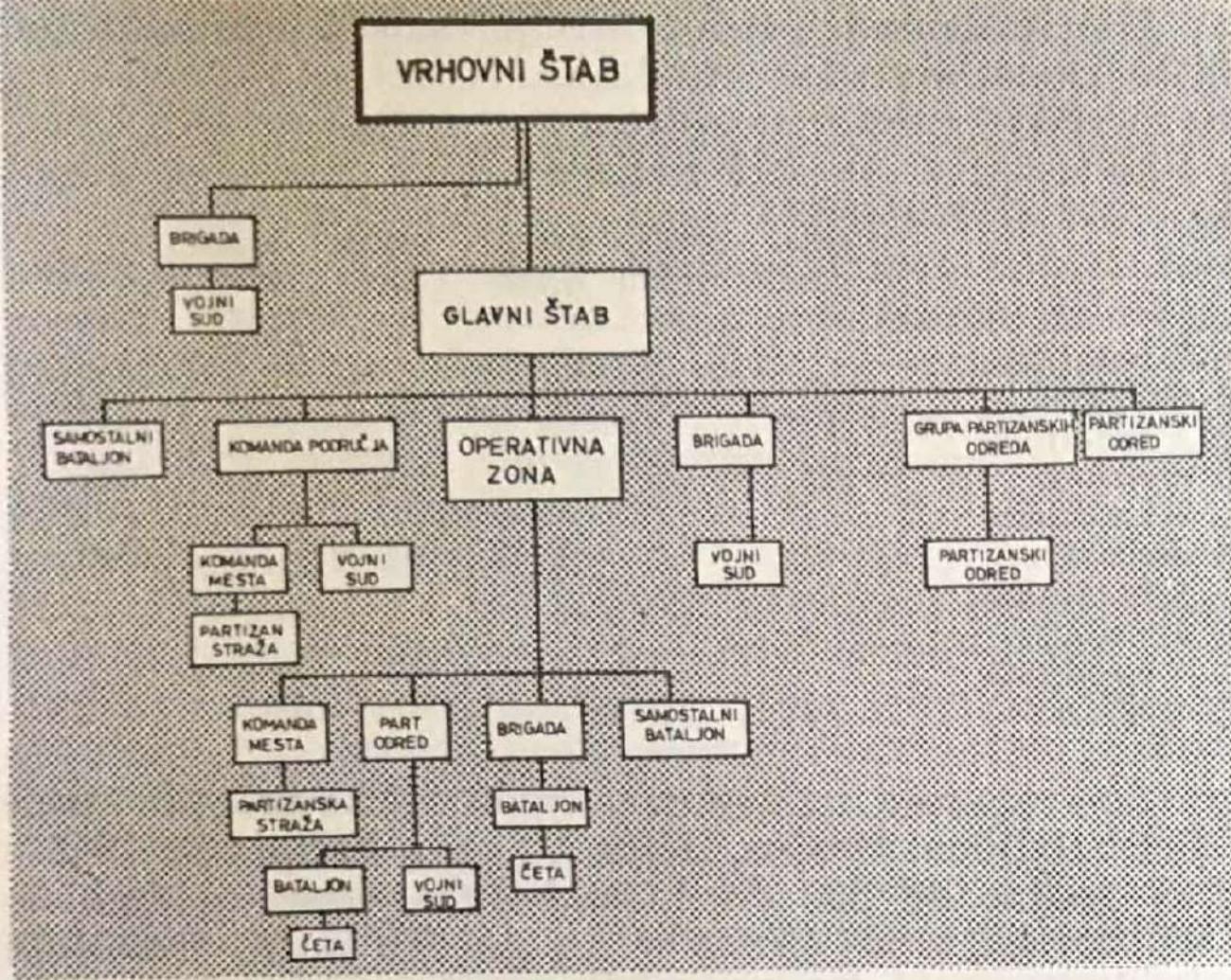
U brigadama je pri formiranju različit broj bataljona ili diviziona, a pruža ovu sliku:

brigada

	peša- dijskih	artilje- rijskih	inžinje- rijskih	tenkov- skih	konjič- kih	svega
sa 2 bataljona ili diviziona	15	6			1	22
sa 3 bataljona ili diviziona	126	19	4	1		150
sa 4 bataljona ili diviziona	93	6	1	1		101
sa 5 bataljona ili diviziona	7					7
sa 6 bataljona ili diviziona	1	1				2

Do kraja rata, uglavnom sve pešadijske brigade imajuće četiri bataljona. Brojna jačina brigade kretala se 1942. i 1943. godine od 500 do 1.000 boraca, iduće godine do 1.500 boraca, a pri kraju rata i do dva puta više. Neke brigade su u toku borbe rasformirane, pa je njihovo ljudstvo uzeto za popunu drugih brigada, a poneka se spojila sa drugom brigadom. Brigade su, pored brojnog, obično imale i naziv prema imenu pokrajine ili uže oblasti gde su postale, ili neke značajne ličnosti iz nacionalne istorije. Tokom borbe njihovo se naoružanje stalno poboljšavalo. Do ulaska u sastav divizija, brigade su operativne jedinice; vrlo su pokretljive i sposobne za dejstvo u svako doba i na svakom zemljištu.

U brigadama se formirala organizacija Komunističke partije, nju sačinjavaju čelije u četama i birovi u bataljonima, sa partijskim rukovodiocem brigade na čelu koji je vezan za Centralni komitet ili nacionalno partijsko rukovodstvo. U brigadama su postojale organizacije Saveza komunističke omladine, sačinjene od aktivova u četama i bataljonima, a postojali su i aktivni antifašističke omladine koji obuhvataju sve borce omladince u četi, bateriji i samostalnom vodu. Centralni komitet je 29. januara 1942. godine izdao uputstvo o zadacima partijske organizacije u vojnim jedinicama.

Shema preseka organizacione strukture oslobođilačkih snaga u prvoj polovini 1942. godine

Prema direktivi Vrhovnog štaba upotpunjena je organizacija komandovanja uspostavljanjem operativnih zona pod neposrednom komandom glavnih štabova. Tada, i docnije, stvorene su operativne zone sa svojim štabovima: tri u Bosni i Hercegovini — za istočnu Bosnu, zapadnu Bosnu, Hercegovinu; šest u Hrvatskoj — za Liku, Kordun i Baniju, širu oblast Zagreba, Slavoniju i Srem, Dalmaciju, Gorski kotar i Hrvatsko primorje, Istru; šest u Sloveniji — za Dolenjsku, Notranjsku, alpski predeo Slovenije, Slovensko primorje, deo Gorenjske i zapadne Kruške, Štajersku; dve u Vojvodini — za Banat, za Bačku i Baranju; jedna za Kosovo i druga za Metohiju; pet u Makedoniji — za severni deo zapadne Makedonije, južni deo ove oblasti, srednju Makedoniju, oblast u slivu reke Bregalnice, područje Skoplja i Kumanova.

Vrhovni štab je uspostavio glavnu intendanturu i propisao način snabdevanja partizanskih jedinica. Radi re-

gulisanja unutrašnjih odnosa i učvršćivanja discipline u jedinicama, odredio je oznake za starešine. Izdao je uputstvo o organizovanju obaveštajne službe u partizanskim jedinicama i na teritoriji. Ustanovio je zvanje verskog referenta u brigadi, odredivši njegove oznake i dužnosti. Uveo je zvanje narodnog heroja koje će se dodeljivati borcima i starešinama za naročito junaštvo i požrtvovanje u borbi.

VII. NICANJE REVOLUCIONARNE VLASTI

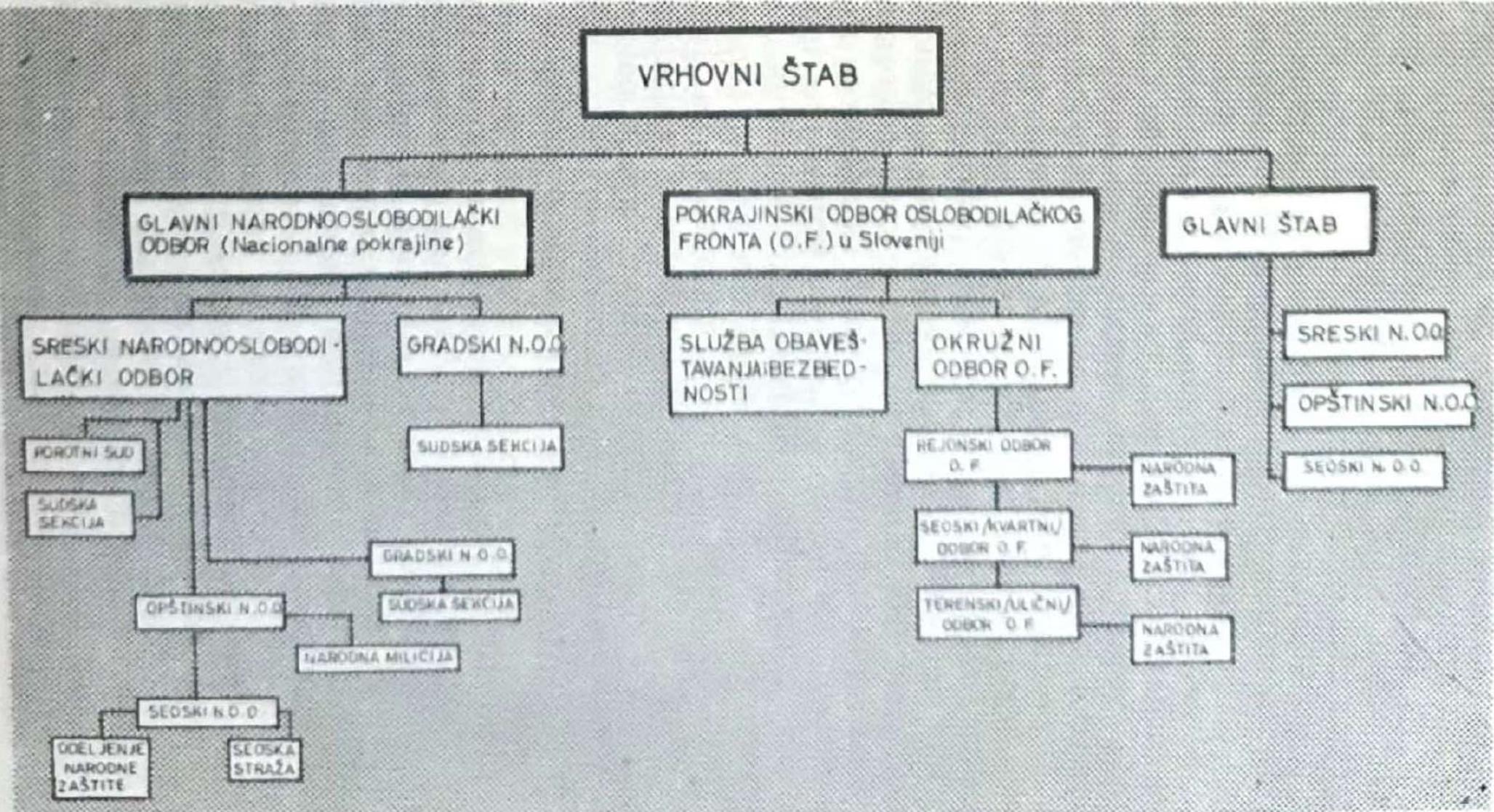
Kad je u pripremi oružanog ustanka Centralni komitet proglašio da radnička klasa, sa svojom avangardom Komunističkom partijom, preuzima vodstvo jugoslovenskih naroda u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, pokrajinski komiteti za Srbiju i Crnu Goru objavili su da se revolucionarne narodne snage mobilisu za konačan obračun sa kapitalističkim sistemom i uspostavu radničke vlasti. Zatim je Centralni komitet, 25. jula, očenujući ustaničku inicijativu, objavio da staru vlast treba rušiti kao sredstvo okupatorskog pritiska na stanovništvo, a stvarati novu revolucionarnu vlast. Tvorci ove vlasti daju joj u početku gotovo svuda isti oblik, a više naziva. Prvo je stvaraju partizanski odredi. Štab Posavskog partizanskog odreda, na primer, izdao je uputstvo o osnivanju narodnooslobodilačkih odbora na području odreda. Komanda Moravske čete 2. šumadijskog odreda naredila je 20. oktobra da se ukida stara vlast na području čete. Najčešće, po oslobođanju nekog mesta ili rejona, štab odreda je imenovao organe nove vlasti ili je sazivao narodni zbor na kome je objašnjavao ciljeve borbe protiv okupatora i pozivao seljake i građane da biraju ljudi koji će ih predstavljati i pomagati odredu.

U Srbiji se takvi organi nazivaju oslobođilačkim komitetima, komitetima oslobođenja, odborima oslobođenja, narodnooslobodilačkim komitetima, odborima narodnooslobodilačkog fronta, odborima za pomoć odredu, odborima narodnooslobodilačkog fonda. Posle prvih upustava koje je u avgustu dao o širokom patriotskom sastavu organa nove vlasti, Pokrajinski komitet je 4. septembar

tembra izdao direktivu okružnim komitetima da se u svim mestima uspostave oslobodilački odbori narodnog fronta koji će biti vlast i da, sem njih, niko drugi ne može mobilisati srpski narod i ni u kom drugom cilju sem radi odlučne borbe protiv okupatora. Odbori stvarani prema ovoj direktivi dobijaju naziv narodnooslobodilački odbori i postaju nosioci vlasti, ali se istovremeno smatraju organima narodnooslobodilačkog fronta kao patriotskog političkog saveza. Pored mesnih odbora koji su nadležni za jedno ili više sela, ponegde i za područje opštine, pojavljuju se sreski, pa gradski i okružni narodnooslobodilački odbori; među prvima osnovan je 5. septembra Sreski narodnooslobodilački odbor u Krupnju. Za razvitak narodne vlasti u Srbiji, značajno je savetovanje u Glavnem štabu za Srbiju, održano 16. septembra u selu Dulenu kod Kragujevca; u zaključcima savetovanja izneta je nužnost stvaranja narodnooslobodilačkih odbora.

U Crnoj Gori su komiteti Komunističke partije i komande ustaničkih jedinica imenovali organe nove vlasti u oslobođenim gradovima, kao što je to u Kolašinu 19. jula, dok je u Beranima 21. jula na javnoj skupštini građana i seljaka izabran sreski Narodni odbor oslobođenja. Privremena vrhovna komanda nacionalnooslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak izdala je 22. jula uputstvo o izborima narodnih predstavnika u organe vlasti u opštinama i srezovima. Na konferenciji delegata beranskog, bjelopoljskog, kolašinskog i andrijevičkog sreza, održanoj u Beranima 2. avgusta, zaključeno je da po dva predstavnika iz svakog sreza obrazuju Vrhovnu nacionalnu oslobodilačku upravu, sa sedištem u Kolašinu, koja će izdati programsку platformu i raditi da se mobilisu sve narodne snage za ciljeve oslobodilačke borbe. Italijanska ofanziva na oslobođenu teritoriju i prodor trupa od Podgorice prema Kolašinu omeli su uspostavljanje ovog organa ustaničke vlasti.

U Bosni i Hercegovini se na nekoliko načina stvaraju prvi organi vlasti: u Drvaru je osnovano Vojno-revolucionarno veće, u drugom mestu je štab partizanskog odreda ili bataljona odredio tri lica, nazivajući ih komesarijatom, da vrše političku vlast, u nekim selima oko Sarajeva

Shema preseka organizacione strukture revolucionarne vlasti u Jugoslaviji 1941. godine

pojavljuju se seoski poverenici, pa komandanti opština koji sa poverenicima obrazuju opštinska veća; kod Trebinja je na skupu predstavnika nekoliko sela izabran opštinski odbor vlasti; svuda u zbegovima preko dogovora starešina niču prve klice vlasti.

U onim oblastima Hrvatske gde je ustaški teror naterao srpsko stanovništvo u šumu, ponikli su odbori čija je uloga da se brinu o redu u zbegovima, da nabavljaju hranu, održavaju vezu sa selima koja su napuštena i susednim zbegovima. U Dalmaciji, pa u gradovima Zagrebu, Karlovcu, Sušaku i drugim, nastali su akcioni odbori narodnooslobodilačkog fronta, ili odbori narodne pomoći, da bi pomagali partizanske odrede i vršili političku agitaciju. Prvi odbori kao organi vlasti javljaju se na oslobođenoj teritoriji u Lici, a posle i u drugim krajevima. U Lici su često članovi odbora nazivani komandirom ili komesarom sela, a negde su odbore zvali odborom civilne vlasti, odborom narodne pomoći ili odborom za narodnu ishranu. Na prostoru Karlovca pojavila se inicijativa stvaranja nacionalno-oslobodilačkih komiteta u selima i srezovima. Da bi dao jedinstven pravac stvaranju nove vlasti, Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske uputio je 30. septembra direktivu organizacijama da u svim krajevima osnivaju odbore narodnooslobodilačkog fronta kao organe koji će mobilisati borce u partizanske odrede i uređivati prikupljanje materijalne pomoći za njih.

U Sloveniji je nova vlast nastajala u okviru Osvobodilne fronte koja preko svog Vrhovnog plenuma (i njegovog organa Izvršnog odbora, izabranog 28. jula), i pod rukovodstvom komunista, objedinjuje osamnaest različitih političkih grupa. Osvobodilna fronta ima karakter masovne organizacije, okupljujući oko Komunističke partije antifašističke borce bez obzira na nacionalnost, veru i ubedjenja. Ona ima pokrajinske, okružne, rejonske i mesne (terenske) odbore gotovo na celoj slovenačkoj etničkoj teritoriji. Njeni odbori su mobilisali narodne snage za oslobodilačku borbu; zaleđe su partizanskih jedinica i političkih agitatora; brzo su stekli autoritet vlasti. Osvobodilna fronta je ubirala narodni porez, raspisala Zajam slobode, uspostavila nekoliko tajnih štamparija, mnoga

skladišta, različite radionice, tajnu radio-stanicu, obuhvatila razgranatu organizaciju Narodne pomoći, pružala pomoć zatvorenim i interniranim rodoljubima, izbeglicama i porodicama partizanskih boraca. Organizovanost naroda u većem delu Slovenije postala je takva da se govorilo kako Osvobodilna fronta predstavlja državu u državi. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte doneo je 16. septembra odluku da se konstituiše u Slovenski narodnooslobodilački odbor koji će za vreme oslobodilačkog rata jedini predstavljati, organizovati i voditi slovenski narod. U proglasu, 20. septembra, odbor je objavio da njegovo osnivanje predstavlja novi korak oslobođenja i ujedinjenja svih Slovenaca u doba kada će slovenski narod na sopstvenoj zemlji biti svoj gospodar.

I u Makedoniji se prvi organi nove vlasti javljaju pod raznim nazivima: odbori za narodnu pomoć, narodni komiteti, narodnooslobodilački komiteti. To su organi oružane borbe koji imaju manje funkcije vlasti. Najpre nastaju u gradovima, a potom i u selima.

Ta raznolikost u nazivima i načinu postanka organa nove vlasti trajala je kratko vreme. Na savetovanju u Stolicama je zaključeno da se uporno radi na stvaranju nove vlasti i da za njene organe svuda bude naziv narodnooslobodilački odbor. Ovaj zaključak i iskustvo iz dodatašnjeg razvitka ustanka, Centralni komitet i Vrhovni štab su protumačili 19. oktobra jednim člankom objavljenim u »Borbi«, koja je kao list Komunističke partije nastavila da izlazi u Užicu. Ukazano je najpre da interesi narodnooslobodilačke borbe zahtevaju da se sve narodne snage stave u službu fronta, a stari organi vlasti — opštinske uprave, sreska načelstva, žandarmerijske stanice — postavši uporišta okupatora, to ne mogu da obezbede. Jedino narodnooslobodilački odbori, izabrani slobodno i neposredno, mogu da ostvare jedinstvo pozadine s frontom; zato, iako oni svuda još nisu nosioci vlasti, to moraju postati, da bi vršili vlast do proterivanja okupatora i konačnog oslobođenja zemlje, kada će se prići organizovanju državne uprave. Predviđeno je da odbori, u saradnji sa štabovima partizanskih odreda, obezbede potrebe boraca na frontu, da pomoći narodnih straža obezbede red u pozadini i bore se protiv pljačke, razbojništva,

špekulacije, protiv aktivnosti saradnika okupatora, da se brinu o ishrani nezaštićenih stanovnika i porodica boraca na frontu, da organizuju privredni rad, trgovinu i saobraćaj u interesu fronta, da stvaraju Narodnooslobodilački fond u koji će se sabirati prihodi i prilozi kojima odbori moraju raspolagati da bi vršili svoje zadatke. Ovaj članak ima značaj dalekosežne direktive; doneo je naloge kojih će se nacionalna partijska i vojna rukovodstva, i dalje upućivana od Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, pridržavati u docnjem radu na stvaranju narodnooslobodilačkih odbora.

U Srbiji se toliko napredovalo da je 17. novembra u Užicu obrazovan Glavni narodnooslobodilački odbor da vodi poslove poljoprivrede, snabdevanja pozadine, organizovanja bolnica, finansija, građevinarstva, prosvete i školstva, privredne radinosti i trgovine, da rukovodi izgradnjom i radom narodnooslobodilačkih odbora.

Posle stvaranja seoskih, opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora na celoj teritoriji pokrajine, sazvana je 8. februara 1942. godine u manastiru Ostrogu blizu Nikšića skupština rodoljuba koja je izabrala Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku kotorskiju. Odbor je proglasom objavio da mu je dužnost da sve niže odbore poveže i pomogne im da postanu organi prave vlasti. Izdao je uputstvo kojim je uveo rekviziciju i propisao kako da je odbori vrše, stavio je sva crkvena i zadržbinska imanja pod upravu opštinskih narodnooslobodilačkih odbora.

U svim krajevima Bosne i Hercegovine stvaraju se seoski, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori; formirano je i nekoliko ilegalnih odbora na neoslobodenim područjima. Razvitku narodne vlasti u ovoj pokrajini doprinela su dva savetovanja Vrhovnog štaba sa članovima Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba, održana 25. decembra 1941. u Rogatici i 7. januara 1942. godine na Romaniji. Tom prilikom je Vrhovni štab saopštio svoje gledište o narodnoj vlasti koja se stvarala u Srbiji i ukazao na dalji razvitak.

Prema odlukama savetovanja u Stolicama i u duhu saveta generalnog sekretara Komunističke partije, Cen-

tralni komitet Komunističke partije Hrvatske izdao je 6. decembra 1941. godine direktivu o stvaranju i zadacima narodnooslobodilačkih odbora. Predviđeno je da se i na neoslobođenoj teritoriji stvaraju takvi odbori, kojima će biti dužnost da organizuju razne vrste političkog i ekonomskog otpora okupatoru: bojkot tržišta, suprotstavljanje popisu i rekviziciji žita i stoke, neplaćanje poreza, odupiranje uticaju kolaboracionističkih političkih organizacija. Posebno je ukazao da se stvaraju akcioni odbori tamo gde nije mogućno osnivati ni ovakve ilegalne narodnooslobodilačke odbore. I dok su odbori na oslobođenim teritorijama birani na javnim skupovima, ilegalne i akcione odbore su obično imenovali komiteti Komunističke partije.

U Sloveniji je Izvršni odbor Osvobodilne fronte odredio 11. oktobra osnovne zadatke nižih odbora ove organizacije i ukazao im da se moraju osećati kao organi suverene narodne vlasti.

U Makedoniji su narodnooslobodilački odbori potpmogli partijsku organizaciju u nastojanju da stvari prve partizanske odrede i obezbedi njihovo snabdevanje.

Kad u Srbiji nastaju prvi narodnooslobodilački odbori, uz njih se pojavljuju seoske straže da održavaju red, obaveštavaju partizanske odrede o nailasku neprijatelja i sprečavaju kretanje okupatorskih saradnika, a u nekim gradovima javlja se narodna milicia. Stražama su pripadali seljaci koji su danju obavljali svoje poslove, a noću se naoružani kretali po svom rejonu. U Crnoj Gori, u oslobođenim Beranima pojavila se narodna milicia, a kasnije u ovoj pokrajini, kao i u Bosni i Hercegovini, postojale su seoske straže. Borbu partizanskih jedinica u Sloveniji dopunjavala je svojom vojnom aktivnošću Narodna zaštita kao deo oslobođilačkih oružanih snaga. Narodna zaštita je podređena Glavnom štabu Slovenije, organizovana u desetine, vodove, čete i bataljone. Ona je u neoslobođenim selima i gradovima vršila zadatke koje su joj određivali odbori Osvobodilne fronte kao organi vlasti. Samo u Ljubljani ima u početku 1942. godine pet bataljona Narodne zaštite sa oko 1.500 boraca koji su položili partizansku zakletvu. Narodna zaštita ima svoj pravilnik. Njime je predviđeno da ona sprečava hapšenje

patriota, rekviziciju životnih namirnica, iseljavanje Slovenaca i naseljavanje tuđinaca, spaljivanje naselja i druga zlodela protiv naroda. Odbori Osvobodilne fronte su dužni da u svakom selu, većem mestu, fabrici i drugom preduzeću obrazuju jedinicu Narodne zaštite. Najsmeđiji pripadnici Narodne zaštite i borbenih grupa uvođeni su u posebnu i vrlo jaku ilegalnu organizaciju, nazvanu Službom obaveštavanja i bezbednosti. Ona je delovala uporedno sa Narodnom zaštitom i široko primenjivala grupnu i individualnu akciju protiv predstavnika okupatorske vlasti i njenih istaknutih domaćih saradnika.

Svuda su u narodnooslobodilačke odbore birani predstavnici svih slojeva stanovništva, odani oslobodilačkoj borbi. Sekretari odbora su najčešće članovi Komunističke partije i oni su veoma uticali na njihov rad, dajući im podsticaj i pravac. Gradski odbori su obično imali sekcije: za mobilizaciju, privredu i ishranu, nabavku i raspodelu ogreva, socijalno staranje, finansije, snabdevanje fronta, administraciju i sudstvo. Sreski odbori su imali sličnu strukturu, na primer, u Beranima — šest odseka za glavne sektore rada. Za nužne administrativne poslove, neki odbori imaju manje grupe službenika. Seski odbori nisu podeljeni na sekcije, već su pojedini njihovi članovi dobijali određene obaveze.

Narodnooslobodilački odbori su potpomagali štabove partizanskih odreda pri mobilizaciji boraca. Oni prikupljaju oružje, zaostalo iz aprilskog rata, i organizuju radionice u kojima se ono popravlja. Prikupljaju hranu za partizanske odrede dobrovoljnim prilozima, kupovnom, rekvizicijom i konfiskacijom zaliha špekulanata i pomagača okupatora. Odbori su snabdevali odrede odećom i obućom iz prikupljenih zaliha, zatim od onoga što je dobijeno prilozima, otkupom i zaplenom robe; za izradu odeće i obuće uspostavljali su krojačke i obućarske radionice. Radi snabdevanja gradskog stanovništva, odbori su organizovali nabavku žita, brašna, soli, drveta, uglja za ogrev. Pomažu siromašnim porodicama i izbeglicama. U nekim mestima postoje javne parne pekare i velike menze za socijalno neobezbeđena lica. Organizujući zdravstvenu službu, odbori su donosili odluke o uređivanju bolnica, prihvatilišta za ranjenike, ambulanti, o radu

apoteka i kurseva za osposobljavanje bolničkog kadra. Donosili su odluke o platama radnika i službenika i o moratorijumu na kirije i dugove. Narodnooslobodilački odbor u Užicu, na primer, doneo je 10. oktobra odluku o odlaganju plaćanja kirije dok rat traje, sutradan, odluku o obezbeđenju građana hlebom i ogrevom, i o svojoj obavezi da se brine da svi građani imaju stan, a 18. oktobra odluku o moratoriju za dugove radnog stanovništva na neodređeno vreme; Sreski narodnooslobodilački odbor u Krupnju naredio je 7. septembra da se osnuje bolnica za besplatno lečenje stanovništva i vojske.

Da bi oživela privredna delatnost na oslobođenim područjima, odbori pozivaju radnike da ih pomognu u obnovi rada u preduzećima i fabrikama, a negde i štabovi partizanskih odreda to čine. Na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji obnovile su rad fabrike, značajnije radionice i rudnici. Fabrika oružja i municije u Užicu proizvela je 21.000 pušaka i dva i po miliona metaka za partizanske odrede kada se nigde u okupiranoj Evropi nije tako proizvodilo oružje koje se upotrebljava protiv nemačke vojske. Uprava u fabrikama, rudnicima i radionicama je raznovrsna. Nju odbori poveravaju, na primer, odboru radničke kontrole u topionici antimona u Krupnju, veću radnika u fabrici oružja u Užicu, pojedinim svojim članovima ili imenovanim upravnicima, komesaru električne centrale u Čačku. Radnici su naoružani da bi obezbeđivali svoje fabrike, radnike i radionice. Posvećena je pažnja zaštiti imovine, kao što je učinila Komanda mesta u Čačku odredivši 18. novembra komesara u manastiru Blagoveštenju da uz pomoć kaluđera ne dopusti rasipanje manastirskih dobara.

Radi omogućavanja trgovine i prometa, odbori su podsticali privatnu inicijativu i kolektivne napore. Donosili su i kaznene presude da bi sprečili špekulaciju. Otkupljivali su zalihe robe zatečene u magacinima, kod trgovaca i zanatlija, kao i žito iz neoslobodenih krajeva.

Odbori su podsticali propagandnu i kulturno-prosvetnu aktivnost koja biva naročito značajna u Užicu, kad su u ovom mestu boravili Centralni komitet i Vrhovni štab. Ona je slična i na drugim oslobođenim teritorijama, a

pogotovo tamo gde se nalaze sedišta nacionalnih partijskih i vojnih rukovodstava koja izdaju novine, objavljaju dnevne ili višednevne vesti o događajima, proglaše narodu, razne naredbe, okupljaju političke i kulturne radnike da bi organizovali i vršili propagandu ciljeva oslobođilačke borbe. Pokrajinski komitet Komunističke partije za Srbiju, na primer, izdao je proglas povodom proslave godišnjice oktobarske revolucije; na gradskom trgu u Užicu održan je istim povodom defile partizana i građanstva.

U Centralnom komitetu, pokrajinskim i nižim partijskim rukovodstvima stvorilo se dosta jasno gledište o novoj vlasti, njenoj ulozi i strukturi. Tito je već 23. avgusta izneo misao o stvaranju Narodnog komiteta oslobođenja, sastavljenog od komunista i predstavnika raznih demokratskih grupa; komitet bi primio ulogu centralne jugoslovenske vlade, izdao proglas narodu i pozvao ga u oslobođilačku borbu. Ova se misao nije tada ostvarila, prvenstveno zbog uticaja međunarodnih činilaca, a otkrila je nameru Komunističke partije da usmeri oslobođilačke snage na izmenu društvenog uređenja Jugoslavije.

Centralni komitet i Vrhovni štab, dajući iste opšte direktive za sve krajeve, obezbeđivali su jedinstvenost oslobođilačkog pokreta u celoj Jugoslaviji. Višenacionalni sastav Jugoslavije morao se izraziti uticajem na forme organizacije i način rukovođenja revolucionarnom borbom, utoliko više što je cilj klasnog programa Komunističke partije da se potpuno reši dotad ne sasvim rešeno jugoslovensko nacionalno pitanje. Partija je preko svojih nacionalnih komiteta svemu tome prilagodila svoju organizacijsku strukturu, a stvaranjem nacionalnih vojnih rukovodstava i već najviših organa vlasti u Srbiji, Sloveniji i Crnoj Gori, ukazivala se buduća suštinska izmena državnog i društvenog sistema Jugoslavije — da se, umesto predratnog centralizma, uvede demokratski federalizam, da se izmene klasni odnosi. Time je, u stvari, započela jugoslovenska revolucija, a Centralni komitet i Vrhovni štab često će ukazivati da se ona kao antifašistička oslobođilačka borba razvija u specifičnim uslovima, da ide originalnim putevima. Drugi svetski rat, objedinjujući

u antifašističkoj koaliciji vrlo raznolike sile, mogao je podneti razvoj takvog smera: kroz oružanu borbu za nacionalno oslobođenje da patriotske snage izvrše socijalnu revoluciju.

VIII. UDRUŽENI NAPORI OKUPATORSKIH VOJSKI PROTIV OSLOBODILACKIH SNAGA

Nemačka i italijanska vlada su smatrale da je jugoslovenski oružani ustanak ozbiljno naškodio njihovom prestižu. Za Italiju je rat u Jugoslaviji velik napor; dok u severnoj Africi krajem leta 1941. godine ima 8 divizija, u Jugoslaviji ima 16 divizija i jednu grupu jačine divizije. Njene trupe u Crnoj Gori, treći partizanske napade i diverzije na komunikacijama, teško održavaju saobraćaj: 18. oktobra potučena je jedna jača italijanska grupa na putu kod Podgorice; puk divizije »Taro« u Nikšiću morao se snabdevati vazdušnim putem; snage divizije »Mesina«, stacionirane u Boki kotorskoj, odsećene su od njenih delova u dubljem zaleđu; jedinice divizije »Marke«, pri pokušaju da prođu od Trebinja ka Nikšiću, izgubile su 26. novembra jedan tenkovima ojačan motorizovani bataljon; istog dana delovi divizije »Taro« pretrpeli su slične gubitke kod Podgorice. U to vreme je Centralni komitet u dva maha pismima ukazao Pokrajinskom komitetu u Crnoj Gori da ne dopusti sužavanje široke patriotske osnove narodnooslobodilačke borbe, da nastoji da partijske organizacije uspostave što bolji sklad između partizanskih odreda i narodnooslobodilačkih odbora.

U Hrvatskoj se produžava borba između ustaško-domobranksih pukova koji nastoje da vrate kontrolu nad ustaničkim krajevima i partizanskih odreda koji napadaju njihove manje posade, brane oslobođena područja i ruše objekte na komunikacijama koje od Zagreba vode preko Karlovca ka primorju i preko Siska ka Bosni. U dalmatinskim gradovima, pak, a naročito u Splitu, povećao se broj napada na grupe italijanskih fašista. U komandi vojske Nezavisne Države Hrvatske ocenjeni su partizanski odredi kao snažan pokret, organizovan i dobro vođen, zato što su aktivnošću vezali sve snage domobran-

stva i doveli ga u teško stanje, ostavljajući komandu bez rezerve trupa. Komanda je smatrala da bi angažovane jedinice, kad bi pristale nemačka i italijanska komanda, trebalo povući iz ustaničkih krajeva u mirne predele da se odmore i srede. Zaključak je Glavnog štaba domobranstva da bi se stanje trupa ipak popravilo formiranjem novih bataljona. U nemačkom predstavništvu u Zagrebu se smatralo da slabost domobranstva dolazi i otuda što vojnici osećaju odvratnost prema bratoubilačkoj borbi.

Nemačke i italijanske trupe u Sloveniji žestoko napadaju da bi uništile partizanske jedinice. Sukobi su česti. Krimski partizanski bataljon je žilavo odolevao ofanzivnoj delatnosti divizije »Granatieri di Sardenja« na planinskom masivu Krima i Mokreca, pa je i napao njene posade u Ložu i Bezuljaku, ali je 26. oktobra neprijatelj uspeo da u teškoj borbi na Travnoj gori, pokrivenoj dubokim snegom, uništi deo bataljona. Pošto je Štajerski bataljon napao nemačku posadu Šoštanja, krenuo je krajem oktobra prema prostoru Kozjanskog, Krškog i Brežica kuda su upućene i četiri partizanske čete iz Dolenjske, da bi sve te snage po zamisli Glavnog štaba Slovenije sprečile nasilno iseljavanje slovenačkog stanovništva i podigle oružani ustanak u tom kraju između Save i Sutle. Nemačke policijske jedinice stalno su napadale Štajerski bataljon, otežale mu marš, uništile njegovu vrlo aktivnu Brežičku četu i prinudile ga da se radi opstanka podeli na manje grupe. Dolenjske partizanske čete, trpeći stalni pritisak aktivnih italijanskih posada, napale su jednu od tih posada pored reke Save, ali su i one bile prinuđene da se povuku na svoja ranija područja. Italijanske jedinice su uništile Belokranjsku četu. Partizanski bataljon »Ivan Cankar«, dejstvujući u široj okolini Škofje Loke, podsticao je borbenu smelost u Gorenjskoj, gde je krajem decembra došlo do pokušaja masovnog oružanog ustanka. Bataljon je narastao na oko 400 boraca i vrlo uspešno se borio protiv nemačkih jedinica. Njegov najveći uspeh je odbrana u Dražgošama, od 9. do 12. januara 1942. godine, protiv sedam nemačkih policijskih bataljona. Pošto je partizanski bataljon prinuđen da se povuče u šume planine Jelovice, nemačke jedinice su razrušile naselje

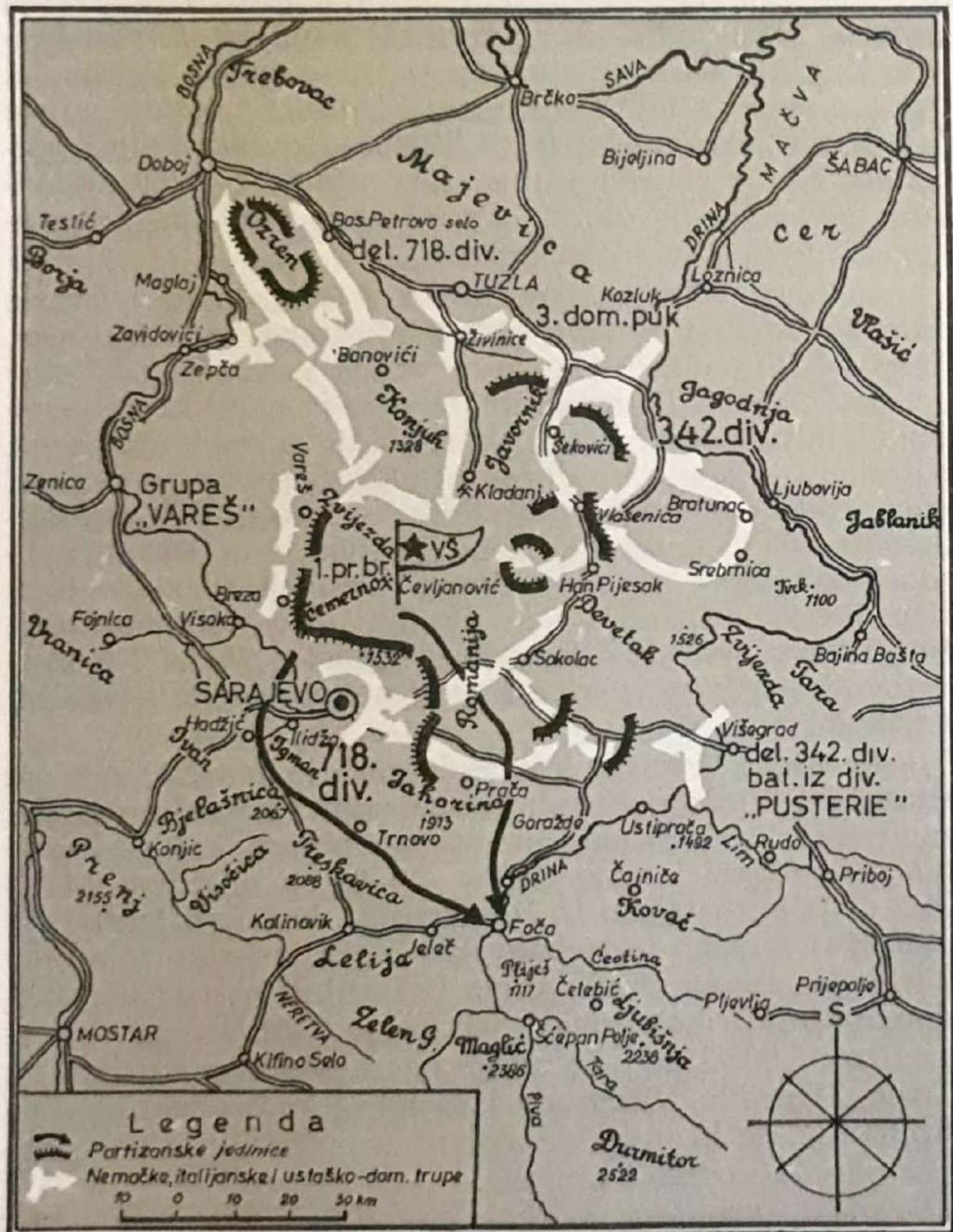
Dražgoše, a stanovništvo uglavnom streljale i ostatak iselile. Uprkos žestokom okupatorskom teroru, oštroj zimi i drugim teškoćama, partizanska aktivnost nije prestala. Glavni štab Slovenije formirao je 15. decembra u okolini Stične u Dolenjskoj, 2. štajerski bataljon, a početkom januara 1942. godine 3. partizanski bataljon »Ljubo Šer-
cer« i ojačao partizansku četu u Slovenskom primorju. Dejstvo slovenačkih partizanskih jedinica dopunjeno je delatnošću Narodne zaštite i Službe obaveštavanja i bezbednosti koje su atentatima, sabotažama i drugim akcijama stvarale kod okupatora utisak o svuda rasprostranjenom prisustvu snaga otpora.

U Bosni i Hercegovini se učvrstio ustank. Grupa odreda u istočnoj Bosni, oslobođivši Rogaticu 23. oktobra, pa posle Olovo, proširila je slobodno područje od Drine prema Sarajevu. Druga grupa odreda je zaštitila slobodne rejone južno i severno od Tuzle, dok je odred kod Doboja, početkom decembra, odbranio područje planine Ozrena, odolevajući devet dana snazi od blizu 14 ojačanih ustaško-domobranskih bataljona. Iako je izgubljen Drvar, partizanski odredi u zapadnoj Bosni sačuvali su svoje uporište i vršili pritisak na komunikacije u dolinama reka Une i Sane. Između Glamoča, Kupresa i Jajca, i u Hercegovini, partizanski odredi su se sukobili s italijanskim vojskom.

Nemačka Vrhovna komanda pridaje naročitu važnost situaciji u istočnoj Bosni. Prema odluci kancelara Rajha zapovedila je da trupe zauzmu ovu oblast, kao područje bogato rudama i blizu Srbije. Za to su određeni 342. i 718. divizija, bataljon iz 714. divizije, bataljon iz divizije »Pusterija« (iako je trebalo da učestvuje jedna cela divizija koja nije na vreme stigla iz Italije), oko 15 ustaško-domobranskih bataljona i dve grupe bombardera — svega oko 45.000 ljudi. Te snage nastupiće koncentrično iz Tuzle, Zvornika, Višegrada i Sarajeva ka predelu planine Romanije, da bi presekle slobodnu teritoriju, a partizanske odrede razbile i uništile.

Vrhovni štab se sa 1. proleterskom brigadom nalazio na Romaniji, istočno od Sarajeva. Saznavši da se priprema okupatorska ofanzivna operacija, naredio je bri-

gadi i grupi od tri odreda, svega oko 5.000 boraca, da se ne upuštaju u frontalne sukobe, već da izmiču udaru, a gde god mogu, da napadaju protivničke bokove i zaštitne delove.

Nemačka operacija protiv partizanskih snaga
u istočnoj Bosni (januar 1942)

Nemačka operacija je počela 15. januara 1942. godine. Trupe su prodirale duž komunikacija, a partizanski odredi su manevrovali. Vrhovni štab sa delom 1. proleterske brigade uputio se prema Foči, a glavnina brigade je izvršila pokret, prošavši noću između 27. i 28. januara zapadno i južno od Sarajeva, preko planine Igmana ka planini Jahorini. Taj pokret je poznat kao »Igmanski marš«; zbog jake hladnoće i snega stradalo je od smrzanja mnogo boraca. Nemačka 718. divizija, sa jednim pukom 342. divizije i oko 12 ojačanih ustaško-domobranskih bataljona, napala je 29. januara Ozrenski partizanski odred koji je blizu Doboja ugrožavao neprijateljski saobraćaj između Sarajeva i Slavonskog Broda. Odred je manevrovaо i održao se na svom području. Zauzeti prostor prepušten je ustaško-domobranskim trupama. Nemački komandant za Jugoistok obavestio je 29. januara Vrhovnu komandu da operacija nije potpuno uspela, pa se može očekivati da će se akcije ustanika obnoviti.

To je i ubeđenje italijanske vlade, saopšteno mesec dana ranije kancelaru Rajha sa zabrinutošću da će se na proleće nastaviti rat na Balkanu, ako ne budu uništene partizanske snage, prvo u Bosni, pa u Srbiji i Crnoj Gori. Predsednik vlade je predlagao kooperaciju nemačkih i italijanskih trupa, a italijanska Vrhovna komanda je uputila u Jugoslaviju diviziju »Peruđa« (Perugia), po jedan puk iz divizija »Superga« (Superga) i »Koserija« (Cosseria), a ubrzo zatim i alpijsku diviziju »Taurinenze« (Taurinense). Po oceni Vrhovne komande, za Italiju je rat u Africi strategijski opravдан, jer se vodi radi zadobijanja prevlasti u Sredozemlju, rat u Rusiji izazvan bez nužde i potrebe, a rat u Jugoslaviji težak i nesaglediv. Ona je 6. januara 1942. godine podnela vlasti predlog da se radi upućivanja na sovjetsko-nemački front uzmu samo tri divizije, i to od trupa iz centra Italije i sa granice prema Francuskoj, a nikako od trupa koje vrše okupaciju na Balkanu i bore se protiv ustanika u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj. Nemačka vrhovna komanda je obavestila da je i njen gledište da su partizani zaista ugrozili privredu i saobraćaj i da protiv njih treba preduzeti zajedničke operacije. Komanda za Jugoistok je pokušala da ublaži suprotnosti između četnika i ustaša kao

dveju nepomirljivih nacionalističkih grupa, kako bi se pod nemačkim pokroviteljstvom složile radi borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U Beogradu su 30. januara povedeni pregovori da četnici u istočnoj Bosni prime takvu saradnju, čak je rešeno da se ova oblast priključi okupiranoj Srbiji, ali to se nije desilo — ostala je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Nemačka i italijanska vlada su ubrzo povele pregovore o zajedničkim vojnim operacijama u Jugoslaviji. Na sastanku u Rimu, 27. februara, u prisustvu načelnika vrhovnih komandi italijanske i nemačke vojske i ministra spoljnih poslova Rajha, pa na konferenciji njihovih predstavnika i delegata Nezavisne Države Hrvatske, 2., 3. i 14. marta u jadranskom letovalištu Opatiji, i na dopunskim razgovorima u Ljubljani 28. marta, zaključeno je: da nemačke i italijanske trupe najpre unište partizanske odrede u istočnoj Bosni, zatim nemačke snage sa ustaško-domobranskim trupama odrede u zapadnoj Bosni, a same ustaško-domobranske snage partizanske jedinice u srednjem delu Hrvatske, dok bi italijanska vojska sa četnicima to uradila u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Trebalо je da trupe, osloncem na gradove i komunikacije, maksimalno naprežući snagu, dejstvuju uporno i odlučno, kako bi partizanske odrede izolovale po pojedinim područjima i tako ih uništite. Komandant za Jugoistok je smatrao da je nužno da se operacije završe uspešno, pre nego što se ponovi opasnost za nemačke komunikacije u Srbiji. Italijanska Vrhovna komanda, pak, naredila je da se od nekih alpijskih jedinica u Crnoj Gori formira divizija »Alpi Graje« (Alpi Graie), privukla je iz sastava 9. armije u Crnu Goru diviziju »Ferara« (Ferrara), ispunjavajući obećanje dato 30. januara guverneru Crne Gore da će mu uputiti ojačanje trupa. Iz Italije su upućene u Jugoslaviju divizije »Emilija« (Emilia) i »Murđe« (Murge), a to su dve od tri poslednje okupacione divizije kojima je raspolagala centralna rezerva Vrhovne komande. Tako se u proleće 1942. godine u Jugoslaviji nalaze 22 italijanske divizije. Uspostavljen je u januaru štab italijanskog 18. korpusa u Splitu, a štab 6. korpusa preneo je sedište iz ovog mesta u Dubrovnik.

Komande okupatorskih i kvislinških trupa potrudile su se da vojнике i starešine pripreme za bezobzirno ratovanje protiv partizanskih odreda i brigada. Već u dekretu kancelara Rajha »Noć i magle«, izdatom 7. decembra 1941. godine, ima nemačka vojska uputstvo da na okupiranim područjima za dela protiv nemačke vlasti primenjuje smrtnu kaznu, a radi zastrašivanja — internaciju sumnjičih lica o kojima nikome ne treba davati nikakva obaveštenja. Pored posebnih naređenja koja su o tome izdavali nemački komandanti, ovog puta je (19. marta 1942) komandant za Jugoistok ukazao trupama da je bolje da pogine 50 osumnjičenih Jugoslovena nego jedan nemački vojnik. Guverner Crne Gore, ističući da je misija italijanskih trupa ovde ista kao onih jedinica koje »su postavile trobojnicu i zastavu Rajha u srce boljševičke Rusije«, naredio je 12. januara 1942. godine da se za jednog poginulog ili ranjenog oficira u odmazdi strelja 50 građana, a za podoficira ili vojnika 10 građana. Komandant 2. armije, ukazujući 1. marta trupama u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini da se stalno nalaze u ratu i da je rat koji ovde vode jednak onome na sovjetskoj teritoriji, u Africi i na Dalekom istoku, naredio je da interniraju porodice partizana, da lica na koja se sumnja da partizane pomažu, uzimaju za taoce koje treba smatrati odgovornim za sve što se čini protiv italijanske vojske i vlasti. Šef Nezavisne Države Hrvatske naredio je 16. aprila trupama da ubiju svakoga ko se zatekne u zoni operacija, da ubijaju zarobljene partizane, uzimaju taoce, uništavaju naselja kojima bi se partizani mogli koristiti.

Vrhovne komande okupatorskih vojski tajno pripremaju zamašne operacije, a borba se ne prekida. Nasuprot aktivnosti njihovih trupa, Vrhovni štab je uputio 1. i 2. proletersku brigadu da sa prostora Vlasenice proteraju četnike, dok je u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori podsticao, sem borbe protiv četnika, i napade na italijansku vojsku. Dva jaka partizanska odreda u Hercegovini naterala su četnike u nekoliko srezova da se povuku u italijanske garnizone, a ojačani delom 2. proleterske brigade, razbili su jako uporište muslimanske ustaške milicije u izvornom delu reke Neretve i napadali italijanske snage duž puteva između Bileće, Dubrovnika i Mostara. Četnici

ipak nisu oslabljeni, jer su prema sporazumu sa štabom italijanskog 6. korpusa, dobijali italijansku pomoć u oružju i hrani. Pod komandom reorganizovanog Glavnog štaba za Sandžak, dva partizanska odreda i dva samostalna bataljona bore se protiv divizija »Venecija« i »Pusterija« oko Bijelog Polja i Pljevalja.

U ovim oblastima, i u Crnoj Gori, partizanski odredi oskudevaju u hrani, odeći i naročito municiji. Glavni štab za Crnu Goru javljaо je Vrhovnom štabu da je glad težak problem, da bi partizanskih snaga bilo još više kad bi se imala hrana za njih. Iskorišćavajući tu oskudicu i glad stanovništva, italijanska vlast je preko četnika vešto radila da partizanske odrede liši narodne podrške i da ih razbije. Četnici su ozbiljno ugrozili jedinstvo naroda. Vrhovni štab je 25. februara naredio Glavnom štabu da ih energičnom akcijom suzbije. Sva upornost sukoba sa njima ispoljila se kod Kolašina u prvoj polovini marta, kad oko 2.100 partizana čini krajnje napore da im ovo mesto otme, ali bez uspeha. Četnici sa područja Podgorice sa divizijom »Alpi Grae« prodrli su 19. februara posle petodnevne oštре borbe u Nikšić i deblokirali puk divizije »Taro«; druge dve italijanske grupe, sa četnicima, proširile su sledećih dana zonu sigurnosti oko Podgorice. Na području Cetinja formirala se pod vođstvom separatista kolaboracionistička grupa, nazvana nacionalistima; ta grupa, iako u političkoj koncepciji nije saglasna sa četnicima, primila je saradnju sa njima i italijanskim vojskom u borbi protiv partizanskih odreda. Od Bijelog Polja u dolini Lima, pa zapadno od Kolašina, severno od Podgorice i pored Cetinja do Hercegnovog uspostavljen je front na kome su partizanski odredi početkom marta odolevali mnogo nadmoćnjem protivniku. Vrhovni štab je uputio svoje delegate u Crnu Goru da Glavnom štabu pomognu u reorganizovanju partizanskih odreda i političkom usmeravanju oslobođilačke borbe.

Okupatorske trupe su sredinom marta u punoj pripremi za operacije. Nemačke snage su objedinjene kao borbena grupa »Bader« sa sedištem štaba u Sarajevu. Italijanske divizije »Murđe« i »Emilija« prevožene su iz Italije u Kotor i Dubrovnik, a Vrhovna komanda je oba-

Italijansko-četničke i nemačke operacije protiv partizanskih snaga u Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini (mart—jun 1942)

vestila komandanta 2. armije da će mu još staviti na raspolaganje glavninu divizija »Granatijeri di Sardenja« i »Peruđa«. Napadom ustaško-domobranksih snaga koje su 31. marta zauzele Vlasenicu nagoveštena je okupatorska ofanziva. Vrhovni štab je povukao 1. i 2. proletersku brigadu prema Rogatici. Nemačke snage — 718. divizija i delovi 717. divizije — prikupljene na Romaniji, nastupile su tek 22. aprila i do kraja meseca zauzele Rogaticu i prostor između reka Prače i Drine. Italijanska divizija »Pusterija« iz Pljevalja, savlađujući otpor partizana u Sandžaku, tek 10. maja je prodrla u Foču. Delovi divizije »Taurinenze«, pokretom od Sarajeva, i divizije »Kaćatori dele Alpi« sa pravca Nevesinja, spojili su se 12. maja u Kalinoviku. Vrhovni štab je obe proleterske brigade i delove bližih odreda povukao u dolinu gornjeg toka Drine. Smanjivalo se brojno stanje partizanskih odreda u istočnoj Bosni, a četnici su širili svoja uporišta. Delovi divizija »Murđe« i »Marke« sa četnicima potpomogli su protivnappad divizije »Kaćatori dele Alpi« protiv hercegovačkih odreda. Pod tim pritiskom oba odreda se naglo smanjuju, a njihovo jezgro prihvataju delovi 1. proleterske brigade u rejonima Gacka i Avtovca.

Zbog jačanja četnika, vojno i političko stanje oslobođilačkog pokreta u Crnoj Gori i Sandžaku naglo se pogoršava. Centralni komitet je 12. aprila uputio otvorenno pismo članovima Komunističke partije u Crnoj Gori u kome je savetovao kako treba revolucionarna partijska politika da se ostvaruje u narodnom antifašističkom ratu. Imenovao je novi Pokrajinski komitet, a Vrhovni štab je 21. aprila odredio nov Glavni štab za Crnu Goru i Boku kotorsku. Ranije započetu reorganizaciju partizanskih odreda — stvaranje udarnih umesto teritorijalnih bataljona u njihovom sastavu — Glavni štab dovršava krajem aprila; u šest odreda formirana su 24 udarna bataljona, prosečne jačine oko 200 boraca, i jedan samostalni omladinski bataljon. Borba se ne prekida na frontu od planine Orjena u Boki kotorskoj do reke Lima. Divizije »Mesina« i »Emilija« iz Boke kotorske, podržane vatrom sa krstarice »Bari« (dovedene sa italijanske obale u bokokotorski zaliv), divizije »Taro« iz Cetinja i »Alpi Grae« iz Nikšića, sa četnicima i nacionalistima — potisle su do

27. maja partizanske odrede severno od puta koji veže Nikšić sa Trebinjem i prema planini Durmitoru. Divizije »Venecija« i »Pusterija« potisle su dva sandžačka odreda i tri samostalna bataljona sa prostora između Bijelog Polja i Pljevalja prema Foči.

Vrhovni štab je 6. maja naredio svim partizanskim i dobrovoljačkim odredima Jugoslavije da pređu u opštu ofanzivu, ne dajući neprijatelju mogućnost da ih napada.

Nabacujući partizanske odrede iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine i obe proleterske brigade u oblast visokih planina između Nikšića, Gacka i Foče, koju prosečaju duboki kanjoni reka Tare, Pive i Sutjeske, tu oblast vrlo besputnu, slabo naseljenu, siromašnu i velikim delom krševitu — protivnik se nada da je na dobrom putu da ih uništi; pred njim se ukazalo bliskim tesno okruženje partizanskih jedinica. Vrhovni štab je, međutim, 21. maja na savetovanju vojnih i političkih rukovodilaca doneo odluku da partizanski odredi privremeno napuste Crnu Goru, Boku kotorsku i Sandžak. Zatim je sa Centralnim komitetom odredio da se oko 300 partijskih radnika vрати na napuštenu teritoriju i produži aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab je 5. juna od partizana iz Sandžaka formirao 3. proletersku brigadu i postavio je prema Foči da spreči prodor neprijatelja ka jugu. Na ostalim pravcima usklađuje odbranu 1. i 2. proleterske brigade, crnogorskih i hercegovačkih odreda. Došlo je do žestokih sukoba na planini Durmitoru, kod Gacka i Avtovca, gde su delovi 1. i 2. proleterske brigade pretrpeli osetne gubitke. Vrhovni štab prikuplja snage, privlačeći ih ka planini Zelengori. Od crnogorskih odreda je 10. juna formirao 4. i 5. proletersku brigadu, a od partizana iz Hercegovine — Hercegovački odred.

U srednjoj i zapadnoj Bosni, u srednjem i južnom delu Hrvatske, pokazali su se znaci nove taktike okupatora. Podstaknuta nemačkim nastojanjem, ustaška vlada povremeno savetuје niže vlasti da tolerišu četnike gde se bore protiv partizana, priznaje pravoslavnu religiju kojoj pripadaju Srbi, a komande njenih trupa pozivaju stanovništvo da se iz zbegova vratи svojim domovima, odrekne partizana i prizna autoritet Nezavisne Države Hrvatske. Gotovo svi komandanti četnika u Bosni sklopili

su sa nižim ustaško-domobranskim komandama sporazume o vojnoj saradnji, a te komande se obavezale da im pružaju pomoć u snabdevanju i lečenju ranjenika.

Centralni komitet i Vrhovni štab su nekoliko puta ukazivali nacionalnim i oblasnim vojnim i partijskim rukovodstvima da u sastavu partizanskih odreda formiraju udarne čete i bataljone kao jedinice koje će biti sposobne da se suprotstave svim vrstama okupatorskog i kvislinškog pritiska, zatim da srpskom stanovništvu objasne neprijateljstvo italijanske politike, a četničku agitaciju kao rad u korist okupatora. Sačuvani od četničkog rovarenja, 1. i 2. krajiški partizanski odred drže jedno vreme u toku zime u opsadi delove 718. divizije u Prijedoru i Ljubiji. Kako su ti delovi povučeni sredinom marta 1942. godine, pošto se gotovo cela divizija morala za to angažovati, odredi su, po naređenju Vrhovnog štaba, napali noću uoči 16. maja i zarobili domobransku posadu Prijedora, jačine oko 12 četa, a zatim zauzeli Ljubiju sa rudnikom gvožđa. To je vrlo značajan uspeh za učvršćivanje ustanka u zapadnoj Bosni. Zatim je 21. maja u ovom kraju formirana 1. krajiška brigada. U srednjoj Bosni, između Banje Luke, Doboja i Jajca, u borbama koje se vode od zime do leta, istakao se Krajiški proleterski bataljon; pod pritiskom okupatora i četnika 3. krajiški odred se brojno smanjio, a 4. krajiški odred raspao.

Vrhovni štab i Centralni komitet savetovali su početkom januara 1942. godine rukovodstvu ustanka u Hrvatskoj da se partizanska dejstva prošire u sve krajeve pokrajine, da partijske organizacije uporno objašnjavaju pravi karakter Nezavisne Države Hrvatske i ulažu napore na pridobijanju hrvatskog stanovništva za narodnooslobodilačku borbu. Partizanski odredi su krajem zime prinudili divizije »Lombardija«, »Euđenio di Savoja« i »Re«, i ustaško-domobranske jedinice da preduzimaju veće protivnapade da bi obezbedile saobraćaj od Zagreba preko Karlovca prema Rijeci i preko Bihaća prema Splitu. Protiv tako jakih snaga, partizanski odredi nisu mogli duže održati veći neprekidan prostor, ali su vrlo uspešno spajali svoje šire slobodne rejone, oslonjene na planinske predele Petrove gore, Zrinske gore, Velike i Male kapele, Plješevice i Velebita. Kordunaška grupa partizanskih od-

reda odoleva uporno ustaško-domobranskim jedinicama koje nastoje da zauzmu područje Petrove gore. Polazeći 19. marta iz Karlovca, Vrgin-mosta i Topuskog prema oslobođenim mestima Vojniću i Velikoj Kladuši, ustaško-domobranske snage su tek posle petnaest dana zauzele oba mesta i prešle Petrovu goru. U drugom napadu, započetom 9. maja, i većim zamahom, ustaško-domobranske jedinice (oko 3.500 vojnika) su stesnile delove Kordunашke grupe odreda na Petrovoj gori (oko 730 boraca) i prinudile ih na borbu u okruženju; tek 14. maja ujutru, uspeli su partizani da se probiju prema severu i delom ka jugu. Napadačke snage su palile naselja i odvele u koncentracione logore mnoge stanovnike, većinom decu, žene i starce. Partizani su ubrzo obnovili aktivnost, već 1. juna napali su neprijateljsku posadu u Topuskom. Tako u srednjem delu Hrvatske i Dalmaciji (gde su partizanske jedinice ojačale, a italijanske trupe krajem juna bez uspeha pokušale većom snagom da ih unište), za okupatorsku i kvislinšku vojsku nema kraja u kom se mogla smatrati bezbednom. Takvu nesigurnost sve više ima i u severnom delu Hrvatske: u Slavoniji je stvoren jači partizanski odred, a u široj oblasti Zagreba pojavile su se partizanske čete. Četnici su stvorili jaču snagu jedino u predelu Knina, oslanjajući se na italijanski garnizon. Vrhovni štab je u martu proglašom pozvao domobrane da napuštaju okupatora i prilaze partizanskim odredima. On je početkom aprila upozorio Glavni štab za Hrvatsku na izvesne nove postupke u taktici okupatorskih trupa. Centralni komitet je ukazao partijskom rukovodstvu da je nužno još jačati organizacije Komunističke partije i ne prelaziti više preko odgovornosti izbegličke vlade zbog četničke saradnje sa okupatorima.

Vrhovni štab i Centralni komitet su ukazali i rukovodstvu oslobodilačkih snaga u Sloveniji na početku 1942. godine da pojača rad na učvršćivanju partijskih organizacija i mobiliše nove borce u partizanske odrede koji treba smelo da napadaju okupatora i šire oslobođena područja. Blagodareći pridolasku novih boraca koje su mobilisale terenske organizacije Osvobodilne fronte i uspehu ustanka u Ljubljanskoj pokrajini, Glavni štab Slovenije mogao je pristupiti organizovanju partizanskih od-

reda. Ojačani 3. bataljon »Ljubo Šercer« i novostvorenim 5. dolenjski, do početka leta su se razvili u 3. i 5. grupu partizanskih odreda koje su u svom sastavu imale bataljone i čete. U Ljubljanskoj pokrajini se 2. štajerski bataljon razvio u veću jedinicu, nazvanu 1. štajerska brigada, da bi se reorganizovao u odrede i sa Štajerskim bataljonom sačinio 2. grupu partizanskih odreda. Od jedinica u Gorenjskoj, Glavni štab je formirao 1. grupu partizanskih odreda. Ustanak se snažno proširio u Ljubljanskoj pokrajini; partizanske jedinice su oslobostile prostran deo te oblasti, sem većih gradova uz glavne komunikacije. Da bi se taj uspeh šire osetio i otklonio nejednak razvoj oslobođilačkog pokreta u pojedinim predelima Slovenije, Glavni štab je naredio 2. grupi odreda da iz Ljubljanske pokrajine podje u Štajersku. Ne uspevši 21. maja da pređe reku Savu kod Litije, 2. grupa odreda je krenula obilaznim putem preko Gorenjske da i u ovoj oblasti potpomogne oslobođilačku borbu. Već prilikom prelaska nemačko-italijanske granice, severozapadno od Ljubljane, 2. grupa je prvih dana jula došla u žestok sukob sa nemačkim snagama koje su je sve snažnije napadale da joj spreče prodor na teritoriju Rajha. Pretrpevši gubitke, 2. grupa odreda se delom snaga probila grebenom Karavanki i preko Koruške u zapadnu Štajersku, stižući po grupama, čak i u septembru, ali bez dovoljno moći da u ovoj oblasti stvori šire slobodno područje. Njen dolazak ipak je ojačao partizansku aktivnost u severnoj Sloveniji.

U Sloveniji, i u većem delu Hrvatske, zbog komunikativnosti zemljišta i velike jačine okupatorskih trupa, teško je održati prostranija slobodna područja i grupisati veće partizanske snage radi operacija. I dok se ne stvore veće partizanske jedinice najbolje je primenjivati takтику čestih i manjih akcija. Napadi, diverzije, sabotaže i atentati dešavaju se svuda. Okupatori su prisiljeni da brane sve svoje institucije, pokrete, veze, transporte, vojne objekte, komunikacije, da bi se odupirali mnogovrsnim nezgodama svuda rasprostranjenog teritorijalnog rata.

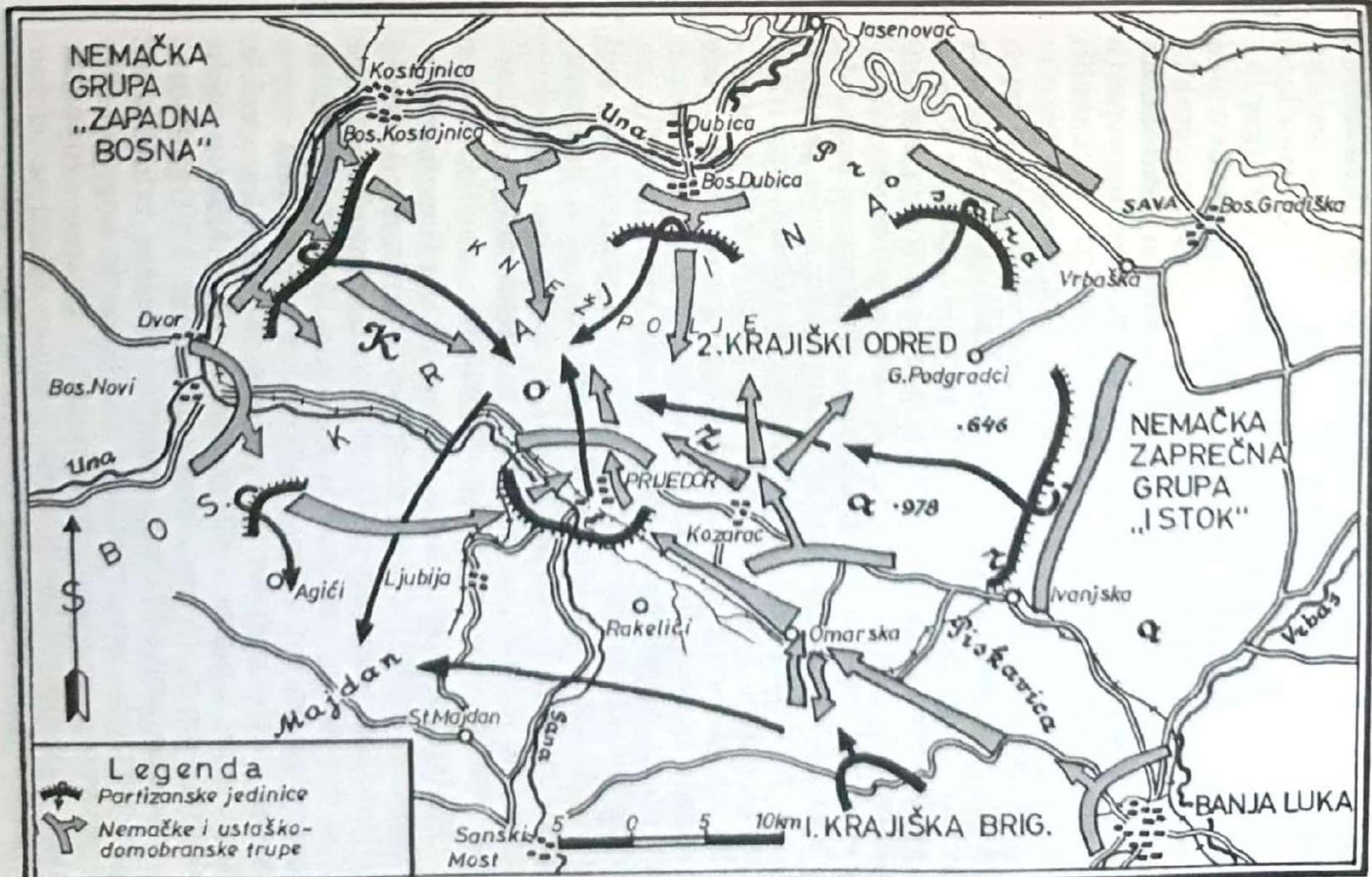
Italijanska Vrhovna komanda je 9. maja preimenovala štab 2. armije u Glavnu komandu oružanih snaga za

Sloveniju i Dalmaciju (Supersloda). Ne mogavši udovoljiti zahtevu da 2. armija bude još ojačana, ona je 18. maja dala direktivu njenom komandantu da se snage armije sa prostora Nezavisne Države Hrvatske (koji je posednut intervencijom na početku ustanka), sem iz Karlovca, povuku bliže jadranskoj obali. U Zagrebu je, tako, 19. juna sklopljen sporazum između komandanta 2. armije i ustaške vlade da se italijanska vojska povuče iz treće i delom druge svoje okupacione zone u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pošto je već napustila Jastrebarsko, Bihać, Glamoč, Bugojno, Prozor i Konjic, a uskoro će Drvar, Bosanski Petrovac, Livno i Duvno. Italijanska strana zadržava pravo da u napuštenim krajevima može ponovo uspostaviti posade i operisati vojskom. Vlada Nezavisne Države Hrvatske se obavezala da će svojim vojnim snagama posesti predeo treće i druge zone, osigurati red, uplaćivati ugovorenu sumu novca za izdržavanje italijanskih trupa, trpeti na svojoj teritoriji četničke formacije (nazvane »Milizia volontaria anticomunista«) koje će ostati pod nadzorom italijanske vojne vlasti. Neka mesta, kao što su Drvar i Bosanski Petrovac, odmah su zauzeli partizanski odredi. Italijanska Vrhovna komanda je rešila da iz sastava 2. armije ne izvlači trupe radi upućivanja na sovjetsko-nemački front ili afričko ratište. Ona je 20. jula čak predložila predsedniku vlade da se odgodi odlazak jednog armijskog korpusa na sovjetsku teritoriju jer je, pored potrebe na drugim frontovima, nužno ojačati snage u Jugoslaviji, pa i radi zaštite nemačkih interesa, na primer, rudnika boksita u Hercegovini. Italija je do kraja avgusta 1942. godine uputila na sovjetsko-nemački front Ekspedicioni korpus (tri divizije), Alpijski korpus (tri divizije), jednu samostalnu diviziju i pomoćne jedinice, ukupno, u sastavu 8. armije — oko 220.000 vojnika i 7.000 oficira.

Prema zaključcima o većim operacijama protiv partizanskih odreda, nemački komandant za Jugoistok formirao je operativnu grupu »Zapadna Bosna«: nemačkih 11 pešadijskih bataljona, po jedan bataljon tenkovski, inženjerijski, za vezu, autotransport i pomoćne policije, uz podršku tri diviziona artiljerije i grupe aviona — iz sa-

stava 704, 714, 717. i 718. divizije i drugih samostalnih jedinica; blizu 27 ustaško-domobranskih pešadijskih bataljona, 7—8 baterija artiljerije i grupa aviona — iz sastava 1. brdske divizije, 1, 2. i 4. pešadijske divizije, 3. i 4. ustaške brigade i drugih manjih jedinica; 5 monitora mađarske ratne flotile na reci Savi; ukupno — blizu 45.000 okupatorskih i kvislinških vojnika i oficira. Toj grupaciji je naređeno da vrati Prijedor i rudnik gvožđa kod Ljubije i uništi partizanske jedinice u tom kraju. Nemački napad je počeo 10. juna u zoru na dva susretna pravca, iz Banje Luke i Bosanskog Novog, i zauzećem Prijedora; 2. krajiški odred, oko 3.500 boraca, sa većom masom stanovništva, našao se odsečen, pa zatim okružen na planini Kozari. Odred se u okruženju herojski borio. Pretrpevši gubitke, pokušao je da se probije severozapadno od Prijedora: noću između 3. i 4. jula to su uspela dva bataljona sa oko 10.000 izbeglica, a naredne noći manje jedinice, jačine do jednog bataljona. Ostatak odreda sa ranjenicima i zbegom stanovništva, u neprijateljskom oboruču, podelio se na udarne grupe da bi izbegao potpuno uništenje a posle prolaska neprijateljskih kolona prikupio se na određena mesta. Nemačke i ustaško-domobranske jedinice su do 17. jula prešle planinu Kozaru i ceo predeo do reke Save, spalile su mnoga sela, uništile preko polovine ljudstva 2. krajiškog odreda, odvele u koncentracione logore blizu 70.000 stanovnika, od kojih je oko 25.000 izgubilo život zbog odmazde i gladi. Taj teški nemački pohod nije trajnije ometao partizanske snage, jer je narod ovog kraja izvanredno požrtvovan. Već od 15. jula prikupljaju se delovi 2. krajiškog odreda; idućeg meseca on se obnovio i ponovo je zavladao Kozarom. U drugim krajevima zapadne Bosne partizanski odredi su imali uspeha: oslobodili su u julu Ključ i Glamoč, a u avgustu od dela njihovog ljudstva formirane su 2. i 3. krajiška brigada. Bosanska krajina se herojstvom pročula; Kozara je ušla u legendu.

Kako je 113. divizija u decembru 1941. godine vraćena na sovjetsko-nemački front, kuda je upućen i štab 18. korpusa, komandant za Jugoistok se sporazumeo sa bugarskom vladom da bugarski 1. okupacioni korpus —

66 Nemački i ustaško-domobranski napad protiv partizanskih snaga na planini Kozari u zapadnoj Bosni (10. jun—17. jul 1942)

6., 17. i 21. divizija, jedan policijski bataljon i eskadrila aviona — u januaru 1942. godine posedne južnu Srbiju. Na leto je ovaj korpus zamenio divizije: 9. je smenila 6. diviziju u Čupriji, 7. je smenila 17. diviziju u Prokuplju, a 21. divizija zadržana je u Nišu. Srpska kvislinška vlada je dovršila formiranje svojih vojnih jedinica, a četnički odredi se povećali i reorganizovali. Prema takо jakim protivničkim snagama stajali su znatno smanjeni partizanski odredi: u zapadnoj Srbiji i Šumadiji osam malih odreda, između Velike Morave i reke Timoka dva takođe mala odreda, u oblasti Južne Morave sedam brojno jačih odreda. Centralni komitet i Vrhovni štab uputili su nizom direktiva krajem 1941. i početkom 1942. godine Pokrajinski komitet i Glavni štab za Srbiju da učvrste partijsku organizaciju i partizanske odrede, da se povežu sa partiskom organizacijom u Makedoniji, da pozovu bugarske vojнике da napuštaju profašističku vladu svoje zemlje i prilaze pokretu protiv nje. Partizanski odredi trpe oštar pritisak neprijatelja, a naročito oni na jugu Srbije protiv kojih okupatorske i kvislinške trupe preduzimaju veće ofanzivne poduhvate u februaru, martu i junu. Oslanjući se na planinske predele, odredi vrše diverzije na železničkim prugama i u rudnicima i potpomažu rad antifašističkih organizacija. Vrhovni štab je 5. jula reorganizovao Glavni štab za Srbiju, a zatim mu posebno ukazao da je osobito važno da se stanovništvu tumači uloga četnika kao saradnika okupatora.

Mađarska vlast u Bačkoj i nemačka u Banatu represalijama su razbile mnoge partijske organizacije i nanele partizanskim odredima teške gubitke. Uzimajući za povod sukob Šajkaškog partizanskog odreda sa jednom jačom okupatorskom patrolom, mađarske trupe su pod neposrednim rukovodstvom komandanta 5. korpusa vršile tokom celog januara 1942. godine raciju u Novom Sadu i okolini; kao žrtve tog terora pali su oko 3.500 patriota. Za razvitak oslobodilačkog pokreta u Bačkoj vrlo je značajno partijsko savetovanje u Turiji, posle koga se čvršće povezuju partijske organizacije i udarne grupe iza teških gubitaka podnetih u raciji. Jedan odred se održao u južnom Banatu, katkad prelazeći u Rumuniju. Protiv

dva aktivna odreda u Sremu komandant za Jugoistok je uputio 23. avgusta 6 nemačkih i 11 ustaško-domobranksih bataljona uz podršku mađarskog rečnog patrolnog puka na Dunavu. Braneći se na Fruškoj gori, odredi su pretrpeli gubitke, ali su se probili iz okruženja. Napadač je izvršio represalije nad stanovništvom. Vrhovni štab je odrede u Sremu bio potčinio Glavnom štabu za Hrvatsku; njihova je glavnina početkom novembra prešla u istočnu Bosnu.

Na partijskom savetovanju u Vitomirici kod Peći održanom krajem februara pod rukovodstvom Oblasnog komiteta, doneti su zaključci čijim se sprovođenjem znatno pomoglo učvršćenju organizacija Komunističke partije i celokupnog oslobodilačkog pokreta na Kosovu i Metohiji. U raznim jedinicama, i fašističkim, karabinijskim i finansijskim na Kosovu i Metohiji ima tada oko 25.000 italijanskih vojnika. Njih ojačava kvislinška albanska pukovska grupa »Skenderbeg« koja često interveniše u ovoj oblasti, a ponekad i protiv partizanskih odreda u Crnoj Gori. Mnogi rodoljubi su odvedeni u italijanske logore, u Albaniju. Partizanske grupe sa Kosova i Metohije prikupljaju se na Šar-planini, gde su do početka oktobra formirana dva odreda, od kojih je jedan albanski. Generalni sekretar Komunističke partije uputio je 22. septembra direktivu partijskom rukovodstvu ove oblasti da, stvarajući oslobodilački pokret, uporno radi na pridobijanju Albanaca za borbu protiv okupatora.

Uprkos uticaju gledišta da u Makedoniji ne postoje uslovi za oružanu borbu, pa čak i odluci o raspuštanju nacionalnog vojnog štaba, uspele su partijske organizacije da prema direktivi Centralnog komiteta od 15. marta ubrzo stvore tri partizanska odreda. Početkom juna su obrazovani privremeno partijsko rukovodstvo i Glavni štab za Makedoniju, a do sredine septembra još tri odreda. Pošto je instruktor Centralnog komiteta stigao u Makedoniju, prispelo je i pismo generalnog sekretara Partije, upućeno 22. septembra, kojim se ukazuje da je pre svega potrebno da ojačaju partijske organizacije kako bi mogle da stvaraju partizanske odrede i narodnooslobodilačke odbore, i da to smelo rade. Međusobno udaljeni,

a oslanjajući se na planinske predele, partizanski odredi su napadali policijske posade, vršili diverzije u rudnicima i na putevima između Velesa i Prilepa, Bitolja i Ohrida. Delovi bugarske 14. i 15. divizije sa policijskim jedinicama razbili su u novembru i decembru tri odreda, a drugi su se održali, našavši potporu u sve jačoj rešenosti makedonskog naroda da se zajedno s ostalim jugoslovenskim narodima bori za slobodu.

Deo drugi

PRELOMNA GODINA OSLOBODILAČKOG RATA

I. POHOD GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA

Napredovanje fašističkih armija nije još zaustavljen. Nemačka vojska je krajem jula 1942. godine zauzela Rostov i produžila prema Kavkazu i Staljingradu. Italijanske i nemačke trupe u severnoj Africi napredovale su prema Egiptu. Nemačke podmornice i avioni potapaju savezničke brodove na Atlantskom oceanu. Nemačke i italijanske trupe u Jugoslaviji ulažu napore da uništenjem partizanskih odreda i brigada, a naročito grupe oko Vrhovnog štaba, završe rat koji im je nametnut. Kad je izgledalo da se nalaze blizu velikog uspeha, Centralni komitet i Vrhovni štab su 20. juna na savetovanju sa štabovima proleterskih brigada doneli odluku o pohodu prema zapadnoj Bosni, iako je postojala jaka želja da se pođe u Srbiju. Ta odluka ima velik značaj za dalji razvoj oslobođilačke borbe u Jugoslaviji.

Zapovešću, 22. juna, vrhovni komandant je naredio da 1. i 3. proleterska brigada kao leva kolona, a 2. i 4. proleterska brigada kao desna kolona, nastupe sa Zelen-gore u severozapadnom pravcu da bi izbile u predeo između planine Dinare i gornjeg toka Vrbasa; 5. proleterska brigada i Hercegovački odred da se zadrže na Zelengori, obezbede ranjenike, a posle dejstvuju u Crnoj Gori i Hercegovini ili pođu putem brigada.

Jednovremenim polaskom sa Zelengore 24. juna izjutra, te četiri brigade, ukupno oko 3.800 boraca, nastupale su dalje preko planine Treskavice, pored Kalinovika i preko planine Bjelašnice. Vrhovni štab je sa desnom kolonom. Prve vesti o njihovom pohodu zatekle su neprijateljske komande u brizi i poslovima oko posedanja vojskom onog pojasa u srednjoj i zapadnoj Bosni koji je ostao nebranjen odlaskom trupa italijanske 2. armije ka jadranskoj obali. Brigade su u noći između 3. i 4. juna energičnim naletom savladale ustaško-domobranske posade između Blažuha (kod Sarajeva) i Konjica; razrušile su zatim železničku prugu u dužini od 62 km, pa neprijatelj zbog razorenih mostova nije duže od dva meseca obavljao neprekinut železnički saobraćaj na osobito važnom pravcu od Sarajeva prema Mostaru i južnom Jadranu. Brigade su izvršile dotad najveću partizansku diverziju i jednu od najvećih u oslobodilačkom ratu. Proširujući uspeh, 1. proleterska brigada je 8. jula oslobođila Konjic.

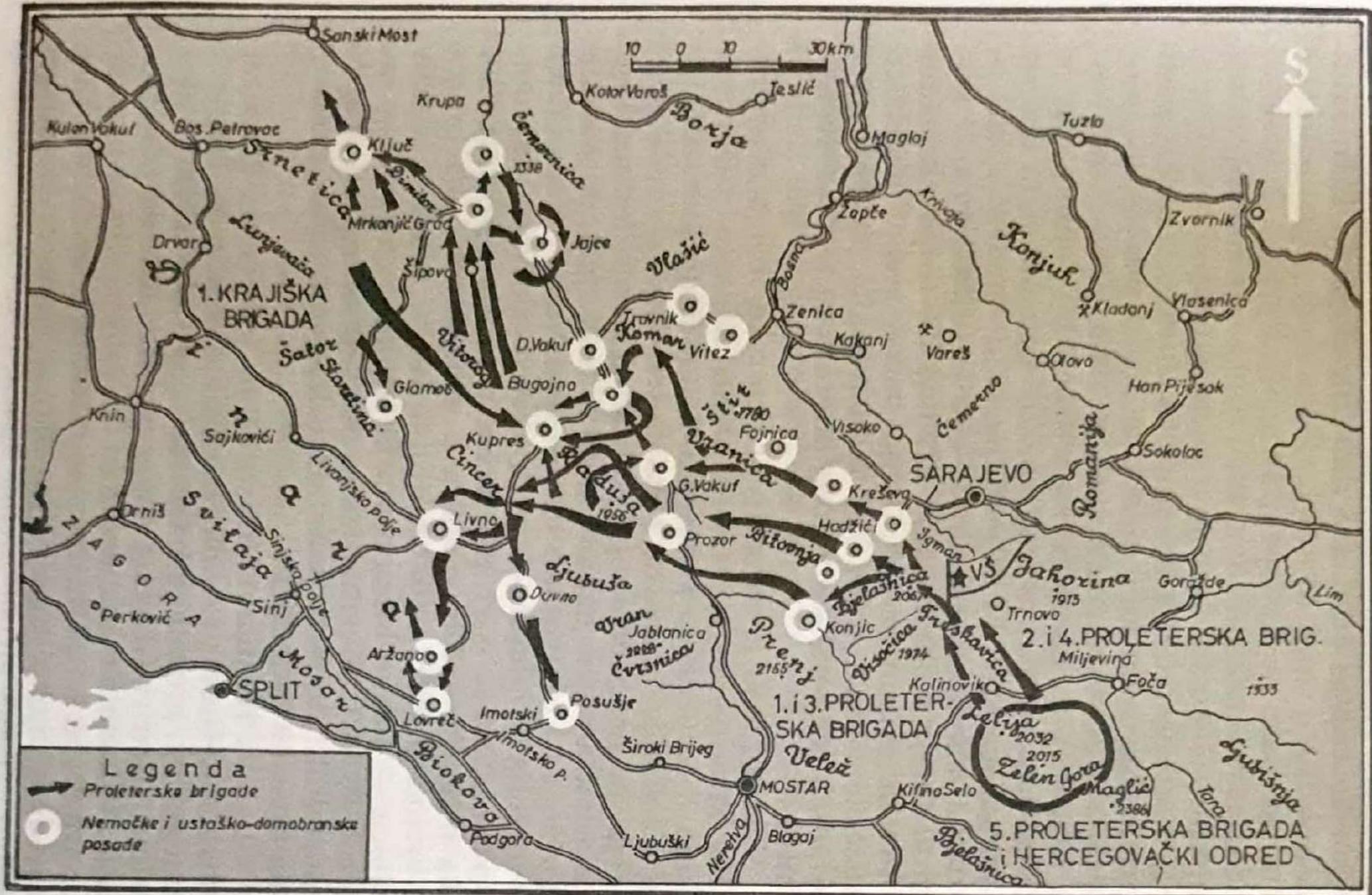
Protiv brigada, koje su produžile nastupanje, upućene su protivničke snage: sa prostora Sarajeva — delovi nemačke 718. divizije i domobranske jedinice (delovi 5, 7. i 15. pešadijskog puka i ustaške Crne legije); iz doline Neretve — jedinice divizije »Murđe« i domobranske 6. divizije; od istoka prema Konjicu aktivni su četnici. Nastupanje brigada prinudilo je komandanta domobranskog 3. korpusa i Glavni štab domobranstva, da ovde privlače teško dobijena ojačanja, i nateralo komandanta italijanskog 6. korpusa da od delova divizija »Murđe« i »Taurinenze« formira borbenu grupu, ojačanu četnicima, da bi prodrla prema Konjicu, u susret nemačkim snagama. Koristeći se odlaskom partizana, u Konjic su prvi ušli četnici ali su ga napustili po naređenju italijanske komande koja je 19. jula povukla i svoje trupe prema Mostaru i Nevesinju, a nije želela da zbog podrške koju pruža četnicima stvara nezgode ustaško-domobranskoj vojsci i vlasti.

Grupa proleterskih brigada, izbjajanjem na put Sarajevo — Mostar, presekla je glavni komunikacijski spoj Hercegovine sa prostorom Nezavisne Države Hrvatske, i nagnala ustašku vladu da traži italijansku pomoć da bi održala uticaj i obezbedila snabdevanje vojske i činov-

ništva u Hercegovini. Nemačka komanda je zahtevala da italijanska vojska pomogne da se ne obustavi eksploatacija boksita u zoni Mostara, kako zbog toga nemačka ratna privreda ne bi trpela štetu. Italijanska 2. armija, produžila je povlačenje iz treće i druge u prvu svoju zonu okupirane teritorije. A to je u stvari povoljno za nastupanje grupe brigada, i otežavajuće za ustaško-domobransku odbranu. Nemački komandant za Jugoistok je procenio, obaveštavajući Vrhovnu komandu, da ustaško-domobranske snage ne mogu suzbiti partizanske jedinice, da je neopravданo uverenje italijanskih komandanata da su uz pomoć četnika smirili okupaciono područje, da je ugrožena nemačka bezbednost oko Sarajeva, Jajca i Prijedora. On je stoga naredio 12. jula da trupe aktivnom odbranom osiguraju operativno važne veze, obezbede korištenje rudnih nalazišta, industrijskih postrojenja i privrednih centara od životnog interesa za ratnu privredu Nemačke.

Vrhovni štab je usmerio proleterske brigade prema dolini Vrbasa, desnu kolonu preko Kreševa i Gornjeg Vakufa a levu preko Prozora i Ščita. Brigade su do 14. jula oslobodile ta mesta, i još deset dana se ovde zala-gale da bi proširile svoje područje. Desna kolona nije uspela u dva noćna napada, uoči 17. i 21. jula, da zauzme Bugojno, niti prethodnih dana Donji Vakuf. Napadajući neprijatelja i odupirući se njegovoј aktivnoј odbrani, grupa brigada se bori kod Kreševa protiv ojačanog 738. puka nemačke 718. divizije, a u drugim mestima protiv na brzinu prikupljenih manjih i većih domobranksih jedinica — jačine blizu osam bataljona raznovrsnog sastava iz 9, 14. i 15. pešadijskog puka, Crne legije i drugih samostalnih jedinica, podržanih dejstvom italijanske i domobranske avijacije.

Stigli su 10. jula u Vrhovni štab, istočno od Prozora, komandant Glavnog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine, predstavnik Operativnog štaba za Bosansku krajinu i kuriri Glavnog štaba partizanskih odreda Slovenije. Vrhovni štab je dočekao 26. jula na Cincar-planini članove Štaba 4. operativne zone Hrvatske (za Dalmaciju) i narednih dana članove Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Ti susreti su njemu značajni za upoznavanje i

*Pohod grupe proleterskih brigada sa granice Crne Gore u zapadnu Bosnu
(24. jun — 25. septembar 1942)*

procenu vojne i političke situacije u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Vrhovni komandant Tito dao je svima directive o učvršćivanju partizanskih jedinica kojima rukovode, da bi što uspešnije sudelovale u opštoj ofanzivi oslobodilačkih snaga na širokom prostoru između planine Dinare i reka Neretve, Save, Sane i Une.

Zauzećem Šujice i Duvna, 26. jula, leva kolona grupe proleterskih brigada presekla je neprijateljev put koji preko ovih mesta vodi iz doline Vrbasa prema srednjoj Dalmaciji, i poboljšala uslove za dalje širenje partizanske ofanzive. Napadom sa pravca Kupresa, ustaško-domobranske snage su vratile oba mesta, ali su 2. avgusta proterane, ne uspevši da spreče spajanje proleterskih brigada i dalmatinskih partizanskih odreda. Jedinice 1. i 3. proleterske brigade i Kombinovanog odreda (iz sastava 5. krajiškog odreda), savlađujući u trodnevnoj borbi s najvećom upornošću žilav otpor ustaško-domobranske posade, oslobostile su 7. avgusta Livno. Zarobivši gotovo celu posadu, i sa njom grupu nemačkih stručnjaka koja je ispitivala rudno bogatstvo u predelu Livna radi dobijanja boksita i uglja, proleterske brigade su podstakle snaženje oslobodilačkog pokreta u zapadnoj Bosni i Dalmaciji. Razbijanjem ustaške milicije u selima Duvanjskog i Livanjskog polja, 1. proleterska brigada sa Srednjedalmatinskim odredom prodrla je ka jugu i do 21. avgusta oslobodila dalmatinska mesta Aržano, Lovreč i Posušje; sa planine Biokova, akcijom prema severu, njima sadejstvuje partizanski bataljon »Josip Jurčević«. Taj prodor ka Posušju izazvao je bojazan u nemačkoj Vrhovnoj komandi da bi partizani mogli stvoriti ozbiljne teškoće eksploataciji boksita u ovom kraju za potrebe nemačke vojne industrije, pa je zahtevala od italijanske Vrhovne komande da povrati kontrolu na prostoru Posušja, Aržana i Duvna.

Prodiranje 1. i 3. proleterske brigade u srednju Dalmaciju i prema zapadnoj Hercegovini, podstiče širenje oslobođenog područja i na severu, gde se oko Kupresa stvara težište partizanskog dejstva. Pošto su četnici iz Hercegovine i Crne Gore napali 5. proletersku brigadu i Hercegovački odred na Zelengori, obe jedinice su krenule 22. jula putem grupe brigada i probijajući neprija-

teljevu odbranu stigle u oslobođeni predeo Prozora. Vrhovni štab je naredio 5. proleterskoj brigadi da obezbedi rejon Prozora i Gornjeg Vakufa, a 4. proletersku brigadu pomerio je iz tog kraja prema Kupresu. Ovde je ubrzo doveo i Hercegovački odred koji se preformirao u 10. hercegovačku brigadu. Noću između 11. i 12. avgusta, 2. i 4. proleterska brigada, 10. hercegovačka brigada i po jedan bataljon iz 3. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda, ukupno 13 partizanskih bataljona, napali su ustaško-domobransku posadu Kupresa i okolnih sela. Izgubivši spoljna uporišta, posada se održala u samom Kupresu, gde se nalazi oko 1.800 naoružanih vojnika i blizu 12.000 ljudi iz okolnih mesta. Jezgro odbrane Kupresa čine jedinice ustaške Crne legije, iskusne i vrlo borbene formacije koja podstiče takođe žilavu ustašku miliciju. U drugom napadu, noću uoči 14. avgusta, partizanske brigade, ojačane 1. krajiškom brigadom — ukupno 16 bataljona sa oko 2.400 boraca — zauzele su okolna sela i prodrle u Kupres. Partizani su izvanredno hrabro napadali, a branioci pružali žestok otpor; u zoru je napad prestao, a partizanske brigade su se povukle, pretrpevši teške gubitke. Treći, demonstrativan napad na posadu Kupresa, 19. avgusta kasno uveče, nije doneo nikakav uspeh.

Odbranivši Kupres, ustaško-domobranske jedinice su zadržale vrlo važno uporište i isturen položaj prema partizanskoj oslobođenoj teritoriji između Ključa, Mrkonjić-Grada, Jajca, Bugojna, Prozora i planine Dinare. U operacijama na ovom prostoru, proleterske, krajiške i damlatinske brigade i odredi imaju protiv sebe: prema Kreševu i Fojnici — delove nemačke 718. divizije; u Kupresu, Šujici, Duvnu i Livnu — jedinice domobranske 5. divizije, Crnu legiju i razne manje delove; kod Posušja i Imotskog — jedinice domobranske 6. divizije i ustaška ojačanja; između planine Biokova, Imotskog, Posušja, Lovreča i Aržana — italijansku diviziju »Bergamo«. Ustaško-domobranske snage su veoma izmešanog sastava. Komandant 3. korpusa upućuje od časa do časa male jedinice u ugrožene rejone, i često iz raznih formacija, pa se u pojedinim mestima brane delovi raznih bataljona, pukova, čak i divizija. Istovremeno, on mora da obrati

pažnju i prema Drini, pošto su četnici pretili da zauzmu Foču i time se učvrste na tromeđi Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne. Komanda italijanske 2. armije potpomo-gla je dejstvom avijacije ustaško-domobransku odbranu u zoni svog užeg interesa. Nemački komandant za Jug-istok, posle ofanzive na Kozari, obraća posebnu pažnju suzbijanju akcije partizanskih odreda u Slavoniji i Sremu, da bi obezbedio komunikaciju Zagreb — Beograd, eksploataciju šume i sabiranje žetve u predelu severno od Save. Oko Sarajeva, Vareša, Zenice i Tuzle zadržao je 718. diviziju, a delove 714. divizije za osiguranje Banje Luke i rudarskog područja Prijedora; te jedinice, iako aktivne, nisu prelazile demarkacionu liniju. Nalazeći se kao okupatorska zaštita na prilazima Mrkonjić-Grada, Banje Luke i Jajca, četnici su izbegavali samostalan sukob sa proleterskim brigadama. U selu Srpska Grapska na planini Trebavi, 1. i 2. jula, osnovali su na konferenciji Glavni štab bosanskih četničkih odreda koji je objedinio tri odreda iz istočne, dva iz srednje i jedan iz zapadne Bosne. Konferencija je priznala sve ugovore koje su pojedini četnički komandanti zaključili sa ustaškim vlastima radi zajedničke borbe protiv partizana. Glavni štab je priznao vrhovno vođstvo Draže Mihailovića, produžujući samostalan rad. Štab je pod nemačkim nadzorom pripremao četnike da spreče širenje partizana prema Banjoj Luci.

Vrhovni štab, procenjujući mogućnosti razvoja ofanzive proleterskih i krajiških brigada i odreda prema srednjem toku reke Bosne i dolinom Vrbasa, odlučio je da prvo oslobode Mrkonjić-Grad a posle Jajce. Naredio je da se i politički utiče na četničke odrede, kako bi se zavedeno ljudstvo tih odreda odvojilo od komandanata koji se sporazumevaju sa nemačkim i ustaškim komandanima. Dve brigade, 1. krajiška i 2. proleterska, u naletu su savladale 24. avgusta delove domobranskog 9. puka u Mrkonjić-Gradu; četnici su odstupili na sever. Sutradan je komandant 714. divizije uputio borbenu grupu iz Banje Luke na jug da spreči partizanski prodor preko demarkacione linije i po mogućnosti zauzme Mrkonjić-Grad. Taj nemački ešelon — ojačan pridavanjem novih nemačkih delova i ustaško-domobranskih jedinica, uz podršku

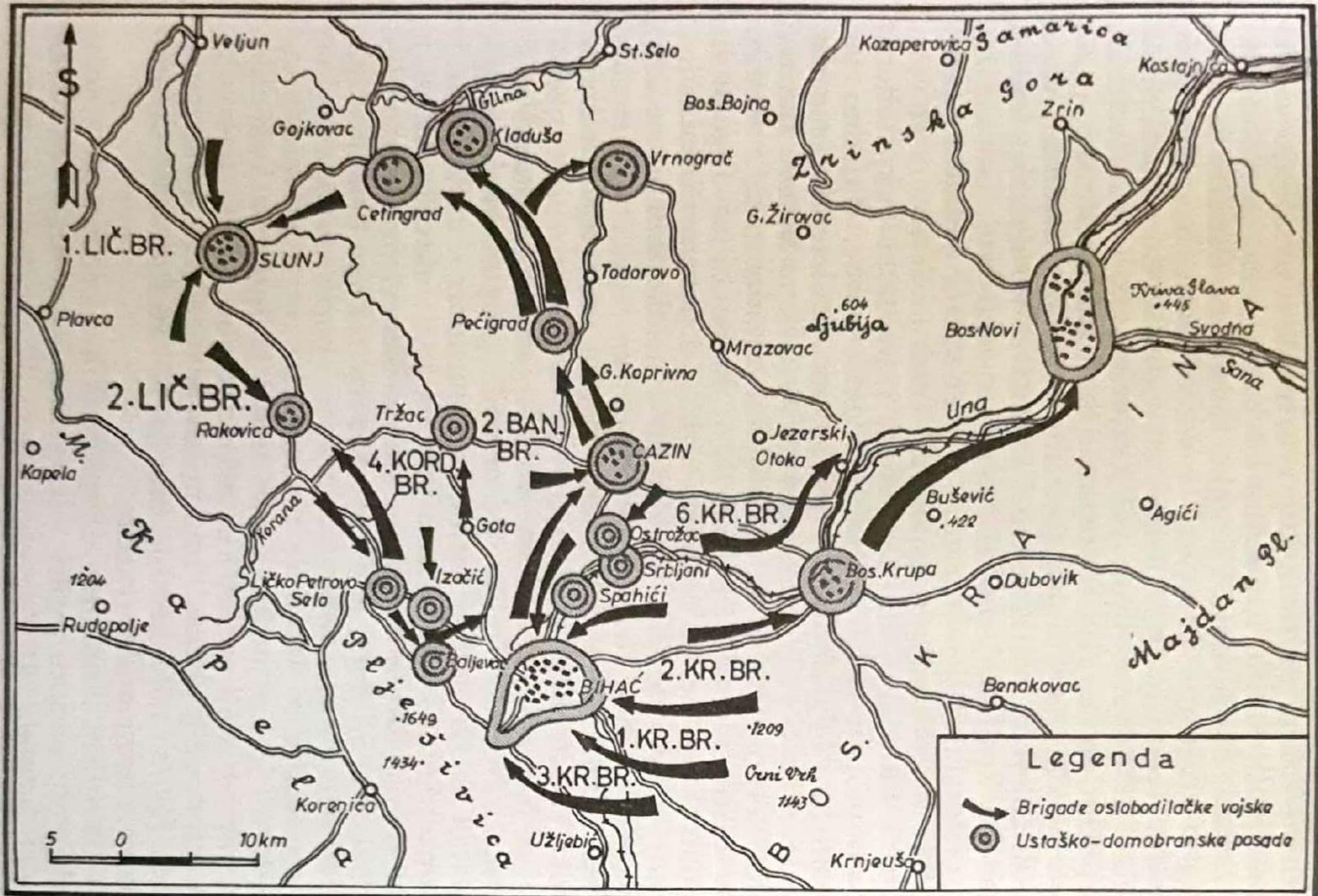
tri četnička odreda, tenkova i avijacije, i narastajući do 4.000 vojnika — sukobio se najpre sa 2. krajiškom i 2. proleterskom brigadom a zatim i sa 1. i 3. krajiškom, 3. i 4. proleterskom brigadom. Razvila se žilava borba na planini Manjači, kod Sitnice i Kadine Vode na putu od Banje Luke ka Mrkonjić-Gradu. Preokret nastaje 14. septembra kad je 1. krajiška brigada potpuno razbila glavninu 4. ustaške (Petrinjske) brigade. Odupirući se opštem napadu partizanskih brigada, nemačka borbena grupa se povukla 19. septembra sa Manjače i severno od demarkacione linije pristupila je utvrđivanju položaja za neposrednu odbranu Banje Luke.

Operativni štab za Bosansku krajinu, rukovodeći partizanskim jedinicama prema Banjoj Luci, nije zanemario neprijateljsku posadu Jajca. Tako su napadom, koji neprekidno traje osamnaest časova, 1. i 2. krajiška i 2. proleterska brigada sa dva bataljona 3. krajiškog odreda slomile otpor delova domobranskog 9. puka, manjih ustaških jedinica i grupe nemačkih vojnika i 25. septembra oslobodile Jajce; istovremeno je 4. proleterska brigada razbila domobransku posadu u mestu Vinac na železničkoj pruzi prema Donjem Vakufu. Vrhovni komandant Tito stigao je 28. septembra uveče u Jajce. Pošto je 19. septembra zauzela Fojnicu, 5. proleterska brigada je privukla na sebe delove 718. divizije i domobrane. Izgubivši to mesto posle dva dana, 5. brigada se zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom usmerila ka Bugojnu i Donjem Vakufu, sadejstvujući oslobođiocima Jajca koji su do kraja septembra izbili blizu Travnika i Donjeg Vakufa, gde su neprijatelju pristigla ojačanja iz domobranskog 5. i 15. puka i manjih ustaških jedinica. Ustaško-domobranske jedinice iz Kupresa prešle su u protivnapad i preko Šujice ušle 9. septembra u Duvno. Ubrzo je 1. proleterska brigada ponovo zauzela Šujicu, presekla neprijateljevu komunikaciju i sa 1. dalmatinskom i delom 4. proleterske brigade onemogućila njegov širi uspeh.

Proleterske brigade su izvršile zamisao Vrhovnog štaba o stvaranju težišta oslobođilačke borbe u zapadnim predelima Jugoslavije. One, svojim uspesima, i onim što su postigle zajedno sa krajiškim i dalmatinskim brigadama i odredima, nadahnule su hiljade ljudi da stupe u

oslobodilačku borbu. Pohod proleterskih brigada je do-prineo veštini partizanskog ratovanja: u osvajanju većih naseljenih mesta, u noćnim borbama, vršenju diverzija i zaseda, marševanju i drugim radnjama. Osobito je značajno stvaranje prostrane i dosta čvrsto branjene slobodne teritorije kao uslova za razvitak narodnooslobodilačkih odbora. Prolazeći krajevima koji su naseljeni srpskim, hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, proleterske brigade doprinose smirivanju nacionalnih i verskih sukoba, šire bratstvo i jedinstvo. Po dolasku u Bosansku kрајину, Vrhovni štab je znatan broj kadrova iz proleterskih brigada uputio u partizanske jedinice i partijske organizacije, u zapadnu i srednju Bosnu, u Hrvatsku i Sloveniju, da kao vojni i politički rukovodioči potpomognu razvitak oslobodilačke borbe. Zajedno sa kраjiškim i dalmatinskim jedinicama, proleterske brigade su uveliko narušile celokupnost Nezavisne Države Hrvatske. Potpomogle su da se četnici u zapadnom delu zemlje ne rašire i osnaže. U nemačkoj komandi za Jugoistok smatralo se da su partizani ozbiljno poremetili snabdevanje Rajha boksitom (oko 50% celokupnih nemačkih potreba u ovoj rudi), drvetom, žitom i ugljem iz Hrvatske, Srema, Bosne i Hercegovine, da su ugrozili bezbednost železničkog saobraćaja na ovom prostoru, preko koga Nemačka snabdeva svoju vojsku u Sredozemlju i svoga saveznika Italiju. Od nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj, nemačkog poslanika u Zagrebu i komandanta za Jugoistok upućen je 1. oktobra izveštaj kancelaru Rajha o teškom stanju Nezavisne Države Hrvatske; predloženo je da se nađe način kako bi se postigli brži razvoj njene vojne snage, veće iskorištanje sirovina i povećanje proizvodnje za nemačku ratnu privredu; saopšteno je kao nužno da se stvari jedinstvena komanda nemačkih, italijanskih i ustaško-domobranksih trupa koja će rukovoditi operacijama protiv partizana radi uništenja svih žarišta ustanka. Jugoslavija je i za fašističke države postala samostalno ratište.

Vrhovne komande okupatorskih i kvislinških vojski udružuju napore protiv silnog širenja partizanskih odreda i brigada. U Zagrebu su se 19. septembra sastali komandant italijanske 2. armije i šef Nezavisne Države

Oslobođenje Bihaća (2—4. novembar 1942)

Hrvatske i sporazumeli se o produžetku borbe protiv oslobodilačkog pokreta. Toj saradnji je posvećen nov sastanak 15. oktobra, a pošto su prišle nemačke snage i četnici, već od 28. septembra oko 50.000 okupatorskih i kvislinških vojnika počinju ofanzivnu operaciju da vrate izgubljene gradove i kontrolu teritorije. Delovi 714. i 718. divizije zauzeli su Mrkonjić-Grad i Jajce; divizija »Mesina« zauzela je Prozor, a delovi divizija »Bergamo« i »Sasari« 23. oktobra prodrili su u Livno. Iako povučene sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske, italijanske trupe su radi svoje bezbednosti u jadranskom pojasu morale da intervenišu u zapadnoj Bosni, kao pre godinu dana. Okupatorskim i kvislinškim trupama Vrhovni štab na pojedinim pravcima suprotstavlja operativne grupe, obično sastavljene od dve do tri brigade sa delovima odreda. Te grupe napadaju bokove protivničkih kolona ili jedinice u drugim mestima, jer se okupatorska vojska nije mogla jače grupisati ako ne oslabi posade u gradovima. Vrhovni štab ne ispušta inicijativu. Najveći uspeh je postignut 4. novembra, kad je grupa brigada (1, 2. i 3. krajiška i 8. banijska), posle dvodnevne borbe, savladala pet ojačanih ustaško-domobranksih bataljona u utvrđenom Bihaću i oslobodila grad, a druga grupa (5. i 6. krajiška, 2. lička i 4. kordunaška brigada) više okolnih mesta. To je napad u kome je ostvarena dotad najveća koncentracija partizanskih jedinica. Vest o oslobođenju Bihaća kreplila je borbeno raspoloženje partizana i stanovništva. Partizani su ubrzo oslobodili Bosansku Krupu, Cazin, Veliku Kladušu, Cetingrad, Slunj. Okupatorskoj i kvislinškoj vojsci presečeni su operacijski pravci koji vode od Zagreba preko Bihaća i Knina na Jadran.

Sa predstnikom Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta za neoslobodjene krajeve, Glavni štab za Hrvatsku formirao je 8. jula 1. ličku brigadu i idućeg meseca još dve u srednjem delu Hrvatske. A posle savetovanja u Vrhovnom štabu, u Jajcu, Glavni štab je do kraja novembra formirao još 11 novih brigada, od kojih pet u srednjem delu Hrvatske, tri u Dalmaciji, dve u Gorskem kotaru i Hrvatskom primorju i jednu u Slavoniji. Prema direktivi vrhovnog komandanta od 7. septembra, Glavni štab je naredio brigadama i odredima da šire

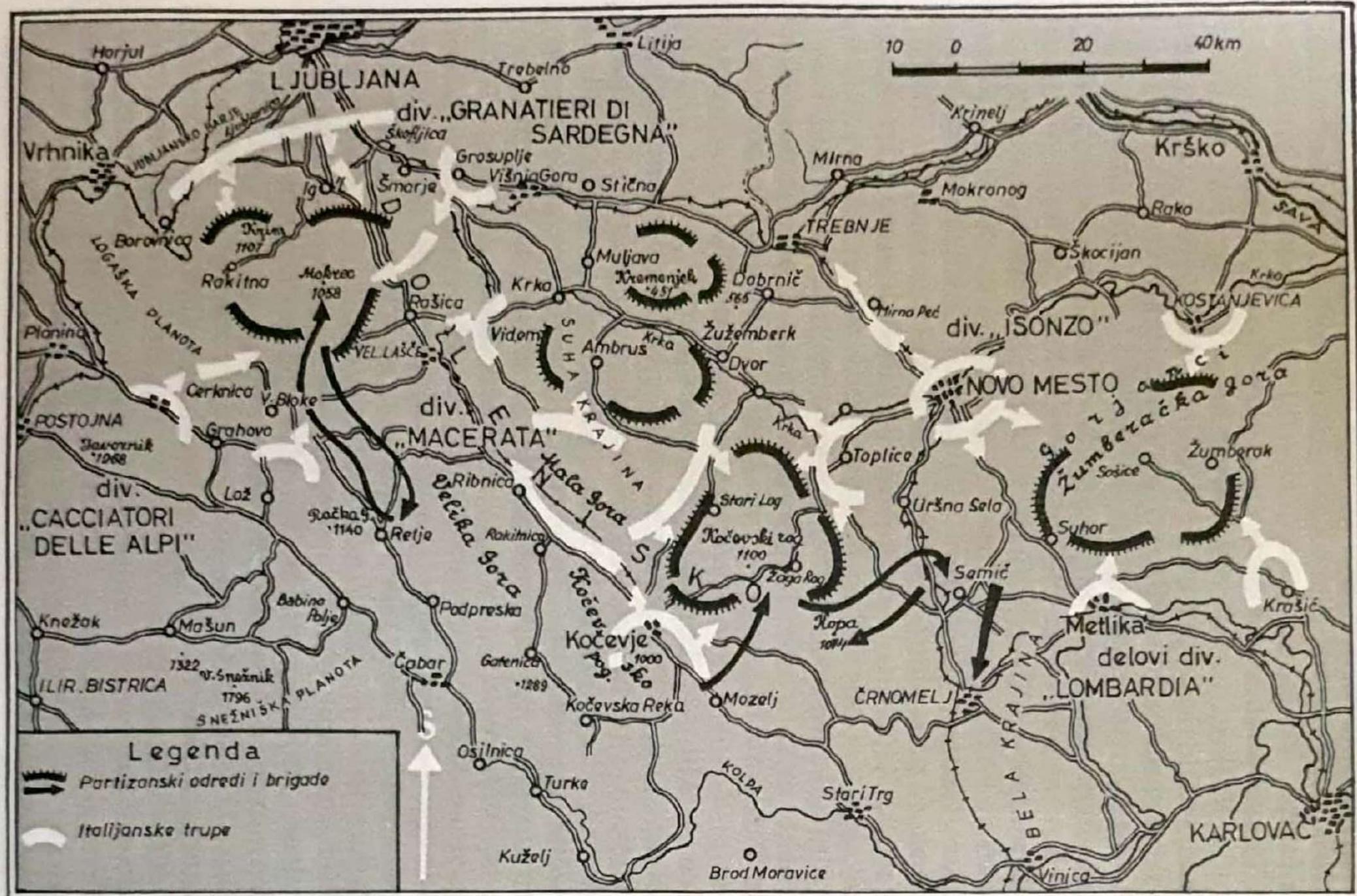
svoja slobodna područja, ruše komunikacije i napadaju okupatorske i kvislinške posade. Grupa brigada i odreda u Gorskem kotaru ruši često železničku prugu između Ogulina i Rijeke i sukobljava se sa delovima italijanskih divizija »Re«, »Lombardija« i »Granatieri di Sardenja«; druga grupa brigada i odreda ruši komunikacije između Karlovca, Ogulina, Bihaća i Siska; 17. oktobra su dve brigade južno od Karlovca razbile ojačan italijanski konjički puk »Alesandrija« (Alessandria). Glavni štab je uputio grupu boraca u Istru da vrši diverzije i stvara uporište ustanka, a neke jedinice iz južnih predela pomjerio je da potpomognu pokret u široj oblasti Zagreba, gde su tri područja postala dobar oslonac partizanskih jedinica: Žumberak (zapadno), Moslavačka gora (istočno) i Kalnik na severu. U Slavoniji se partizanske jedinice spuštaju sa brdovitog Papuka ka jugu i razaraju železničku prugu Zagreb — Beograd.

Formiran je 10. septembra Primorski vod kao prva partizanska jedinica za dejstvo na moru. U Podgori je uspostavljena 28. decembra prva partizanska mornarička postaja, a 23. januara 1943. godine formiran jak 1. mornarički odred. Zadatak je tih mornaričkih jedinica, koje imaju naoružane ribarske brodove, da održavaju vezu između ostrva i obalskog pojasa od Splita do ušća Neretve, da prepadima, zarobljavanjem i potapanjem plovnih sredstava ometaju neprijateljev saobraćaj. Bilo je već takvih akcija, počevši od prvih partizanskih prepada, potapanja neprijateljskih objekata na ušću Neretve noću između 4. i 5. maja i potapanja zaplenjenog parobroda »Ica« u Hvarskom kanalu 20. jula 1942. godine. Italijanska komanda je prinudena da oprema protivpartizanske brodove, obično naoružane motorne jedrenjake, i naredi da manji brodovi plove u konvojima sa vojnom zaštitom. Partizanski naoružani ribarski čamci napadaju brodove zaostale iz konvoja ili ih partizani sa obale često tuku puščanom i mitraljeskom vatrom. To će navesti komandanta italijanske mornarice u Splitu da 10. aprila 1943. godine izda naročito uputstvo za borbu protiv partizana na moru.

Ustanak se i u Sloveniji učvrstio; naročito je naraštao u oblasti južno od reke Save, u takozvanoj Ljubljan-

skoj pokrajini, čije su dve trećine oslobođene i na tom prostoru uspostavljena vlast Osvobodilne fronte. Za italijansku Vrhovnu komandu ustanak predstavlja veliku brigu zato što ugrožava sistem vlasti na anektiranom području i zbog toga što je predvidela da Alpijski korpus, koji je ulazio u sastav 8. armije, transportuje na sovjetsku teritoriju železničkom prugom preko Trsta i Ljubljane ka Gracu i dalje na istok. Da bi 11. korpus mogao da obezbedi taj pokret koji je preko Ljubljane počeo 3. juna, Vrhovna komanda mu je uputila kao ojačanje diviziju »Mačerata« (Macerata) iz centralne rezerve i privukla diviziju »Kaćatori dele Alpi« iz Hercegovine. Sa tim ojačanjem, svojim divizijama »Izonco« i »Granatijeri di Sardenja« i pomoćnim jedinicama, 11. korpus ima oko 70.000 vojnika, a to je toliko da je na svakih 40 metara železničke pruge koju obezbeđuju mogao biti postavljen po jedan vojnik. I pored dobre zaštite koja se oslanja na fortifikacijske objekte pored pruge, komandant 2. armije upozorio je Vrhovnu komandu da se Alpijski korpus njome kreće samo danju i da bude spremam za neposrednu odbranu. Još se Alpijski korpus prevozio prema istoku, kad je Glavni štab za Sloveniju naredio partizanskim odredima da pojačaju rušenje železničke pruge i napade na transport, ukazujući štabovima jedinica da je rušenje železničke pruge koja od Trsta preko Ljubljane vodi ka Gracu strategijski zadatak oslobodilačke vojske u Sloveniji.

Pošto su druge snage dobile zadatak da zapreče jugoslovensko-italijansku granicu, a komandant nemačke 18. vojne oblasti je pristao da i njegove jedinice napadnu partizane, toliko jak 11. korpus sa četama kvislinške Bele garde — nastalim u toku operacija — počeo je 16. jula zamašnu ofanzivu protiv dve grupe partizanskih odreda, malih jedinica Narodne zaštite i protiv 23. jula formirane 1. slovenačke proleterske brigade »Tone Tomšič«, kasnije preimenovane u udarnu brigadu. Napad je zatekao Glavni štab gde nastoji da ostvari čvršće i više centralizovano rukovođenje borbenim organizacijama, na što ga usmerava i uputstvo Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta. Podsticaj ofanzivnoj operaciji dat je 31. jula sastankom u Gorici, kad je predsednik italijanske vlade, u prisustvu načelnika Vrhovne komande i

Italijanske operacije protiv partizanskih snaga u Sloveniji (16. jul — 2. novembar 1942)

komandanta 2. armije, ukazao da se mora dejstvovati brže, jer borbe u Jugoslaviji predstavljuju za Italiju jako iscrpljenje, a zbog potrebe na drugim frontovima mora da smanji front na Balkanu. Italijanske trupe, pročešljavajući zemljište, čitav mesec su operisale u široj oblasti Kočevja i okružile Glavni štab i druga vrhovna tela oslobođilačkog pokreta Slovenije. Upornošću i snalažljivošću, iako su pretrpele gubitke, partizanske jedinice nisu dopustile da budu uništene. Glavni štab je, umesto dotadašnje rasturenosti, korisne za sklanjanje ispred nadmoćnijeg neprijatelja, odlučio, prema direktivi Vrhovnog štaba od 3. avgusta, da jače koncentriše snage radi napada na okupatorske trupe kad izlaze iz svojih utvrđenih rejona, pa je do prvih dana oktobra formirao još tri brigade. Pošto im se pridružila 4. kordunaška brigada iz srednje Hrvatske, one su kao jaka manevarska grupa, dejstvom u širem regionu Črnomelja, presekle komunikaciju između Ljubljane i Karlovca. Kad se krajem oktobra završava italijanska ofanzivna operacija, tri slovenačke brigade polaze prema Ljubljani protiv Bele garde. Ne došavši do glavnog cilja, italijanske trupe su pričinile ozbiljne gubitke stanovništvu i privredi; na prostoru od reke Kupe do Ljubljane mnogo sela su spalile, velik broj muškaraca ubile, a još više internirale u Italiji.

Protiv partizanskih jedinica u Gorenjskoj, južnoj Koruškoj i Štajerskoj bore se 18. SS brdski lovački puk, policijski puk »Alpenland« i pet samostalnih policijskih bataljona. Te jedinice su nanele ozbiljne gubitke grupi odreda u Gorenjskoj. Ipak su slovenački partizani prodrli i u Korušku; u oblasti Maribora održao se samostalni Pohorski bataljon. Na drugom kraju Slovenije, u primorju, pokazuju se rezultati napora Glavnog štaba da se učvrste partizanske jedinice kojima je u oktobru upućen u pomoć jedan odred iz Notranjske.

II. STVARANJE PRVIH DIVIZIJA I KORPUSA NARODNOOSLOBODILACKE VOJSKE

Grupa proleterskih brigada i druge brigade i odredi u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji omogućili su svojim uspesima da oružane snage oslobođilačkog pokreta

produže svoj nužan razvoj uvođenjem višeg stupnja organizacije. Centralni komitet i Vrhovni štab su odlučili da se formiraju divizije i korpori. Tako su po naredbama Vrhovnog štaba, izdatim 1. novembra, formirane 1. proleterska divizija, sastava 1. proleterska, 3. proleterska i 3. krajiška brigada, i 2. proleterska divizija, sastava 2. proleterska, 4. proleterska i 2. dalmatinska brigada. Naredbama, izdatim 9. novembra, formirane su: 3. udarna divizija, sastava 5. proleterska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska brigada; 4. udarna krajiška divizija, sastava 2, 5. i 6. krajiška brigada; 5. udarna krajiška divizija, sastava 1, 4. i 7. krajiška brigada. Četvrta i 5. divizija sa 6. istočnobosanskom brigadom i partizanskim odredima u Bosni sačinjavaju 1. bosanski korpus. Prema naredbi, izdatoj 22. novembra, formirane su: 6. udarna lička divizija, sastava 1, 2. i 3. lička brigada, 7. banijska divizija, sastava 7. i 8. banijska i 13. proleterska brigada, i 8. kordunaška divizija, sastava 4. i 5. kordunaška i 6. primorsko-goranska brigada. Ove tri divizije ulaze u sastav 1. hrvatskog korpusa. Neposrednu komandu nad 1. i 2. proleterskom i 3. udarnom divizijom zadržao je Vrhovni štab.

Divizije su postale taktičko-operativne jedinice. Vrlo pokretne, mogle su dejstvovati na većim prostranstvima i napadati protivnika koji se utvrdio. One uspevaju da zadobiju i čvršće drže šira slobodna područja. Kako prve, tako i docnije stvorene divizije, pri formiranju obično imaju tri pešadijske brigade, četu za vezu, izviđačku i inžinjerijsku četu, zaštitnu četu, intendanturu, sanitet, često i bateriju topova. U poslednjoj godini rata mnoge divizije imaju artiljerijsku brigadu, bataljon za vezu, pionirski bataljon, transportnu četu, poljsku bolnicu, vetrinarsku ambulantu i pokretnu radionicu. Sem 1. i 2. proleterske i 3. udarne, ostale divizije su formirane kao nacionalno-teritorijalne jedinice. Imaju brojne nazive, a većinom i naziv oblasti u kojoj su formirane. Za naročito isticanje u borbi dobijale su naziv proleterska ili udarna. Divizijom komanduje štab koji sačinjavaju komandant, politički komesar i načelnik, sa operativnim, obaveštajnim, intendantskim i sanitetskim organima. Štabovi divizija komanduju partizanskim odredima na svo-

jim područjima. Brojna jačina divizije tokom rata se menjala: 1942. i 1943. godine bila je oko 3.000 boraca, a od sredine naredne godine između 5.000 i 6.000, da bi krajem rata neke divizije imale i oko 10.000 ljudi. Nekoliko divizija nije postojalo sve do kraja rata, a njihove brigade su ušle u sastav drugih divizija.

Za vreme oslobodilačkog rata po godinama je formirano:

	divizija			
	1942	1943.	1944.	1945.
pešadijskih vazduhoplovnih	9	18	32	3
			2	

Korpsi imaju određena operativna područja i, obično, pored brojnog naziva, i naziv prema pokrajini u kojoj dejstvuju. U svom sastavu imaju dve ili više divizija, samostalne brigade i partizanske odrede. Štabovi korpusa rukovode svim vojnopolazinskim komandama i ustanovama na svojim područjima. Čim se u određenoj oblasti formirao korpus, prestala je da postoji operativna zona sa štabom. Prvi korpsi imaju oko 10.000 ljudi, a docnije njihovo brojno stanje raste prema povećanom brojnom stanju jedinica koje ih sačinjavaju. Korpsi predstavljaju operativno-strategijske jedinice. Neki korpsi su postojali samo po nekoliko meseci, pa su dobili drugi naziv ili su njihove divizije ušle u druge formacije.

U oslobodilačkom ratu po godinama je formirano:

korpsa		
1942.	1943.	1944.
2	8	9

Stvorene su i operativne grupe, da bi u odvojenim područjima ili na važnim operacijskim pravcima samostalno dejstvovale. Takve grupe, sa trajanjem koje im daje karakter jedinstvene celine, postoje 1943. i 1944. godine; tri su jačine divizije, a dve veće od korpusa.

Organizacijom Komunističke partije u brigadi rukovodi zamenik političkog komesara, a u diviziji — divizijski komitet. Centralni komitet postavlja od avgusta 1942. godine politodele kao instruktorska tela u brigadama i

posle u divizijama da pomažu partijskoj organizaciji i štabovima. Partijske organizacije odlučno utiču na ceo život i rad jedinica. Centralni komitet je savetovao da u divizijama i korpusima budu određeni ratni dopisnici da bi pisali za listove o razvitku i dejstvima tih jedinica. Tome je svuda poklonjena znatna pažnja.

Vrhovni štab je uveo naziv Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, i prema njemu je 20. novembra dopunio svoj naziv. Naredio je 18. decembra da se pri štabu operativne zone koja obuhvata Dalmaciju obrazuje Sekcija za ratnu mornaricu, sa zadatkom da mobilise mornarički kadar i osniva mornaričke stanice koje će ometati okupatorski saobraćaj, braniti obalu i prikupljati obaveštajne podatke.

Vrhovni komandant je 24. decembra reorganizovao Vrhovni štab da bi ga prilagodio novoj formaciji vojske i njenim zadacima. Vrhovni štab odsad, pored vrhovnog komandanta, načelnika štaba, pomoćnika načelnika štaba i nekoliko svojih članova, ima sledeće odseke: operativni (za pripremu operacija, organizaciju, mobilizaciju ljudstva i obuku), obaveštajni, ekonomski, vojnosudski, za vojne vlasti u pozadini, tehnički, sanitetski, i komisiju za borbu protiv špijuna. Za obezbeđenje, umesto dotadašnje Prateće čete, u decembru je formirao Prateći bataljon Vrhovnog štaba koji ima i jednu inžinjerijsku četu. Slično Vrhovnom štabu, a u skladu sa nadležnošću, organizovani su glavni štabovi i štabovi korpusa.

Otkako je 10. novembra doneo Statut sanitetske službe kojim je odredio strukturu i zadatke sanitetskih jedinica u vojsci i pozadini, i postavio Stalnu higijensku komisiju da radi na suzbijanju zaraznih bolesti — Vrhovni štab je doneo nekoliko značajnih uputstava i naredbi: za odbranu od bornih kola, o noćnim napadima na naseljena mesta, o organizovanju vojnotehničke službe i snabdevanju jedinica ubojnom opremom, o ishrani i snabdevanju jedinica intendantskim potrebama i stvaranju materijalnih rezervi, o ustrojstvu mobilizacijskih spiskova vojnih obveznika, o dužnosti komandi područja da na oslobođenoj teritoriji organizuju aktivnu i pasivnu protivavionsku i protivhemijušku zaštitu, o obuci jedinica za zaštitu od bojnih otrova.

Vrhovni štab je 1. maja 1943. godine uveo oficirske i podoficirske činove u Narodnooslobodilačku vojsku i propisao oznake za svaki čin; tada su proizvedeni prvi oficiri i podoficiri. Doneo je 15. avgusta ukaz o odlikovanjima, a 3. septembra izdao značajnu naredbu o disciplini u vojnim jedinicama, o obavezi starešina da nose oznake činova i funkcija, o načinu predlaganja za pohvale, odlikovanja i unapređenja, o evidenciji starešinskog kadra i brizi za njegovo uzdizanje.

Tako se formirala Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije koja po svom postanku predstavlja osobitu specifičnost drugog svetskog rata. Ona je privukla i trajno vezala znatne fašističke trupe, da bi u Jugoslaviji front postojao svuda, na bojnom polju gde se ona sukobljavala sa neprijateljem, u okupiranim gradovima gde udarne grupe izvode akcije, na područjima gde neprijatelj vrši represalije. Za oružane snage oslobodilačkog pokreta, mirovanja i predaha nije moglo biti. Vrhovni štab je, formirajući prve divizije i korpusse, skoro istog časa svima dao zadatke da čuvaju i šire slobodnu teritoriju. Pošto je 1. divizija zauzela žilavo branjen Mrkonjić-Grad, a sa 3. divizijom i 3. krajiskim odredom oslobodila Jajce, obe divizije su zatim posele prostor između srednjeg toka Bosne i Vrbasa, obuhvatajući Travnik i Banju Luku. Na nekoliko mesta su presekle komunikaciju između Sarajeva i doline Save. Oslanjajući se na planinu Dinaru, 2. divizija je sa 3. dalmatinskom brigadom oslobodila Duvno i Livno, pa se uputila ka Kninu. Prema zapadu, slobodnu teritoriju štiti 1. hrvatski korpus: 6. divizija, rušeci pritisak na okupatorske i kvislinške posade između Knina i Gračaca, a dve samostalne brigade zapadno od Ogulina; 8. divizija vrši pritisak na neprijateljska uporišta između Ogulina i Karlovca; dve hrvatske i jedna slovenačka brigada šire slobodno područje ka jugozapadnim prilazima Zagrebu; 7. divizija se razvila prema Sisku i Petrinji, rušeci železničku prugu. Na severnoj strani slobodne teritorije nalazi se 1. bosanski korpus: 4. divizija ruši komunikacije i napada okupatorske posade između Bosanskog Novog i Banje Luke; 5. divizija štiti slobodno područje

između Sanskog Mosta i Banja Luke. Od dobrovoljaca koji su prihvatili oružje formirane su po dve brigade u Dalmaciji, zapadnoj Bosni, srednjem delu Hrvatske.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske su aktivne i na područjima izvan ove jedinstvene slobodne teritorije. Slovenačke brigade i odredi napadaju manja italijanska uporišta i ruše komunikacije u Notranjskoj, Dolenjskoj i na primorju. Žestok nemački pritisak u Gorenjskoj i Štajerskoj nije se smanjivao; 8. januara 1943. godine uništen je Pohorski bataljon, a dva druga partizanska bataljona produžila su dejstvo u graničnom predelu s Austrijom. Partizanske jedinice u Slavoniji ruše železničku prugu Beograd — Zagreb i oslobađaju manja mesta. Od novih boraca ovde su formirane još dve brigade koje su sa 12. slavonskom brigadom 30. decembra 1942. godine obrazovale 4. slavonsku diviziju, docnije nazvanu 12. divizijom. U istočnoj Bosni dejstvuju 6. istočnobosanska brigada i grupe odreda, među kojima je i odred iz Srema. Teškoće za narodnooslobodilački pokret u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku i dalje traju. Četnici su, izvršavajući sporazum, potpisani 24. jula u Cetinju sa guvernerom Crne Gore, mnoge partizanske grupe uništili i na hiljade patriota odveli u italijanske logore i zatvore. Pokrajinski komitet u Crnoj Gori i oblasni komiteti u Hercegovini i Sandžaku uspeli su da povežu organizacije Komunističke partije i održe partizansko prisustvo u ovim krajevima. Iako trpe težak pritisak, partizanski odredi u Srbiji ne prekidaju aktivnost. Na primer, u oktobru su izvršili 183 rušenja telefonskih linija, 38 na železničkim prugama i 38 napada na opštinske uprave. Generalni sekretar Komunističke partije poslao je 23. oktobra direktivu partijskom rukovodstvu u Srbiji da još više oživi partizansku delatnost i da javno kritikuje izbegličku vladu koja štiti četnike. Komandujući general u Srbiji naredio je 7. decembra da odmazda nemačkih trupa zbog partizanskih akcija bude bez milosti. A pošto su uskoro 7. SS dobrovoljačka brdska »Princ Eugen« i 717. divizija upućene u Bosnu i Hrvatsku, na zahtev kancelara Rajha, bugarski 1. okupacioni korpus proširuje svoju zonu u

Srbiji, počev od 6. januara 1943. godine. Partizanski odredi u Makedoniji odolevaju žestokom pritisku bugarske vojske i policije.

Aktivnost Narodnooslobodilačke vojske oseća se u celoj Jugoslaviji. Okupatorske i kvislinške trupe, iako ponegde imaju uspeha, nigde nisu oslobođene nužde da budu spremne da se brane. Narodnooslobodilačka vojska je u porastu. Ona krajem 1942. godine ima:

partizanskih odreda	34	samostalnih bataljona	12	pešadijskih brigada	37
divizija	9	korpusa	2		

Sem u ovim operativnim jedinicama, bilo je naoružanih boraca u seoskim stražama, vojnopožadinskim komandama, u partijskim rukovodstvima i drugim antifašističkim organizacijama, pa oslobodilačke snage tada ukupno imaju oko 150.000 naoružanih ljudi (Album karata: prilog VIII).

U isto vreme u Jugoslaviji se nalaze:

okupatorske trupe							
	divizija kompletnih delova	obal- skih	samostalnih brigada	grani- čnih	konji- čkih	peša- čkih dijskih	za osigu- ranje i po- licijskih
nemačkih	7					1	5
italijanskih	20		2				
bugarskih	5			3	1		
mađarskih		3					2

italijanske pomorske snage

torpiljarki	torpednih čamaca	patrolnih čamaca	naoružanih po- moćnih brodova
7	7	14	12
pomoćnih minolovaca		protivpartizan- skih brodova	32

kvislinske trupe

divi-
zija brigada

žandar-
merijskih
pukova

dobrovoljačkih
odreda

Nezavisne Države Hrvatske	7	7	6	1 (svega: 220.000 ljudi) oko 4.000 ljudi
Bele garde srpske kvislinske vlade albanskih kvislina četnika (34 korpusa) nacionalista (u Crnoj Gori)				oko 28.000 ljudi oko 6.000 ljudi oko 40.000 ljudi oko 3.000 ljudi

Ako se toj snazi doda brojno stanje raznih samostalnih bataljona, baterija obalske artiljerije, mnogih pomoćnih jedinica, izlazi da tada u Jugoslaviji ima oko 580.000 okupatorskih i oko 300.000 kvislinskih vojnika (Album karata: prilog IX).

III. OSNIVANJE VRHOVNOG POLITIČKOG PREDSTAVNIŠTA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Pobeda Crvene armije u bici kod Moskve doprinela je, pored razloga unutrašnjeg razvijanja, da se rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta opredeli za potpunoje sprovođenje revolucionarnih promena u Jugoslaviji. Centralni komitet i Vrhovni štab su mogli, na iskustvima dotadašnjeg razvijanja i prema novim mogućnostima i ciljevima pokreta, da postave osnovu za dalje napore. U Foći su 2. februara 1942. godine izdali dva značajna dokumenta: »Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora« i »Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«; ti akti se često nazivaju Fočanskim propisima. Njima su potvrđeni zaključci savetovanja u Stolicama i načela prve direktive o narodnoj vlasti, objavljene u prvom broju »Borbe«, protumačen je način izbora i rada seoskih, opštinskih i sreskih odbora, predviđena je politička delatnost narodnooslobodilačkih odbora, određeni im zadaci u snabdevanju vojske i stanovništva, u zavođenju reda, bezbednosti,

privredne, zdravstvene, socijalne i kulturne delatnosti na oslobođenim područjima; na odbore su prenete sve funkcije vlasti sem onih koje su nužno pripale vojnim ustanovama. Uputstvima je predviđeno da sve javne i državne zgrade, imanja, železnice, rudnici, putevi, mostovi, fabrike, preduzeća, radionice, bolnice i apoteke budu pod vojnom upravom. Ti akti će pomoći da se u svim pokrajinama jedinstveno izgrađuje narodna vlast.

Na celoj oslobođenoj teritoriji Hercegovine uspostavljeni su seoski, opštinski i sreski odbori, pa je 17. aprila u Dabru izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor da rukovodi radom nižih odbora i stvari još čvršće jedinstvo između fronta i pozadine. Posle partijskog savetovanja, održanog u Skender-Vakufu u februaru, pristupa se jedinstvenoj izgradnji narodnooslobodilačkih odbora u zapadnoj i srednjoj Bosni. U Prijedoru je 25. maja održana skupština predstavnika 22 opštinska odbora, na kojoj se rešavalo o obnovi privrede na oslobođenoj teritoriji. Vršeći svoje glavne dužnosti, odbori u Bosni i Hercegovini posebno se zalažu da se ostvari borbeno jedinstvo srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva ove pokrajine.

I u Hrvatskoj se narodnooslobodilački odbori razvijaju od seoskih do viših. Prvi okružni odbori nastali su u Kordunu i Lici u januaru i februaru te godine, a prvi oblasni odbor 29. januara 1943. godine u Dalmaciji.

Osvobodilna fronta Slovenije preko svojih odbora sve više proširuje funkcije vlasti. Njen Izvršni odbor je 17. maja 1942. godine doneo odluku da odbori preuzmu vlast na područjima koja su oslobođena dejstvom partizanskih odreda; 27. juna je ustanovio Narodnooslobodilačko veće, kao privremenu vladu, sa povereništvima za: opštu upravu, vezu sa drugim jugoslovenskim narodima, finansije, sudstvo, prosvetu, propagandu, seljaštvo, prehranu. Veće je proglašom pozvalo rodoljube da ispunjavaju odluke i naloge Osvobodilne fronte i pomognu da se pobedi neprijatelj; ono je izdalo nekoliko naredbi, a njegov dalji rad i postojanje presekla je sredinom avgusta italijanska ofanzivna operacija. U Ljubljani se 3. novembra sastao

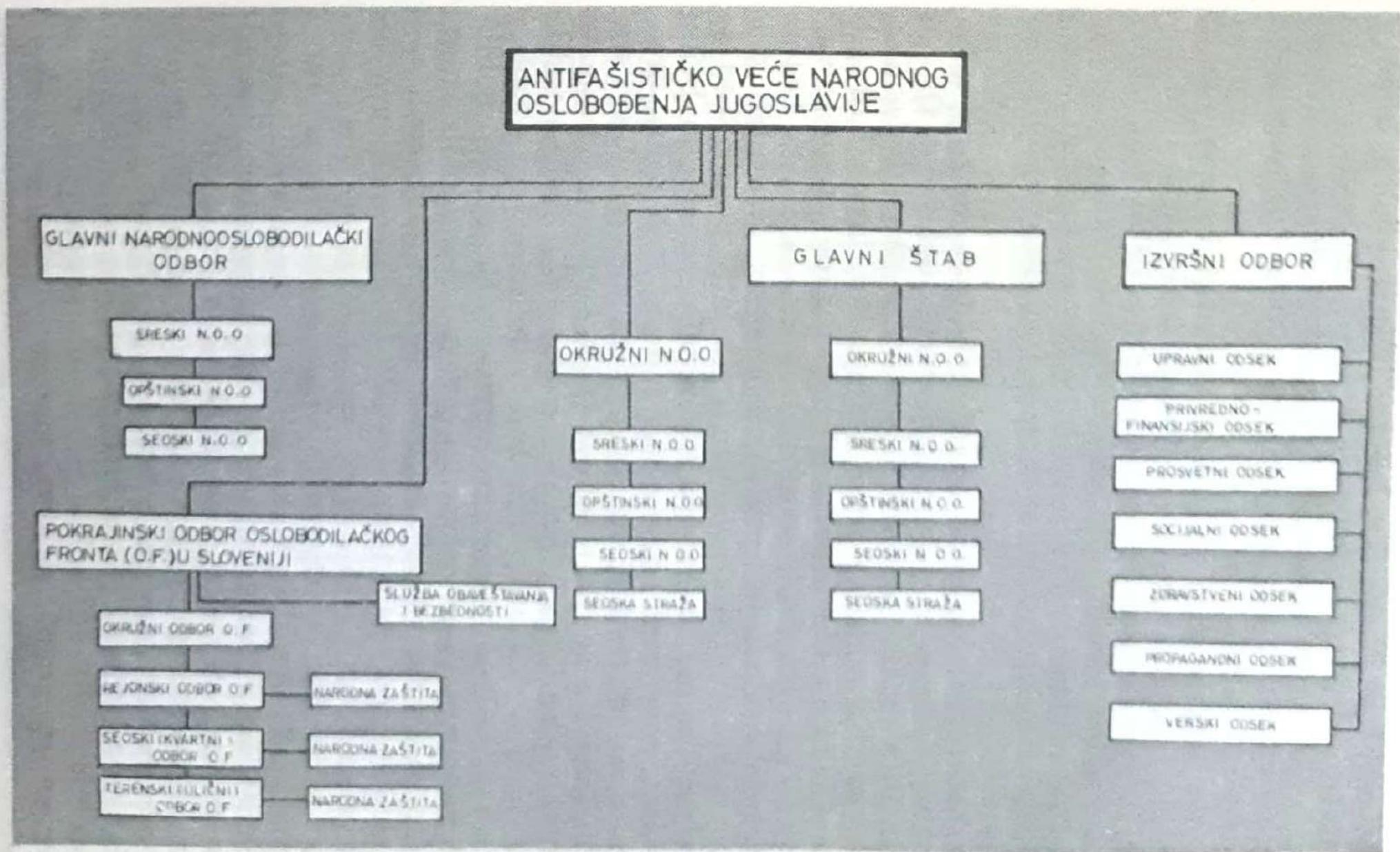
Slovenački narodnooslobodilački odbor i zaključio je da se Osvobodilna fronta, uprkos neprijatelju, učvrstila kao politički pokret i osnova narodne vlasti.

U Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini narodnooslobodilački odbori deluju od polovine 1942. godine uglavnom na neoslobođenoj teritoriji; njih je manje nego pre, ali nisu dopustili da okupatorske i kvislinške represalije prekinu razvitak narodne vlasti.

Pokrajinski komitet i Glavni štab za Makedoniju stvaraju organe narodne vlasti prema direktivi Centralnog komiteta od 15. marta, nazivajući ih makedonskim narodnim komitetima. Pokrajinski odbor Narodnooslobodilačkog fonda izdao je 4. maja uputstvo svojim organizacijama da postanu organi političke agitacije, jer fondu nije glavno da prikuplja pomoć za partizanske odrede, već da bude začetak političkog organizovanja stanovništva i narodne vlasti u Makedoniji. Pošto je primljena direktiva Centralnog komiteta od 25. septembra, i u Makedoniji se organi vlasti nazivaju narodnooslobodilačkim odborima.

Centralni komitet je povodom 1. maja proglašom pozvao rodoljube da ne dopuštaju da ih okupatorske i kolaboracionističke vojske mobilišu, niti odlaze na rad u Nemačku, već da stupaju u oslobođilački pokret i bore se protiv neprijatelja svih naroda Jugoslavije.

Vojni uspesi su omogućili Vrhovnom štabu da prvi dana septembra izda naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora i naredbu o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti. Uz članak u kome su tumačene, obe su štampane u štampariji Vrhovnog štaba u selu Driniću kod Bosanskog Petrovca, pa se često nazivaju Drinićkim propisima. Šaljući ih višim vojnim štabovima, vrhovni komandant Tito je ukazao da se narodnooslobodilačka borba tako razvila, da je postalo neophodno da se sa najvećom energijom priđe izgradnji vlasti na oslobođenoj teritoriji; on je posebno istakao da se narodna vlast više ne može posmatrati kao privremena, a iz njene forme koju je stvorio ustanak razviće se potpuna vlast oslobođenog naroda. U propisima je šire objašnjen izborni postupak i šire su izneti zadaci odbora nego što je to pre

Shema preseka organizacione strukture revolucionarne vlasti u Jugoslaviji krajem 1942. godine

bilo; utvrđena je neposrednost u izboru odbora, njihova odgovornost pred biračima i potčinjenost nižih odbora višim. Odborima je dato da vrše zakonodavnu i izvršnu vlast, a i sudsku, sem u onome što u ratno vreme pripada vojnim sudovima.

Na jedinstvenoj slobodnoj teritoriji koja obuhvata srednju i zapadnu Bosnu, deo srednje Hrvatske i Dalmacije, čije je ukupno prostranstvo blizu 50.000 km², izbori za narodnooslobodilačke odbore počinju prvih dana decembra; obično su održavani istog dana u jednom srežu. Potpun dovršetak izbora ometen je početkom bitke na Neretvi.

Na toj tada najprostranijoj slobodnoj teritoriji u Jugoslaviji, odbori su najpotpunije razvili delatnost. Oni su osnivali bolnička prihvatišta za ranjenike i bolesnike, spremali karavane za prenos ranjenika, hrane i drugih potreba za vojsku iz jednog kraja u drugi, organizovali evakuaciju pojedinih naselja, bolnica, skladišta hrane, magacina materijala, prihvatali izbeglice iz drugih krajeva, a stanovništvu svog kraja pružali pomoć kad se povlačilo ispred okupatorskih kaznenih ekspedicija. Brinu se da se na vreme obave setva i žetva. Kad treba, organizuju radne čete i brigade, sastavljene od omladine i starijih ljudi i žena, da se obave poljski radovi. Postale su slavne radne brigade koje su u letu 1942. godine radile bez odmora dok su poželele žito u dolinama reka Sane i Une i prenеле ga u planinske predele. Odbori su mobilišali radnu snagu za popravku puteva i železničkih pruga, pošto su u nekim oslobođenim krajevima saobraćali partizanski vozovi, na primer: između Užica i Gornjeg Miljanovca (u jesen 1941), Foče i Goražda (proleće 1942), Drvara i Mliništa, od Bosanske Krupe preko Bihaća prema Kninu, u Dolenjskoj. Neki odbori su preduzimali akcije elektrifikacije svojih rejona, podizanje mostova, dogradnju puteva, uspostavljanje telefonskih linija. Odbori su osnivali zadružne radionice, uglavnom za potrebe vojske, i podsticali otvaranje svih vrsta privatnih radionica. Neki odbori su podizali pilane, otvarali pekare, podsticali proizvodnju raznih roba. Ponegde je bilo prodavnica robe za potrebe stanovništva, pod nadzorom odbora. Teškoće zdravstvene zaštite stanovništva, gotovo neizmerno velike,

odbori su savlađivali uz pomoć zdravstvenih komisija. Nedaće siromašnih porodica čiji su hranitelji pod oružjem, pogorelaca i izbeglica, odbori su ublažavali pružajući im pomoć u hrani, odeći, smeštaju. U nekim mestima postoje narodne kuhinje. Deca palih boraca obično su smeštena kod porodica koje mogu da ih prime, a osnovano je i nekoliko domova za prihvat ove dece.

Zbog ratnih prilika i čestih promena u veličini i prostiranju slobodne teritorije, dugo nije mogućno da se otvore škole, ali su održavani tečajevi za nepismene, razni kursevi za stručno usavršavanje, predavanja, zajedničko slušanje radio-vesti. Neki odbori su toliko obnovili porušene škole, kasarne i druge veće zgrade, da su u njima održavane javne priredbe, pa ih stanovnici često nazivaju domovima kulture. Odbori nisu dopuštali da neko ne primi obavezu, dok se drugi bore na frontu i u pozadini. Za održavanje reda i bezbednosti upotrebljavaju narodnu stražu. Pred svim odborima stoje vrlo velike objektivne teškoće, a imaju i pogrešaka u radu, više zbog neukosti nego zlonamernih.

Vrhovni štab je 22. oktobra osnovao Privremeni upravni odsek kome je poverio da na oslobođenoj teritoriji potpomaže narodnooslobodilačke odbore, organizuje službu bezbednosti, uspostavlja i usmerava pozadinske vojne vlasti, rukovodi propagandom narodnooslobodilačkog pokreta.

Razvitkom oslobodilačkog pokreta i značajnim uspešima partizanskih odreda i brigada, kvislinški režimi su onemogućeni da se politički stabilizuju. Kolaboracionističke grupe i snage izgubile su uticaj u narodu, zbog otvorene i duboke saradnje sa tuđom okupacionom vojskom. U srednjem i zapadnom delu zemlje povećava se broj pristalica Hrvatske seljačke stranke, dosta uticajne malograđanske partije, koji prilaze oslobodilačkom pokretu. Domobranstvo je oslabljeno; sve češće, pojedinci i grupe domobrana prelaze na stranu partizana. Muslimanska ustaška milicija koja postoji u nekim krajevima Bosne i Hercegovine, slabo se bori. Bela garda u Sloveniji koja se u početku organizovala da onemogući partizanima opstanak u selima, saterana je u italijanske garnizone i uporišta.

Sveštenstvo se podelilo. Mnogi sveštenici nižeg ranga stupili su u oslobodilački pokret. Visoki kler, sem patrijarha srpske pravoslavne crkve koga su nemačke vlasti internirale, pristao je mahom da sarađuje s okupatorima: pravoslavni sveštenici su pružili podršku četnicima i kvislinškoj vladi u Srbiji, a katolički i muslimanski — ustaškoj vlasti, nemačkoj i italijanskoj politici razdvajanja naroda Jugoslavije.

U istočnom delu zemlje, iako vojnički ojačani, četnici nisu uspeli da se politički učvrste, mada je izbeglička vlada postigla da im vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država šalju oružje i ratnu opremu. Ta pomoć četnicima nije mala, ali je manja od one koju su primili od okupatorskih komandi u zemlji. Počevši od novembra 1941. godine, kad je vazdušnim putem poslala prvu pomoć (20 ručnih mitraljeza, municiju i ručne bombe), britanska vlada do polovine 1942. godine skoro svakog meseca na isti način ili podmornicom doprema četnicima nove i veće pošiljke: lično naoružanje i opremu, lake i teške mitraljeze, municiju, sanitetski pribor, vojničko odelo, dolare, zlatne funte, italijanske lire. Ministar spoljnih poslova Velike Britanije odgovorio je 15. maja predsedniku izbegličke vlade, na njegovo i kraljevo pismo, da je britanska vlada potpuno svesna hitnosti snabdevanja snaga generala Mihailovića, da čini što može da im isporuči pomoć; ministar je obavestio da je mogu odneti jedino avioni najvećeg dometa, i da su samo u aprilu dva puta bacili letke, a četiri puta zlato, oružje i druge potrebe; saopštio je da jugoslovenski predsednik može biti uveren da će se takve operacije nastaviti. Veze izbegličke vlade sa četničkom komandom uveliko su pod britanskom kontrolom. Severnoamerička vlada je poklonila 26. aprila jugoslovenskoj vazduhoplovnoj komandi u Egiptu dva hidroaviona za održavanje veze i doturanje pomoći četnicima. Jugoslovenski kralj je u letu posetio Sjedinjene Američke Države. Pred polazak na put, on je 17. juna unapredio Dražu Mihailovića u čin armijskog generala i imenovao ga za načelnika štaba Vrhovne komande. U izjavama za javnost, susretima s istaknutim ličnostima, govorima pred Senatom i Kongresom Sjedinjenih Američkih Država, kralj je nazvao Mihailovića herojem

koji se borí protiv zajedničkog neprijatelja. Kralj je time doprineo da u mnogim američkim listovima piše o četnicima kao borcima protiv okupatora. Njegovo nastojanje da četnike tako predstavi, donekle je i odgovor na prigovore koje je 24. juna čuo u Vašingtonu od predsednika severnoameričke unije i premijera Velike Britanije; oni su mu saopštili da žele da se Jugoslavija obnovi i sredi, ali nisu zadovoljni radom izbegličke vlade koja ne može da ukloni razmirice između političkih grupa u emigraciji. Britanska vlada je smatrala da bi radi predstojećih savezničkih operacija u Sredozemlju i budućeg razvoja u Jugoslaviji, trebalo da se četnici aktiviraju protiv okupatorske vojske. Na inicijativu britanske diplomatiјe potpisani su sredinom januara sporazum o uniji između Jugoslavije i Grčke u spoljnoj politici, spoljnoj trgovini, finansijama i vojnoj delatnosti; kao delo izbegličkih vlasti, sporazum je imao samo propagandni značaj.

Sovjetska vlada je drukčije gledala na četnike. Ona je u maju, i posle nekoliko puta, izjavila britanskoj i jugoslovenskoj izbegličkoj vlasti da ima mnogo dokaza o saradnji četnika sa okupatorskim vojskama. Izbeglička vlast je, pak, zahtevala od sovjetske da u svojoj zemlji obustavi vesti radija i štampe protiv četnika, a partizane pozove da se njoj potčine. Vlada Sovjetskog Saveza nije prihvatile ni to ni sugestiju britanske vlade da objavi da priznaje Dražu Mihailovića za vođu otpora u Jugoslaviji; saopštila je izbegličkoj vlasti da ne može biti ravnodušna prema partizanima koji se bore za narodno oslobođenje. Sovjetskoj vlasti je savetovano sa britanske strane da zbog neprihvatanja četnika ne pogoršava svoje odnose sa izbegličkom vladom.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta dugo je sačuvalo uzdržljivost prema izbegličkoj vlasti. Tek 6. aprila 1942. godine, na godišnjicu fašističkog napada na Jugoslaviju, vrhovni komandant partizanskih odreda je u poruci borcima i starešinama upozorio da izbeglička vlast, pomažući četnike, prima na sebe tešku odgovornost, jer se suprotstavlja narodu i snagama koje se bore za oslobođenje. Posle višemesečne kritike njenog rada,

Centralni komitet je rešio krajem oktobra da narodno-oslobodilački pokret objavi da izbegličku vladu ne priznaće.

Izbeglička vlada preko jugoslovenskih poslanstava u Vašingtonu, Londonu, Moskvi i Ankari, i konzulata u Istanbulu, prikazuje stanje u Jugoslaviji kako odgovara njenoj politici. Predsednik vlade, na primer, u poruci generalnom konzulu u Istanbulu naredio je: treba stalno isticati akciju generala Mihailovića, a partizane nigde ne spominjati. Propagandna služba izbegličke vlade preinacuje vesti »Slobodne Jugoslavije« koja prenosi ratne izveštaje Vrhovnog štaba, tako da je reč partizani zamenjivana rečima četnici ili gerilske jedinice, čak i za borbe u Sloveniji, gde nema četnika. Uspehe grupe proleterskih brigada ona je tako pripisala četnicima. O prvim partizanskim avionima koji su napali neprijatelja u Banjoj Luci, izbeglička vlada je obavestila kao o jedinici četničke bombarderske avijacije. Takve i slične neistinite vesti štampali su listovi sa najvećim tiražom u zapadnim savezničkim zemljama. Jednom je, čak, objavljeno, prema informacijama koje je davala vlada, da Draža Mihailović komanduje snagama od blizu 150.000 gerilaca jugozapadno od Beograda, a drugi put još teža neistina — da četnici svojom aktivnošću vezuju najmanje trideset i tri nemačke i italijanske divizije u Jugoslaviji.

U sovjetskoj štampi je sredinom 1942. godine objavljeno više vesti o borbi partizana protiv italijanske i nemačke vojske. U »Pravdi« je 14. septembra pisalo da partizani Jugoslavije vode požrtvovanu borbu protiv fašističkih okupatora.

U Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji najpre su progresivni i radnički listovi počeli da iznose sumnju u aktivnost četnika protiv okupatora. Zbog takvog pisanja »Njujork tajms« (The New York Times) je objavio 5. oktobra da saveznički i jugoslovenski zvanični krugovi smatraju partizane bandama koje pljačkaju sela i ne slušaju naredbe generala Mihailovića, zbog čega zaslužuju smrtnu kaznu. Da bi potkrepio svoje ranije pisanje i odgovorio na ovo, njujorški »Dejli uorker« (Daily Worker) je štampao dug članak, u kome je ukazao na vesti gde se potvrđuje da je partizanska borba

jedina istinska protivokupatorska borba, da su svi uspesi u Bosni, Hrvatskoj i Crnoj Gori, o kojima sejavljalo poslednjih meseci, uspesi Narodnooslobodilačke vojske. Krajem 1942. godine nastala je debata američkih i britanskih progresivnih listova i naprednih časopisa jugoslovenske ekonomski emigracije sa listovima velikog tiraža u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama o tome da li je Draža Mihailović izdajnik ili patriot, da li sem partizana iko drugi vodi borbu protiv okupatora. Jer, izbeglička vlada je uspela, uz pomoć vlade Velike Britanije i vlade Sjedinjenih Američkih Država, njihove propagande, štampe i radija tih zemalja, da stvori mit o Draži Mihailoviću kao generalu koji se uvrstio među najveće vojskovođe srpskog naroda, kao heroju zajedničke borbe protiv fašizma. U nastojanjima da se svetu dokaže da je to neistina, vidan je doprinos Ujedinjenog odbora američkih Jugoslovena koji od sredine te godine, okupljujući najistaknutije američke ličnosti jugoslovenskog porekla, apeluje da se ne skriva istina o narodnooslobodilačkoj borbi i da se partizanima pruži pomoć. Istina o toj borbi počela je tako da prodire u savezničke zemlje. Ali teško je bilo opovrgnuti tvrđenja koja su dugo širena preko najmoćnijih sredstava i ustanova propagande u svetu. Popuštanje je počelo time što se i četnicima i partizanima priznaje svojstvo boraca protiv okupatora; dok se četnicima to svojstvo svuda odrekne, proći će još mnogo vremena, a oslobodioци Jugoslavije podneće mnoge žrtve.

Predvodeći oslobodilački pokret i koristeći se povoljnostima koje pruža slobodna teritorija, Centralni komitet je dao inicijativu za nekoliko značajnih skupova kojima su potpomognuti napor komunista u trajnoj bici pridobijanja masa za ciljeve narodne borbe. U Bosanskom Petrovcu je od 25. do 28. septembra održan kongres lekara-partizana, na kome se govorilo o organizovanju i problemu sanitetske službe u vojnim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji. Pravoslavni sveštenici, učesnici narodnooslobodilačke borbe, održali su 15. novembra u Srpskoj Jasenici kod Bosanske Krupe skupštinu sa koje su uputili poslanicu srpskom narodu da pristupi oslobodilačkom pokretu. Oficiri koji se nalaze u Narodnooslobodilačkoj

vojsci pozvali su oficire i podoficire bivše jugoslovenske vojske da stupaju u partizanske redove. Konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije održana je od 6. do 8. decembra u Bosanskom Petrovcu i na njoj se govorilo o učešću i dužnostima žena u borbenom pokretu. U Bihaću je od 27. do 29. decembra održan Prvi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, posvećen učešću omladine u narodnooslobodilačkoj borbi; omladina je davala većinu boraca za partizanske odrede i brigade, istakla se doprinosom i hrabrošću.

Centralni komitet naročitu brigu posvećuje samoj Partiji, kao predvodnici naroda u borbi za oslobođenje, i uporedo Savezu komunističke omladine. Partijske organizacije brojno rastu prijemom novih članova, hrabrih i istaknutih boraca, a svi komiteti rade uporno da se komunisti što više upute u ideološke i političke stvari, da upoznaju strategiju i taktiku Partije.

Politički položaj narodnooslobodilačkog pokreta je povoljan. Narodnooslobodilačka vojska uspesima na bojnom polju potpomaže sve veće i jasnije opredeljivanje patriotskih snaga za ciljeve koje je odredila Komunistička partija. Patrioti sve većma uviđaju istorijsku opravdanost revolucionarnog rešenja jugoslovenskih nacionalnih i socijalnih problema u okviru drugog svetskog rata. Postalo je mogućno, i nužno, da se razvije celokupna struktura novog uređenja Jugoslavije (Album karata: prilog X).

Centralni komitet je rešio da više ne odlaže ostvarivanje svoje zamisli, pokazane na početku ustanka, pa za vreme boravka u Foči, o stvaranju vrhovnog političkog organa narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni komandant Tito je sazvao skupštinu koja je održana u Bihaću noću između 26. i 27. novembra 1942. godine u prisustvu predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta iz svih pokrajina, sem Slovenije i Makedonije, čiji delegati nisu mogli doći. Otvarajući skupštinu, Tito je govorio o rezultatima oslobodilačke borbe koji su omogućili ovo zasedanje i ukazao da međunarodni odnosi ne dozvoljavaju narodnooslobodilačkom pokretu da stvori vladu Jugoslavije, ali mora da stvori političko predstavništvo koje će preuzeti važne obaveze. Posle pozdrava upućenih na-

rodnim predstavnicima, dva izveštaja o rezultatima oslobođilačke borbe, i debate o njima, skupština je donela rezoluciju o osnivanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Pošto se u rezoluciji najpre pominju uzroci narodnog ustanka pod vođstvom Komunističke partije, zatim odaje priznanje savezničkim zemljama i njihovim vojskama, a naročito Crvenoj armiji, utvrđuje se da jugoslovenska izbeglička vlada nema pravo da se predstavlja kao saveznik i prijatelj antifašističkih država, pošto četnici kao vojska kojom komanduje njen član, Draža Mihailović, sarađuju sa fašističkim okupatorima. Antifašističko veće se obavezalo da će jačati jedinstvene napore svih naroda Jugoslavije za izvođenje konačnog oslobođenja zemlje, u kojoj će se ostvariti ravnopravnost u bratskoj zajednici. Veće je proglasom pozvalo narode Jugoslavije da ne štede snagu da bi se ostvarilo veliko delo oslobođenja. Izvršni odbor Osvobodilne fronte objavio je sredinom decembra da slovenački narod priznaje odluke donete na zasedanju u Bihaću.

Funkcija vođenja narodnooslobodilačkih odbora i političke izgradnje države prešla je sa Vrhovnog štaba na Antifašističko veće. Ono je kao svoj organ izabralo Izvršni odbor koji ima upravni, privredno-finansijski, prosvetni, socijalni, zdravstveni, propagandni i verski odsek. Izvršni odbor je, u stvari, revolucionarna vlada Jugoslavije. On je 7. januara 1943. godine objavio uputstva o razmeni i otkupu robe, radu radionica i preduzeća, isplati službenika, vraćanju izbeglica u njihove krajeve. Posle je doneo uputstva o zbrinjavanju dece palih boraca, o osnivanju narodnih univerziteta. Izvršni odbor je sa Odsekom Vrhovnog štaba za vojne vlasti u pozadini sazvao 15. januara konferenciju predstavnika 30 sreskih narodnooslobodilačkih odbora i 12 komandi područja sa slobodne teritorije. Delegati iz Korduna, Banije, Like, Gorskog kotara, Dalmacije, zapadne i srednje Bosne prikazali su ekonomsku situaciju svojih krajeva i probleme oko učvršćivanja narodne vlasti. Ono što se na konferenciji saznalo kao korisno za budući rad, Izvršni odbor nije mogao uneti u nove direktive, zbog skorog početka od-sudne borbe s neprijateljem.

IV. BITKA NA NERETVI

Velikom pobedom Crvene armije, dovršenom 2. februara 1943. godine nad nemačkim trupama kod Staljin-grada, konačno je zadobijena strategijska inicijativa antifašističke koalicije na bojnom polju. Anglo-američke trupe su se iskrcale na tle francuske severozapadne Afrike i napredovale ka Tunisu radi spajanja sa britanskom 8. armijom koja je nastupala od Egipta, posle vrlo značajne pobjede kod El Alamejna. Predsednik Sjedinjenih Američkih Država i premijer Velike Britanije sastali su se između 14. i 26. januara 1943. u Kazablanki i sporazumeli da posle isterivanja fašističke vojske iz severne Afrike, savezničke trupe osvoje Siciliju i druga sredozemna ostrva. Nemačka vojska, nastupivši 11. novembra 1942. godine, okupirala je višiku Francusku (Album karata: prilog XI).

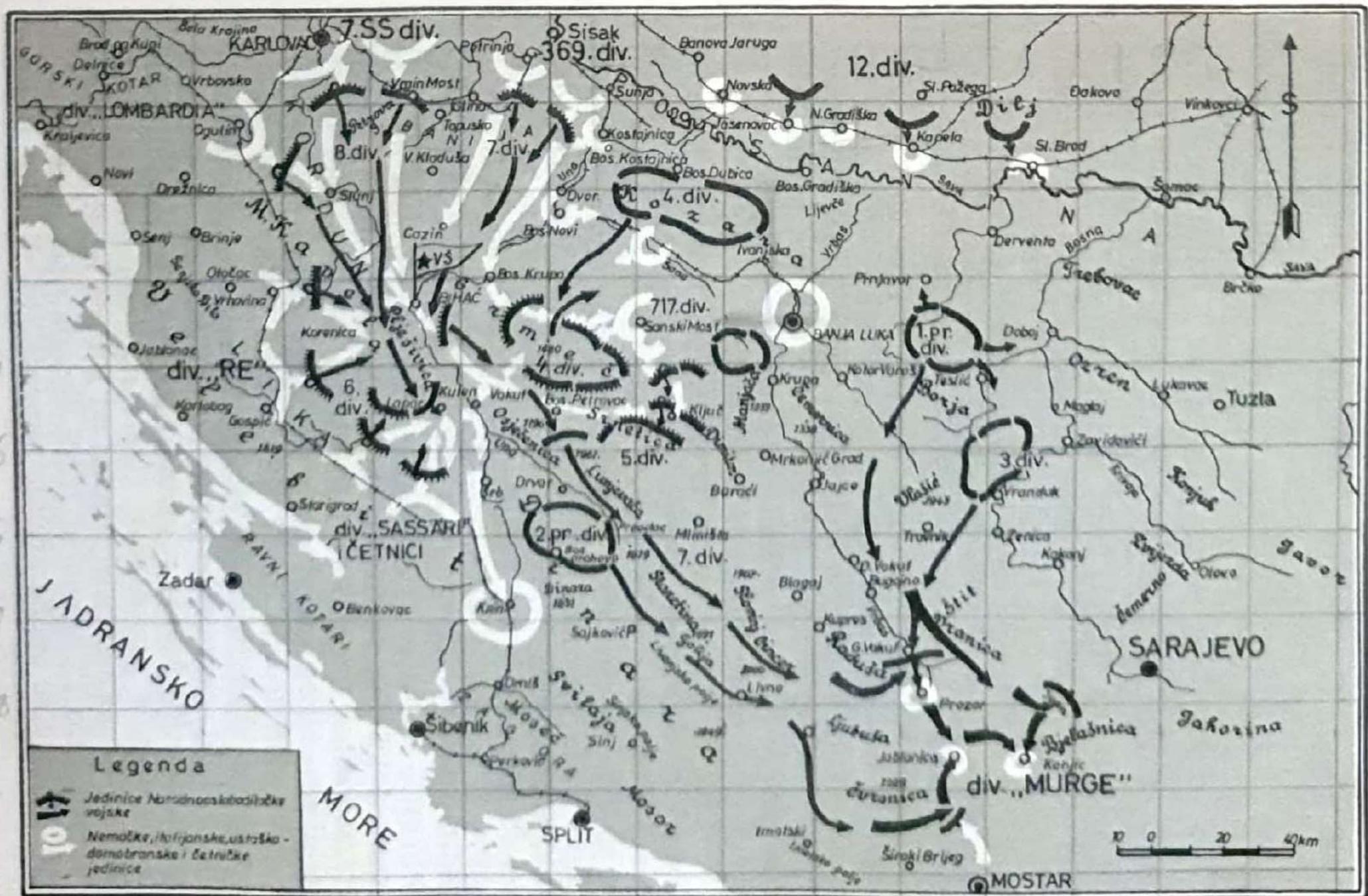
Nemačka Vrhovna komanda je očekivala da će savezničke vojske preduzeti invaziju Apeninskog ili Balkanskog poluostrva. Kancelar Rajha je verovao da bi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije mogla tada rušenjem železničkih pruga da onemogući snabdevanje i dužu uspešnu nemačko-italijansku odbranu na jugoistoku Evrope. Još u oktobru, u Vinici (Ukrajina), između kancelara Rajha, nemačkog komandanta za Jugoistok i šefa Nezavisne Države Hrvatske govorilo se o uništenju Narodnooslobodilačke vojske, radi čega bi dve legionarske divizije, posle obuke u Austriji, bile upućene u Jugoslaviju, a ne na sovjetsko-nemački front, kako se najpre mislilo. Kancelar Rajha je tvrdio da sa jugoslovenskog prostora, zbog ustaničkog pokreta, Nemačka nije dobila predviđenu radnu snagu i sirovine za svoju industriju, ni trupe za rat protiv Sovjetskog Saveza. A porazi na sovjetskom i afričkom frontu podsticali su ga da ubrza rad na pripremi i izvođenju ofanzivne operacije u Jugoslaviji. Kancelar Rajha je rešio 20. oktobra da se uspostavi štab komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj i stave mu na raspolaganje operativne jedinice na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske; taj štab je potčinjen komandi za Jugoistok, a teritorija južno od Save proglašena operativnim područjem. Kancelar Rajha, načelnici

vrhovnih komandi i ministri spoljnih poslova Nemačke i Italije, na sastanku u Rastenburgu (istočna Pruska) 18. i 19. decembra 1942, postigli su sporazum da se povedu zajedničke zamašne operacije radi uništavanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Italijanski predstavnici nisu odobrili nemačku namenu o razoružavanju četnika, znajući njihovu ulogu u borbi protiv partizana, a ni zbog toga što je u Rijeci 12. novembra, posle niza regionalnih sastanaka, na konferenciji između predstavnika komande 2. armije i četničkih komandi iz italijanske okupacione zone, rešeno da se još tešnje sarađuje protiv Narodnooslobodilačke vojske. Kancelar Rajha je 16. decembra naredio da nemačke trupe, protiv partizana na sovjetskoj teritoriji i na Balkanu, mogu bez ograničenja da upotrebe svako sredstvo ne štedeći ni žene i decu. Rukovođenje operacijama protiv Narodnooslobodilačke vojske poverio je komandantu za Jugoistok; a neposredna komanda je data komandantu nemačkih trupa u Hrvatskoj koji je raspolagao i vojskom Nezavisne Države Hrvatske, na čijoj se reorganizaciji radilo, pošto su nemački i italijanski predstavnici u Zagrebu potvrdili misao vlade Rajha da su partizanska dejstva zapretila opstanku ove kvislinške države. Posle razgovora komandanta za Jugoistok sa predstavnicima italijanske Vrhovne komande i komandantima italijanskih trupa u Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Albaniji i Grčkoj, u Rimu 3. i 4. januara 1943. godine, i utanačenja sa komandantom 2. armije, u Zagrebu 9. januara — zaključeno je da se radi uništenja Narodnooslobodilačke vojske izvedu dve uzastopne operacije, nazvane »Vajs« (Weiss) I i II. Predviđeno je da jedna nemačka divizija iz Karlovca i druga od Sanskog Mosta podu u susret, ka Bihaću i Bosanskom Petrovcu, preseku oslobođenu teritoriju i zatim čvrsto drže posednute komunikacije kako bi sprečile manevar partizanskih jedinica koje će ostalim snagama sa granice slobodne teritorije biti napadnute na nekoliko pravaca; tako presečene i stegnute, partizanske jedinice i njihove pomagače treba uništiti. Da bi se ova zamisao sprovela, rešeno je da u operaciji učestvuju: nemačke trupe — 7. SS »Princ Eugen«, 714, 717. i 369. legionarska divizija i delovi 187. rezervne divizije; italijanske divizije »Re«, »Lombardija«

i »Sasari«; domobranske snage — 2, 3. i 5. brdska brigada i četiri samostalna bataljona; grupa četnika; u sve-mu oko 90.000 ljudi, uz podršku pet nemačkih, šest ita-lijanskih i tri domobranske eskadrile — oko 150 aviona. To je sveža snaga, jednaka trupama od 14 izmorenih divizija (oko 93.000 ljudi) koje su Nemačka i Italija ima-le kod El Alamejna prema savezničkim 10 divizija i 4 sa-mostalne brigade (oko 165.000 vojnika). Rešeno je da se u zoni svake nemačke divizije uspostave sabirni logori, a da u Zemunu, Osijeku i Sisku postoje stalni logori iz kojih će se zarobljenici uzimati za streljanje radi od-mazde i upućivanje na rad u Nemačku. Italijanske trupe su do bile zapovest da postupaju na sličan način. Pred-viđeno je da nemačke trupe interniraju oko 60.000 a italijanske 30.000 patriota.

U trećoj operaciji »Vajs« III, po nemačkoj zamisli, trebalo je razoružati četnike Draže Mihailovića, ali to nije odobrio predsednik italijanske vlade kad mu je na-čelnik Vrhovne komande objasnio kako zamišlja da ih upotrebi protiv Narodnooslobodilačke vojske ne dopu-štajući im, radi izbegavanja nesuglasica, da dođu u tešnji dodir sa nemačkim i ustaško-domobranskim jedinicama. Usklađivanje italijanskog učešća u operacijama »Vajs« I i II vršiće komandant 2. armije, a neposredno ruko-vođenje trupama — komandant 5. korpusa.

Slobodnu teritoriju koja će doći u zahvat okupator-skog napada štite: 1. hrvatski korpus — 6, 7. i 8. divizija, 6. i 14. primorsko-goranska brigada i grupa partizanskih odreda (oko 16.000 boraca); 1. bosanski korpus — 4. i 5. divizija i grupa odreda (oko 11.500 boraca); grupa divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba — 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija (oko 14.500 boraca sa uskoro formiranom 9. divizijom). Vrhovni štab je 22. novembra 1942. ukazao Glavnom štabu Hrvatske da će neprijatelj verovatno preuzeti širu protivofanzivu sa severozapada protiv slobodne teritorije. Naredio je 8. ja-nuara 1943. godine svim jedinicama da borbena dejstva izvode pod najnepovoljnijim uslovima za protivnika i da čuvaju sopstvenu živu silu.

Bitka na Neretvi: operacije u srednjem delu Hrvatske i u zapadnoj Bosni (januar–februar 1943)

Nemačko-italijanska operacija počela je 20. januara 1943. godine. Iz Karlovca je nastupila 7. SS »Princ Eugen« divizija prema Bihaću i dolini reke Une protiv 8. divizije i delova 6. primorsko-goranske brigade; 369. divizija, ojačana jednim pukom 187. divizije i grupisana u širem rejonu Siska, nastupila je prema jugu protiv 7. banijske divizije i Banijskog odreda, da se spoji sa levom kolonom 7. SS divizije; 714. divizija — vezana aktivnošću 1. proleterske divizije prema Banjoj Luci, prisustvom 4. divizije na Kozari i diverzijama 12. divizije na železničkoj pruzi između Slavonskog Broda i Novske — nije se pomerila; 717. divizija sa 202. tenkovskim bataljonom i 2. domobranskom brigadom krenula je iz šireg rejona Sanskog Mosta prema zapadu u susret 7. SS diviziji, a protiv 5. divizije i 6. brigade 4. divizije; divizija »Sasari« iz Gračaca i divizija »Re« iz Gospića nastupile su prema Kulen-Vakufu i Bihaću protiv 6. divizije radi spajanja sa 7. SS divizijom; divizija »Lombardija« krenula je iz Ogulina prema Slunjtu protiv 6. i 14. primorsko-goranske brigade da se spoji sa desnom kolonom 7. SS divizije.

Čim je počeo napad neprijatelja, Vrhovni štab je rešio da aktivnošću sopstvenih snaga poremeti njegov plan; imao je u vidu teškoće koje će za stanovništvo i vojsku da nastanu zbog gubitka slobodne teritorije usred zime, kada hladnoća i snegom pokriveno zemljište otežavaju prehranu, kretanje i stvaranje skloništa za ranjenike i zbegove nejači. Vrhovni štab je odlučio da 1. hrvatski i 1. bosanski korpus uspore nadiranje nemačkih i italijanskih trupa, a naređenjima izdatim 29. januara otkrio je nameru da odbranom nevezana grupa divizija nastupi ka jugoistoku da bi u daljem pokretu preko Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka izbila prema magistrali nemačkog snabdevanja na Balkanskom poluostrvu.

Najviše uspeha ima 7. SS divizija. Pošto je 27. januara izbila blizu Bihaća, Vrhovni štab je naredio 8. diviziji, 6. i 14. primorsko-goranskoj brigadi da se pomere na planinu Plješevicu, a primaknutoj 7. banijskoj diviziji da se povuče preko reke Une i na južnim ograncima planine Grmeča zatvoriti pravac od Bihaća ka Bosanskom Petrovcu. Do 29. januara: 7. SS divizija ušla je u Bihać; 369. divizija se sporo kretala napred; 714. divizija je još

stajala pasivna; 717. divizija i 2. domobranska brigada, protiv kojih je privućena i cela 4. divizija, pretrpele su gubitke i zadržane zapadno od Sanskog Mosta i Ključa, na udaljenosti oko 70 kilometara od čelnih jedinica 7. SS divizije; divizija »Sasari« je nešto napredovala prema Kulen-Vakufu; leva kolona divizije »Re« spojila se sa 7. SS divizijom zapadno od Bihaća, dok su dve druge njene kolone imale manje uspeha i zadržane su pred Krbavskim poljem; divizija »Lombardija« je izbila u Slunj, u pozadinu 7. SS divizije.

Nemački komandant je posle zauzeća Bihaća uputio trupe da ovladaju Grmečom, verujući da će na tom prostoru uništiti napadom obuhvaćene jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Glavnina 7. SS divizije savladala je posle trodnevne borbe žilavu odbranu 7. banijske divizije jugoistočno od Bihaća, izbila u Bosanski Petrovac i, produžujući nastupanje prema Ključu, spojila se 8. februara sa 717. divizijom; ona je prinudila 7. banijsku diviziju da se povuče i postavi severno od Drvara, dok se 5. divizija povukla jugozapadno od Ključa, na planinu Srneticu. Druga grupa 7. SS divizije prodrla je u Bosansku Krupu gde se srela sa 369. divizijom koja se na putu prema Sanskom Mostu spojila sa delovima 717. divizije. Snegom pokriven Grmeč potpuno je okružen nemačkim snagama; tri divizije su krenule u kolonama da ga pređu. Odolevala im je 4. divizija, štiteći oko 15.000 izbeglica; uspela je da se do 13. februara probije iz okruženja ka severu. Nemačke divizije su se povukle sa Grmeča do 17. februara, a nanele su gubitke 4. diviziji i naročito stanovništvu u zbegovima. Okupatorske i kvislinške trupe postupno prelaze celo zauzeto područje, da bi sasvim uništile partizane; nailazeći na zbegove i grupe ranjenika vršile su pokolj.

Italijanske trupe sporije napreduju: divizija »Sasari« je izbila u Kulen-Vakuf, gde su je 14. februara susreli delovi 7. SS divizije; divizija »Re« je zauzela Krbavsko polje i Korenicu, ali ni njoj ni delovima 7. SS divizije koji su pošli iz Bihaća ka jugu, nije dopustila 8. divizija da se spoje preko grebena planine Plješevice; najudaljnija, i našavši se iza ostalih trupa, divizija »Lombardija«

je gotovo prekinula aktivnost. Vrhovni štab je naredio 30. januara Glavnom štabu za Hrvatsku da nastoji da očuva slobodnu teritoriju, sačuva živu силу i naročitu pažnju posveti ranjenicima. Tako su, oslanjajući se na odbranjenu Plješevicu, 6. i 8. divizija napale 15. februara diviziju »Sasari« i prinudile je da se uz prihvat divizije »Re« povuče u Knin; sa njom su odstupili i četnici. Neprijateljski pritisak na 1. hrvatski korpus gotovo da je prestao.

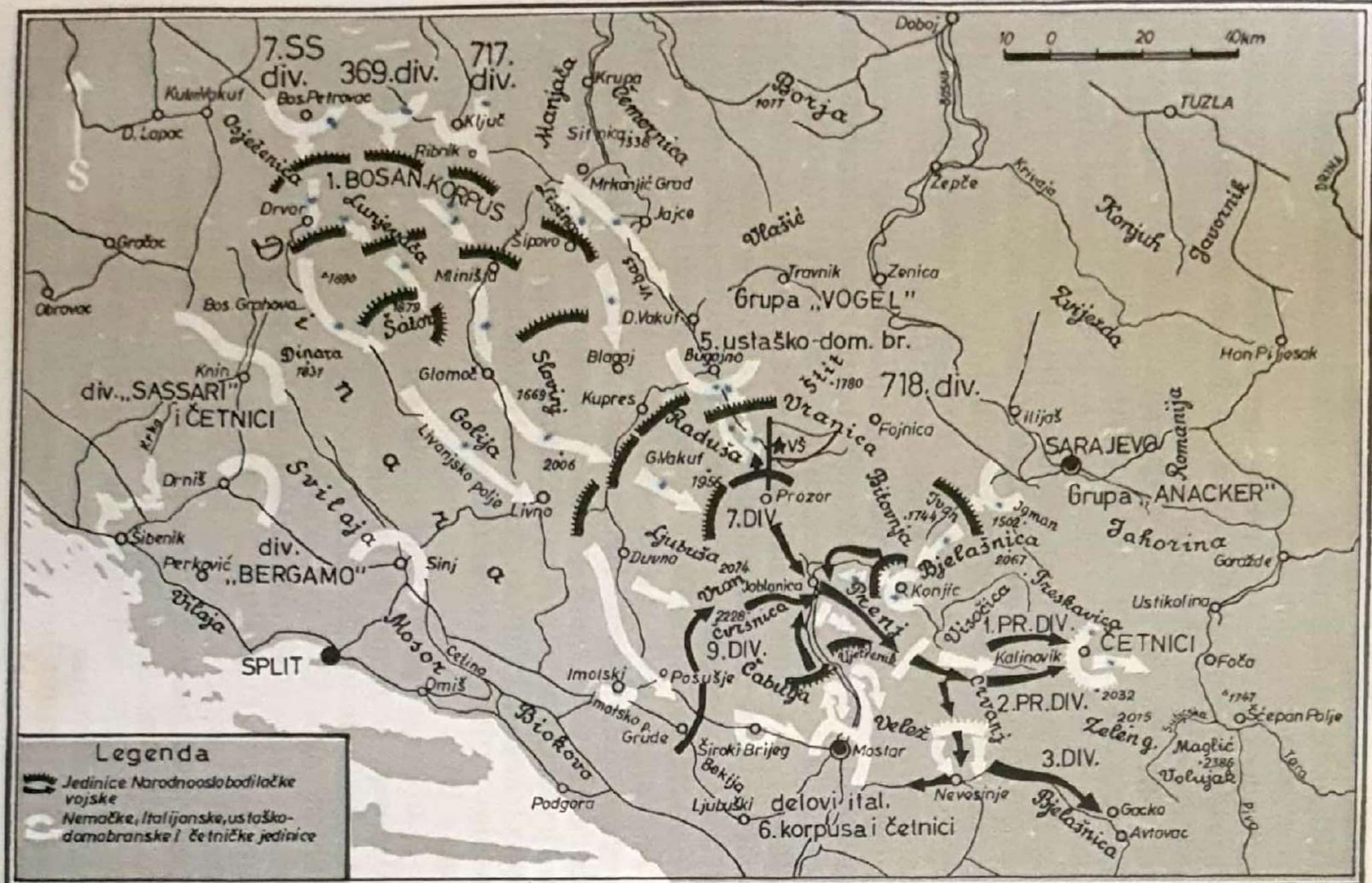
Vrhovni štab je 7. februara naredio svim partizanskim brigadama i odredima u Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni da hitno pojačaju napade na neprijatelja, jer se moglo pretpostaviti da bi oni, pored ostalog, tako privukli deo njegovih snaga iz srednjeg dela Hrvatske i zapadne Bosne. Vrhovni komandant Tito je 8. februara, u Duvnu, upoznao komandante 1., 2. i 3. divizije s planom protivofanzive: u prvoj etapi izbiti na reku Neretvu, u drugoj na Drinu, u trećoj na reku Lim. Prema ovoj operativnoj ideji, te divizije su dobile zadatke, a uskoro formirana 9. divizija obezbeđivaće im desni bok zapadno od Mostara u rejonu Imotskog i Posušja. Upućena od Livna, 2. proleterska divizija je preko Posušja 15. februara izbila na Neretvu, severno od Mostara, posle zauzela jako branjenu železničku stanicu Drežnicu i onemogućila okupatorski saobraćaj prema Sarajevu. Okrenuta glavninom prema Mostaru, prebacila je 2. proletersku brigadu na levu obalu Neretve a uputila 4. proletersku brigadu ka severu, gde je ona posle dvodnevног napada zauzela 22. februara još jače branjeno italijansko uporište u Jablanici. Severnije, a upućena od Gornjeg Vakufa, 3. divizija je noću između 15. i 16. februara napala utvrđenu posadu Prozora, iduće noći savladala njen žilav otpor, a 18. februara zauzela Ostrožac i Ramu pored Neretve i glavninom se orijentisala prema Konjicu. Sa severne strane Konjicu je podišla 1. proleterska divizija i noću uoči 20. februara (njena 1. brigada) neuspešno napala njegovu posadu; ona je preko Gornjeg Vakufa i planine Bitovnje bila izbila na Ivan-sedlo i u prethodna dva dana zauzela ovaj važan rejon i uporišta severno na komunikaciji koja iz doline Neretve vodi ka Sarajevu. Vrhovni štab je sredinom fe-

bruara privukao 7. banijsku diviziju od Drvara i postavio je kod Gornjeg Vakufa da sa 3. krajiškom brigadom буде у заштитници групе divizija.

Prodom ka jugoistoku, grupa divizija je zauzela komunikaciju na dužini oko 80 km između Mostara i Sarajeva, sem u okruženom Konjicu i na bliskim prilazima ovih gradova; zarobljavanjem ljudstva i zaplenom svih vrsta naoružanja (oko 2.000 pušaka, 14 topova, 11 tenkova, 45 kamiona i dr.) nanela je italijanskoj diviziji »Murđe« nenadoknade gubitke. Da nije morala čekati na pristizanje Centralne bolnice (3.293 ranjenika i bolesnika) koja se iz rejona Drvara kreće prema Neretvi, grupa divizija je sada mogla produžiti nastupanje, preduzeti prelazak Neretve i pohod ka Drini.

To odolevanje 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa i ofanzivan rad grupe divizija unose nove elemente u dispozicije protivničkih komandi. Nemački zapovednik za Jugoistok i komandant italijanske 2. armije, stvarajući konačan plan za operaciju »Vajs« II, predvideli su na sastanku u Beogradu, 8. februara, da nemačke divizije sa Grmeča — 7. SS, 369. i 717. — produže nadiranje ka jugoistoku da bi zajedno sa 718. divizijom iz Sarajeva i Bugojna i divizijom »Bergamo« iz Sinja i Drniša uništile jedinice Narodnooslobodilačke vojske na prostoru između Drvara, Livna, Jajca i Ključa. Ovog puta se zbog pomoći koju će četnici moći da pruže nemačkim i italijanskim trupama, sporazumno odustalo od operacije »Vajs« III.

Kad je grupa divizija izbila na Neretvu, u komandi italijanske 2. armije to je shvaćeno kao manevr u susret eventualnom desantu savezničkih vojski; naređeno je 6. korpusu 18. februara da se hitno pripremi za obranu zone između Mostara i obale mora, a nemačkom komandantu je podnet zahtev da ne čeka 25. februar, dan početka operacije, već da odmah, i ne u pravcu Livna, nego prema Neretvi, uputi glavne snage. Na intervenciju svoje Vrhovne komande koja je želela da se osiguraju rudnici boksita kod Mostara, nemački komandant je delimično udovoljio italijanskom zahtevu; prema Neretvi je uputio grupu »Fogel« (Vogel) od Bugojna i grupu »Anaker« (Annacker) od Sarajeva. U Rimu, u italijanskoj

Bitka na Neretvi: operacije na području dinarskih planina i u slivu reke Neretve (februar—mart 1943)

Vrhovnoj komandi, postignut je 25. februara sporazum sa ministrom spoljnih poslova Rajha i predstavnikom nemačke Vrhovne komande da se usklade operacije na prostoru Livna sa onima u dolini Neretve, nemački komandant da upravlja trupama u prvoj zoni, a komandant italijanskog 6. korpusa u drugoj.

Grupa »Fogel« — 738. puk 718. divizije sa artiljerijom, tenkovima i 5. ustaško-domobranskom brigadom — napala je 21. februara delove 7. banijske divizije i 3. krajisku brigadu i sutradan zauzela Gornji Vakuf. Tek 24. februara uspeva 7. banijska divizija, posle protivnapada, i uz pomoć 3. krajiske i 1. dalmatinske brigade, da južno od Gornjeg Vakufa zaustavi napadača. To je nemačkog komandanta nateralo da privuče i ovde uvede 717. diviziju. Ona je, podržavana avijacijom, sa grupom »Fogel« pošla u napad i uspela 28. februara da izbije na planinski greben severno od Prozora i sa udaljenosti 6—8 kilometara ugrozi rejon prikupljanja ranjenika. Malo je uzmakla zbog protivnapada 3. krajiske brigade, ali se njena pretnja ranjenicima nije smanjila.

Grupa »Anaker« — 750. puk 718. divizije s artiljerijom, tenkovima i grupom od tri ustaško-domobraska bataljona — podržana avijacijom, 21. februara je zauzela Ivan-sedlo, odolela protivnapadima 1. i 3. proleterske brigade i održala se na ovom položaju; deo njenih snaga upućen ka jugu, stigao je do ponoći 23. februara u Konjic, gde se spojio sa oko 2.000 četnika koji su ovde izbili sa pravca Kalinovika. Konjic je dobio najveću važnost: grupi divizija je smetnja na putu ka istoku, a nemačkim snagama ojačani oslonac za aktivno dejstvo. Tri noćna napada, između 22. i 26. februara, 4. i 5. proleterske i 10. hercegovačke brigade na posadu Konjica, nisu donela uspeh. Obustavljujući dalje napade, Vrhovni štab je 4. proletersku brigadu premestio da ojača zaštitu Prozora. Glavnina grupe »Anaker« ušla je 27. februara u Konjic. S juga, od Mostara, težile su ka Jablanici i Konjicu dve grupe, upućene obema obalama Neretve: u desnoj je jedan italijanski bataljon sa oko 2.500 četnika, a u levoj tri italijanska bataljona sa istim brojem četnika. Verujući da predstoji konačno uništenje Narodnooslobodilačke vojske, Draža Mihailović se odazvao zahtevu itali-

janske komande za pomoć, pa su četnički štabovi prikupili u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini oko 19.000 ljudi i poveli ih prema Neretvi. Te dve grupe četnika iz Mostara, zadržane kod Drežnice otporom glavnine 2. divizije, s onom grupom koja je stigla u Konjic, predstavljaju čelni deo četničkih snaga.

Sa severozapada, ali još dosta udaljene, približavaju se Neretvi 7. SS »Princ Eugen« i 369. divizija. Pošto je južno od Bosanskog Petrovca savladala otpor dveju brigada 4. divizije, 7. SS divizija je preko Drvara, zauzevši ga 27. februara, produžila nastupanje ka Glamoču i Bosanskom Grahovu. Glamoču se približila i 369. divizija, nastupanjem preko Ključa i savlađivanjem otpora 5. divizije i tek formirane 9. krajiške brigade. Zauzevši 28. februara Bosansko Grahovo, desna grupa 7. SS divizije podišla je sa zapada i juga i sa drugim snagama prinudila štab 1. bosanskog korpusa da se sa delom svojih jedinica bori u okruženju na Šator-planini, a zatim probije na sever prema Ključu; pri tom, nemačke jedinice nisu ostavile u životu uhvaćenu veću grupu ranjenika. Manevrom snaga, 1. bosanski korpus održao se na svom operativnom području, ali nije mogao ispoljiti akciju prema Kupresu i Gornjem Vakufu, da bi sadejstvovao grupi divizija u dolini Neretve. Komandant za Jugoistok obustavio je 4. marta operacije u zapadnoj Bosni; nemačkim divizijama je naređeno da produže nastupanje: 7. SS divizija, preko Livna prema Mostaru, a 369. divizija, preko Glamoča i Kupresa ka Prozoru.

U dolini Neretve i kod Prozora u toku je najžešća borba. Grupa divizija sve više gubi manevarski prostor, trpi gubitke na bojištu i zbog tifusa; ona napreže poslednje snage da obezbedi ranjenike. Protiv grupe divizija koja ima oko 21.000 boraca našle su se sada četiri nemačke divizije, od kojih je sama 7. SS divizija mnogo brojnija od nje, zatim još dve ustaško-domobranske brigade, blizu 15.000 četnika i oko 5.000 italijanskih vojnika. Vrhovni štab i Politički biro Centralnog komiteta rešili su na zajedničkom sastanku, 28. februara kod Prozora: da grupa divizija glavnim snagama izvrši protivudar i razbije nemačku i ustaško-domobransku grupaciju kod Gornjeg Vakufa, a ostalim snagama poruši mostove na

Neretvi i spreći spajanje neprijateljevih snaga koje nadiru od Mostara i Konjica, da 1. bosanski korpus zadržava 7. SS i 369. diviziju, a jednu brigadu orijentiše prema Travniku kako bi privukla deo nemačkih snaga iz doline Vrbasa, da Glavni štab za Hrvatsku uputi dve brigade u pomoć 1. bosanskom korpusu, da 6. istočnobosanska brigada sa grupom majevičkih bataljona izbije na planinu Igman, južno od Sarajeva, i ugrozi komunikaciju 718. divizije.

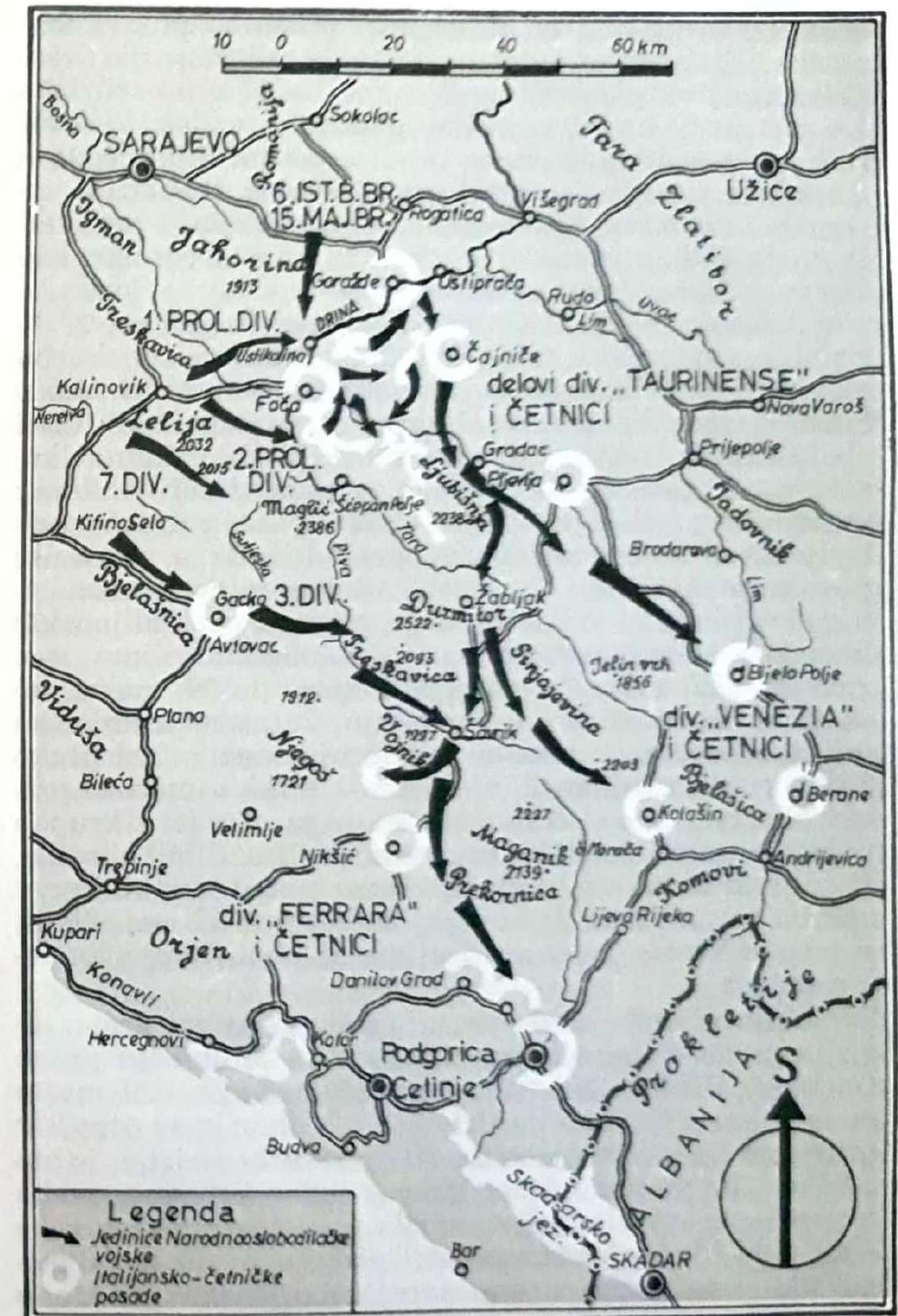
Ne uzevši ni dan predaha, 717. divizija sa grupom »Fogel« produžila je 1. marta nadiranje ka Prozoru. Pošto je tog dana zadržana uspešnim protivnapadom 3. krajiske brigade, sutradan je obnovila napad s obe strane puta koji od Gornjeg Vakufa vodi ka jugu. Uspela je da ovlada planinskim grebenom, visokim preko 1.500 metara, i počela da se spušta prema Prozoru. Na Vilića gumnu, zapadno od ovog puta, posle podne se vrlo žestoko, prsa u prsa, sukobila sa 4. proleterskom brigadom koja je hitala da ojača odbranu. Potpomognuta sadejstvom 3. krajiske, 4. brigada je odbacila napadača. Od Drežnice privučena 2. proleterska brigada i 1. dalmatinska brigada, koja se ovde već bori, naredne noći su potisle neprijateljske delove sa Crnog vrha, važnog položaja istočno od puta. Napadač je zaustavljen.

Vrhovni komandant Tito je 3. marta pred zoru izdao zapovest za protivudar: na desnom krilu 1. i 3. proleterska i 1. dalmatinska brigada, u srednjoj koloni 2. i 4. proleterska brigada, 7. brigada 7. banijske divizije i dva bataljona 3. krajiske brigade, s baterijom haubica i četom tenkova, na levom krilu 8. brigada i jedan bataljon 16. brigade 7. banijske divizije sa dva bataljona 3. krajiske brigade — da preko bokova i u centru rasporeda napadnu nemačku grupaciju, razbiju je i odbace ka severu. Protivnapad je počeo uveče tog dana. Zalažući se energično, te snage su do jutra 4. marta potisle 717. diviziju i grupu »Fogel« prema Bugojnu, zauzevši Gornji Vakuf. Tim se uspehom poboljšala situacija grupe divizija, jer je otklonjen pritisak najjače protivničke grupacije, iako je grupa »Anaker« prodrla pored Neretve do Ostrošca, četnici iz Konjica izbili naspram Jablanice i poseli levu obalu Neretve, a italijanske i četničke snage od Mostara stigle

južno od Jablanice. Napadaču od Konjica odolevaju 5. proleterska i 10. hercegovačka brigada, a napadaču od Mostara — 2. dalmatinska brigada.

Na reci Neretvi nema više odseka između Jablanice i Konjica koji neprijatelj nije poseo. Tito je 5. marta naredio da grupa divizija, obezbeđujući se jakom zaštitnicom u rejonu Prozora i bočnim osiguranjem kod Ostrošca, pređe Neretvu i produži dejstvo prema Kalinoviku i Foči. Podržana Haubičkim divizionom Vrhovnog štaba, 2. divizija je noću uoči 7. marta razbila četnike kod Jablanice, dvema brigadama prešla reku i učvrstila se do večeri tog dana na levoj obali. Ona je 8. marta odbacila nove četničke snage, upućene da joj spreče nastupanje sa mostobranom, i ovladala planinom Prenj. Ojačana inženjerijska jedinica Vrhovnog štaba podigla je viseći most na Neretvi, preko koga je ovog dana prešla 7. banijska divizija, a uveče je počeo prelazak ranjenika; jedna brigada 7. divizije određena je da pomogne u prenošenju ranjenika koje su nosili i zarobljeni italijanski vojnici. Nemačka avijacija je danju otežavala prelazak reke, nаносеći губитке јединицама и ранjenцима. Odbijajući групу »Anaker« i četnike prema Konjicu, 3. divizija je 10. marta prešla Neretvu kod Ostrošca. Sa juga je prispela 9. divizija, prešavši Neretvu noću uoči 15. marta, da preuzeće obezbeđenje mostobranu kod Jablanice. Već 7. marta napala je 717. divizija sa grupom »Fogel« 1. proletersku diviziju kod Prozora, a na južnim ograncima planine Raduše osetile su 7. i 9. krajiška brigada prisustvo 369. divizije. Odolevajući napadu, 1. divizija sa 7. krajiškom brigadom povukla se prema Jablanici, a nemačke snage su 11. marta zauzele Prozor. Vrhovni štab je ubrzao prelazak Neretve, odredio je i 9. diviziju za prenošenje ranjenika. Do uveče 15. marta prešle su Neretvu sve jedinice grupe divizija; nemačke snage su preko Prozora posle dva dana izbile na ovu reku.

Grupa divizija se našla na oko 2.000 metara visokoj planini Prenju, na zemljištu besputnom, delimično krševitom, vrlo siromašnom i još pokrivenom snegom: našla se u zoni dugoj oko 30 km i širokoj oko 10 km. U Neretvu je bacila topove, tenkove i kamione, što ih je ranije zaplenila od neprijatelja. Oko 3.000 ranjenika i

Bitka na Neretvi: prodor grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske u Crnu Goru i Sandžak (aprili 1943. godine)

blizu 1.000 obolelih od tifusa usporavali su pokret. Nemačka i italijanska avijacija je tukla izdužene partizanske kolone na planinskim stazama. Da bi grupa divizija što pre prešla ovaj nepovoljan planinski predeo, Vrhovni štab je naredio da glavnina prodire prema Kalinoviku, a desnokrilna grupa ka Nevesinju. Tako je 1. divizija nastupala severno od Kalinovika, a 2. divizija sa 1. proleterskom brigadom potukla je 14. i 15. marta četnike kod Čičeva i Glavatičeva, na severozapadnim ograncima planine Crvanj. Ojačana još i 7. krajiškom brigadom, 2. divizija je, usmerena u tri kolone, 20. marta započela borbu na prilazima Kalinoviku protiv sveže snage od blizu 5.000 limsko-sandžačkih četnika. Uporno su se smenjivali juriši obeju strana; 2. divizija je obuhvatom podišla Kalinoviku, a njena 2. proleterska brigada izvršila dublji obilazak protivničkih položaja, što je četnike, posle gubitaka pretrpljenih u trodnevnoj borbi, prinudilo da se u rasulu povuku prema Foči. Na pravcu sa Prenja prema Nevesinju, 3. divizija se sukobila sa grupom od pet italijanskih bataljona, kombinovanih sa još mnogobrojnijom snagom četnika; tukla ih je nekoliko puta do 29. marta, ne davši im da se učvrste u Nevesinju. Četničke jedinice su ozbiljno potučene; nastalo je kod njih rasulo. Od preko 20.000 četnika, koliko ih je do kraja bitke usmereno prema Neretvi, ostaće četvrtina te snage. To je i krupan politički poraz četničke organizacije Draže Mihailovića, kako pred svetskom antifašističkom javnošću tako i pred njenim saveznicima po oružju, naročito pred nemačkom vojskom. Veoma su otežani uslovi za obnavljanje četničkih redova.

Vrhovni štab je 30. marta uputio glavninu grupe divizija preko Kalinovika prema Drini, a 3. diviziju preko Gacka ka Nikšiću. Ne uspevši noću između 28. i 29. marta da iz pokreta predu reku Drinu, 1. i 2. divizija su otpočele pripreme za forsiranje reke. Na pravcu 2. divizije, južno od Foče, uz pomoć inžinjerijske jedinice Vrhovnog štaba napravljeni su splavovi; 6. aprila počeo je prelazak reke i do noći idućeg dana završen; divizija je proširila mostobran i sa južne strane napala italijansku posadu u Foči. Pred 1. divizijom, severno od Foče, prelazak je na splavovima počeo 8. aprila uveče i nastavio se pod bor-

bom do noći idućeg dana; na mostobranu se produžila borba, 1. proleterska i 3. krajiška brigada razbile su četnike, potukle jedan puk italijanske divizije »Taurinenze« kod Ifsara i nastupile ka Čajniču. Upućeni kao pomoć posadi Foče, četnici su 15. aprila jugoistočno od ovog mesta napali 3. proletersku brigadu, a zatim se sukobili sa gotovo celom snagom 1. i 2. divizije. Četnici nisu uspeli da prodru u Foču, 19. aprila su odbačeni prema jugu, preko reke Tare. Obe divizije su zatim nastavile napredovanje: 1. proleterska je razbila četnike jugoistočno od Pljevalja i izbila pred Bijelo Polje, a 2. proleterska prispeala 21. aprila u Žabljak na Durmitoru. Deo 2. divizije sa 5. proleterskom brigadom 3. divizije potpuno je razbio 1. i 2. maja jaku italijansko-četničku grupu divizije »Ferrara« na Javorku, utvrđenom položaju severno od Nikšića, i zaplenio četu tenkova i bateriju topova; 2. divizija se zatim usmerila prema Kolašinu. Za to vreme je 3. udarna divizija branila Nevesinje, zauzela hercegovačka mesta Gacko, Avtovac, Ljubinje i Stolac, pa se pomerila na prostor između Nikšića i Gacka. Kod Nevesinja se nalazi i 9. divizija, dok 12. aprila, vrlo proređena tifusom, nije privremeno rasformirana; njenim ljudstvom su popunjene 3. dalmatinska brigada i neke jedinice 1. i 2. proleterske i 3. udarne divizije. Na Drinu, severno od Foče, Vrhovni štab je privukao 6. istočnobosansku i nedavno formiranu 15. majevičku brigadu. Oko 4.000 ranjenika i tifusnih bolesnika preneto je preko Drine na prostor jugoistočno od Foče. Njih obezbeđuje 7. banjamska divizija.

Na prostoru od Karlovca prema Foči, dugom preko 400 kilometara, nemačke i italijanske trupe su uporno nastojale da unište napadnute jedinice Narodnooslobodilačke vojske. S istom nemilosrdnošću su isle protiv stanovništva koje se povlačilo sa vojskom ili se sklanjalo u zbegove i stradalo od dejstva avijacije i kolona koje su ih gonile, patilo od gladi, hladnoće, kiše, snega i zaraznih bolesti. Okupatorski vojnici su masakrirali zarobljeno neboračko ljudstvo, naročito ranjene i bolesne partizane, palili naselja. Narodnooslobodilački odbori i vojne pozadinske komande pružali su pomoć stanovništvu i olakšali mu nedaće. Zbog izrazito nepovoljnih okolnosti za zbrinjavanje i snabdevanje ljudstva, Vrhovni štab je 17. mar-

ta naredio da se najracionalnije pribavljuju hrana i druge potrebe. Ta se naredba strogo sprovodila. Na širokom prostranstvu i u teškim okršajima, Narodnooslobodilačka vojska je primala i zadavala udarce, oslanjajući se na pomoć stanovništva. Nenaoružani seljaci i građani često su pomagali vojnim jedinicama pri rušenju komunikacija, postavljanju prepreka, pri prenosu ranjenika i u drugim radovima. Vrhovni štab je protivofanzivom, kao najboljim načinom odbrane i najspasonosnijim postupkom partizanskog ratovodstva, poremetio plan okupatora, odvukao njegove snage na šira područja, nametnuo mu gubitak u vremenu i savlađivanje mnogih nepredviđenih teškoća. Lako pokretna grupa divizija, iako opterećena velikom masom ranjenika, i oskudevajući u hrani i municiji, brzo je prodirala sa jednog područja na drugo, u naletu razbijala okupatorske i kvislinške zaštitne snage, stvarala sebi operativni prostor, pre prodiranjem napred nego upornom odbranom zauzetih krajeva. Prodiranjem ka jugoistoku, grupa divizija se kreće prema onom prostoru koji se u nemačkoj Vrhovnoj komandi smatra najpogodnijom oblašću za prikupljanje snaga kojima bi bilo namenjeno da posluže kao operativna rezerva protiv mogućnog savezničkog desanta na bilo koji predeo Balkanskog poluostrva.

V. BITKA NA SUTJESCI

Vojske antifašističke koalicije zadobijaju nove uspehe. Crvena armija je oslobođila deo Ukrajine i zaustavila protivudare nemačke vojske. Anglo-američke armije su naterale poslednje ostatke italijanskih i nemačkih jedinica u severnoj Africi da 12. maja kapituliraju. Italijanska vojska, sa nemačkim divizijama koje počinju da pristižu, sprema se za odbranu svoje državne teritorije; očekuje se otvaranje novog fronta u Sredozemlju.

U Moskvi je 15. maja 1943. godine objavljeno raspuštanje Kominterne. Potpunu zrelost za samostalan budući rad, koja je saopštenjem te odluke pripisana svim članicama Kominterne, Komunistička partija Jugoslavije izrazito je potvrdila.

Na jugoslovenskom ratištu sve je zamašnija borba Narodnooslobodilačke vojske protiv okupatorskih i kvislinških trupa. Vrhovni štab je, preko naređenja i zapovesti bližim jedinicama i preko direktiva i svojih delegata za udaljenije krajeve, usmeravao sve oslobodilačke snage. Podstaknut nastojanjima Vrhovnog štaba, 1. hrvatski korpus je vratio izgubljene krajeve i postao aktivan: 6. divizija je blokirala ustaško-domobransku posadu Gospića i prinudila je da se snabdeva jedino vazdušnim putem: dve brigade u Gorskom kotaru naterale su divizije »Lombardija« i »Re« da 6. marta krenu u napad da bi zauzele područje Velike kapele i obezbedile komunikaciju od Karlovca ka Rijeci; 8. divizija i Unska operativna grupa napadaju ustaško-domobranske posade i ruše komunikacije između Siska, Karlovca i Bihaća. U Istri je 10. marta formirano privremeno partijsko rukovodstvo. Tri slovenačke i dve hrvatske brigade, objedinjene pod posebnim operativnim štabom, ruše železničku prugu između Zagreba i Ljubljane, napadaju divizije »Mačerata«, »Kačatori dele Alpi« i »Izonco«; došle su u sukob sa nemačkim zaštitnim odeljenjima pored magistrale Zagreb — Ljubljana. Ta ofanziva je započeta 26. novembra 1942. godine napadom na belogardističko uporište Suhor (na Gorjancima) i uspešno se razvija u Žumberku i Suhoj krajini sve do 26. marta 1943. godine kad su brigade odnele najveću pobedu na Jelenovom žlebu. Intenzitet ometanja okupatorskog saobraćaja u Sloveniji, može da karakteriše, na primer, i to što su partizanske jedinice u avgustu izvršile 62 diverzije na železničkoj pruzi između Metlike, Ljubljane i Postojne, napadajući često neprijateljsku zaštitu pruge. Takva aktivnost je prinudivala okupatorske komande da odvajanjem snaga za obezbeđenje komunikacija oslabljuju trupe za kontrolu teritorije i ofanzivne radnje.

Povučen sa sovjetsko-nemačkog fronta u proleće 1943. godine, štab italijanskog 24. korpusa uspostavio je sedište u Videmu; dobio je najpre komandu nad divizijama »Veneto« i »Novara«, a posle nad divizijom »Torino« u Gorici, divizijom »Sforzeska« u Divači i divizijom »Julia«, i pet samostalnih bataljona pod njenom komandom, u Beneškoj Sloveniji. Na raspolaganje štaba 23. korpusa

(u Trstu) stavljen je divizija »Novara«. Oko Tolmina operiše italijanska 3. alpijska brigada. Zadatak je tih snaga, pored ostalog, da ne dopuste prodor slovenačkih partizanskih brigada preko reke Soče na zapad; krajem aprila desio se veći sukob kod Tolmina.

Dejstva Narodnooslobodilačke vojske dopiru do samog Zagreba; noću uoči 29. maja napala je 13. proleter-ska brigada i zarobila ljudstvo domobranske jedriličarske škole u Svetoj Nedelji. Ojačana grupom partizanskih odreda, 12. divizija ruši železničku prugu između Beograda i Zagreba, na odseku zapadno od Slavonskog Broda, i napada njena obezbeđenja. Pored čestih sukoba koje ima sa okupatorskim i kvislinškim posadama, ona je u drugoj polovini marta izdržala na širem području Slavonske Požege napad nemačke 187. rezervne divizije i ustaško-domobranskih snaga, ukupne jačine do dve divizije. Izmakla je udaru, ubrzo obnovila dejstvo i prinudila protivnika na vrlo živu aktivnu odbranu.

Srem je postao snažno uporište oslobodilačkog pokreta; privlači borce iz Beograda i Novog Sada, iz celog severnog pojasa Srbije i Vojvodine. Partizanske snage se oslanjaju na Frušku goru, ruše komunikacije i napadaju manje okupatorske posade. Vrhovni štab je odobrio da partizani iz Srema mogu jednim delom prelaziti u istočnu Bosnu, kad budu ugroženi.

U Srbiju je početkom 1943. godine došao delegat Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, upućen u Makedoniju. On je Pokrajinskom komitetu i Glavnom štabu za Srbiju preneo direktivu generalnog sekretara Partije da je politička borba protiv četnika, izbegličke vlade i svih kvislinških grupa naročito značajna; ukazao im je da treba povećati snagu partizanskih odreda. Na proleće su smenjene trupe 1. bugarskog okupacionog korpusa: dovedene su 22, 24. i 27. divizija, a kad se zona korpusa, prema sporazumu između nemačke i bugarske vlade, u leto proširuje i do Dunava, dovedena je i 25. divizija. Uprkos jakim nemačkim, bugarskim i kvislinškim trupama, partizanski odredi i samostalni bataljoni su vrlo aktivni. U januaru, na primer, izvršili su 331 akciju rušenja železničkih pruga, linija veze i vojnih objekata, u februaru — 235, a u martu — 332, sukobljavajući se često

Nemački i ustaško-domobranski napad na snage Narodnooslobodilačke vojske u Slavoniji (mart 1943. godine)

sa okupatorskim snagama koje štite te objekte. Docnije su uspešno napali okupatorske posade Arandelovca i Knjaževca. Na te akcije nemačke trupe su odgovarale represalijama i uspostavljanjem osam logora za taoce, po red tri postojeća koncentraciona logora.

I u najtežim borbama, Vrhovni štab i niži štabovi ne prestaju da rade na stvaranju novih jedinica. Tako su u zapadnoj Bosni formirane tri, a u istočnoj Bosni četiri brigade, od kojih dve od partizana iz Srema; one su vrlo aktivne protiv domobranskih jedinica. Po naredbama Vrhovnog štaba, 13. februara su obrazovane 9. i 10. divizija, a 1. aprila — 11. divizija; 11. maja je formiran 2. bosanski korpus, sastava: 4. divizija koja se oslanja na Kozaru, 10. divizija koja dejstvuje na prostoru izvorišta reke Vrbasa, 11. divizija koja se nalazi bliže Banjoj Luci, partizanski odredi u zapadnoj i srednjoj Bosni. Istovremeno je štabu 1. bosanskog korpusa naređeno da sa 5. divizijom koja je ostala u njegovom sastavu, a nalazila se oko Bosanskog Petrovca u borbi protiv delova nemačke 714. divizije, pređe u istočnu Bosnu.

U Hrvatskoj su stvorene krupne nove jedinice. Formirani su pet partizanskih odreda i samostalnih bataljona u Dalmaciji, a jedan odred južno od Zagreba, zatim dve grupe odreda i bataljona u Dalmaciji i jedna grupa u Gorskem kotaru; stvorene su dve nove brigade u Kordunu, dve u Slavoniji i jedna u Dalmaciji. U Gorskem kotaru je sredinom aprila obrazovana 13. divizija, u Slavoniji 17. maja — 10. slavonska divizija koja je posle nazvana 28. divizijom, a u Kordunu i Baniji, početkom maja, Unska operativna grupa, jačine divizije. U Slavoniji je 17. maja formiran 1. slavonski korpus, sastava 12. i 28. divizija i grupa odreda. Stvorene su i jedinice nacionalnih manjina naseljenih u Slavoniji: 3. maja je formiran Čehoslovački udarni bataljon u sastavu 12. divizije, a 15. avgusta mađarski bataljon »Šandor Petefi« i nemačka četa »Ernst Telman« u sastavu Podravskog odreda; nemačka četa je prerasla u bataljon.

U Sremu su do leta formirani treća vojvođanska brigada i dva nova odreda.

Glavni štab za Sloveniju formirao je dve nove brigade u Slovenskom primorju, i po jednu u Gorenjskoj i

Štajerskoj. On je, prema odobrenju Vrhovnog štaba, 13. jula formirao 14. i 15. diviziju. Odredio je 14. diviziju da dejstvuje u zahvatu železničke pruge koja od Ljubljane vodi ka Trstu, a 15. diviziju — od Ljubljane ka Zidanom Mostu i Novom Mestu.

Glavni štab za Srbiju reorganizovao je jedinice: od nekoliko odreda u južnoj Srbiji formirao je jedan na prostoru zapadno, a drugi istočno od Južne Morave, obrazovao je u Šumadiji i istočnoj Srbiji po jedan samostalni bataljon, dok u ovim krajevima još postoje tri odreda i nekoliko borbenih grupa.

Na Kosovu i Metohiji antifašistička delatnost se širi. Partizanski odredi izazivaju svojom aktivnošću oštре represalije italijanske i albanske kvislinške vlasti. Na Sar-planini se okupljuju borci sa Kosova i Metohije i tu u maju formiraju jak odred, uz još jedan albanski partizanski odred pre njega stvoren. Napadom na italijansku kolonu 3. januara kod Crnoljeva, na putu između Prištine i Prizrena, postignut je značajan uspeh. Obrazovan je Glavni štab partizanskih odreda za Kosovo i Metohiju.

Po dolasku u Makedoniju, delegat Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba energično radi zajedno sa nacionalnim rukovodstvom da se izvrši direktiva generalnog sekretara Partije. Tako je 19. marta 1943. godine osnovan u Tetovu Centralni komitet Komunističke partije Makedonije, a zatim obrazovano pet oblasnih partijskih komiteta; do sredine leta formirana su dva partizanska odreda u zapadnoj, dva u srednjoj i jedan u istočnoj Makedoniji.

Grupa divizija u Crnoj Gori i Sandžaku sprema se za dalje borbe. Na teritoriji koju je oslobodila obnovljeni su: četiri partizanska odreda, narodnooslobodilački odbori, komande mesta i područja, a snaga od blizu pet bataljona novih boraca ušla je u sastav njenih jedinica. Vrhovni komandant je 8. maja, na savetovanju sa komandantima divizija, odlučio da 1. proleterska divizija zauzme Bijelo Polje, 2. proleterska divizija Bioče kod Podgorice, Mateševu i Andrijevicu, a zatim obe divizije Mojkovac, Kolašin i Berane; prema Nikšiću i Gacku držao je i dalje 3. udarnu diviziju; južno i jugoistočno od Foče postavio je Drinsku operativnu grupu — sastava 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada,

istočnije, na srednji tok reke Čeotine — 7. banijsku diviziju, a na odsek između Pljevalja i Čajniča 3. proletersku i 3. dalmatinsku brigadu. To je raspored, sa kružnim obezbeđenjem, iz koga treba preći u opšte nastupanje kad 1. i 2. divizija zauzmu ove gradove i otvore put u južnu oblast Srbije. Grupa u šesnaest svojih brigada ima oko 16.000 boraca; u Centralnoj bolnici koja se nalazi oko Čelebića i u predelu Pive ima oko 3.500 ranjenika i bolesnika.

Nemačka Vrhovna komanda nije mogla otrpeti nastupanje grupe divizija prema jugoistoku, procenjujući njenu nameru i mogućnosti s pogledom na slučaj anglo-američkog iskrčavanja na Balkan i sveukupne svoje interese na ovom prostoru. Još kad su nemački komandanti verovali da će grupa divizija Narodnooslobodilačke vojske sa Vrhovnim štabom biti uništena u dolini Neretve, komandant za Jugoistok predlaže Vrhovnoj komandi da se izvede operacija »Švarc« (Schwarz) radi razoružanja četnika Draže Mihailovića u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori. Kancelar Rajha je 30. marta odobrio da nemačke trupe posle uništenja partizanskih jedinica razoružaju četnike, ali da se ta namera, i pripreme za operaciju koja mora biti u italijanskoj okupacionoj zoni, drže u najvećoj tajnosti zbog uske veze četničkih komandanata sa italijanskim vlastima; staro i neuklonjivo nacističko nepoverenje prema četnicima, koje nije smetalo da nemačke trupe sa njima sarađuju na bojištu protiv partizana, navodi ovog puta nemačku Vrhovnu komandu na postupak kojim će ih onemogućiti kao eventualnog saveznika anglo-američke vojske ako se ona iskrca na Balkansko poluostrvo. A kad je grupa divizija sa Vrhovnim štabom prodrla u Sandžak i Crnu Goru, nastala je činjenica koje nije moglo biti u ranijim predviđanjima, zasnovanim na zaključku o neminovnom uništenju partizana u dolini Neretve. Ta činjenica je uticala na komandanta za Jugoistok da 1. aprila predoči Vrhovnoj komandi da će u predviđenoj operaciji biti glavni cilj uništenje grupe divizija, Vrhovnog štaba i samog Tita; razoružanje četnika, prema tome, izvršiće se uzgred na području dejstva protiv partizana. Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj, kao neposredni rukovodilac, izdao je

6. maja zapovest o pripremi operacije »Švarc« i ukazao da se partizani šire i svakog časa mogu da ugroze nemačke interese na boksitnom području kod Mostara ili u rudarskom kraju jugozapadne Srbije. On je predviđao tri faze operacije: stešnjavanje partizanskih jedinica nastupanjem iz kružnog rasporeda na prostoru Foča, Goražde, Pljevlja, Prijepolje, Bijelo Polje, Kolašin, Podgorica, Nikšić, Bileća, Gacko, Kalinovik; zatim, smanjenje odstojanja između napadnih grupacija koje pri nastupanju »čiste teren«; najzad, konačno uništenje opkoljenih i stegnutih partizana između Durmitora i Zelengore, u tom predelu dubokih rečnih kanjona i planina visokih od 2.000 do 2.500 metara. Komandant za Jugoistok je zadržao pravo da uredi sadejstvo sa italijanskim trupama; nemačku nameru nije otkrio sve do samog početka akcije, kad je zatražio od komandanta 2. armije i guvernera Crne Gore da ne dozvole prodor partizana prema Albaniji ili preko južne Hercegovine ka jadranskoj obali. Komandant 2. armije naredio je da 6. korpus ne sudeluje u eventualnoj nemačkoj operaciji protiv četnika, ali da sadejstvuje nemačkim trupama protiv partizana. Tako je naređeno i trupama u Crnoj Gori, gde će se neki italijanski komandanti suprotstavljati razoružavanju četnika. Komanda za Jugoistok je naredila da četnici budu trećirani kao ratni zarobljenici. Do kraja operacije protiv partizana, nemačke jedinice će razoružati 3.764 četnika, ne nailazeći na njihov otpor, već ponudu da im se pri-druže. I pored tog neslaganja o četnicima, nemačka strana je zadobila punu italijansku saradnju u operaciji, pošto je predsednik vlade naredio 22. maja guverneru Crne Gore da njegove trupe dejstvuju protiv grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske, jer Italija ne može da trpi ustaničko područje iza leđa, kad očekuje iskrećivanje anglo-američke vojske u Grčku.

Nemačke pripreme za produžetak borbe protiv partizana su obimne. Vrhovna komanda je naredila da se posadne divizije reorganizuju u lovačke, popune ljudstvom i odgovarajućim naoružanjem za borbu na planinskom zemljištu. Tako su u aprilu 704, 714, 717. i 718. divizija postale 104, 114, 117. i 118. lovačka divizija. Iz Austrije dovedena je 373. legionarska divizija da štiti rud-

nike boksita kod Mostara, a sa sovjetsko-nemačkog fronta 1. brdska divizija, iako predviđena da ojača odbranu Grčke. Trupe su prikupljene za operaciju: 1. brdska divizija, puk »Brandenburg« i divizija »Venecija« u Bijelom Polju, Beranima i Kolašinu; italijanska »Grupa sektora Podgorice« u širem rejonu Podgorice; divizija »Ferara« u Danilovgradu i Nikšiću; delovi divizije »Peruđa« u Grahovu i divizije »Murđe« u Bileći za eventualnu upotrebu; 7. SS »Princ Eugen« divizija prema Nikšiću i Gacku; 118. lovačka divizija u širem rejonu Kalinovika; glavnina 369. divizije u Foči i Goraždu; domobradska 4. lovačka brigada kod Sarajeva za pokret ka jugu radi sadejstva 118. diviziji; bugarski 61. puk istočno od Višegrada; divizija »Taurinenze« u Pljevljima i Priješnjem Polju; 724. puk 104. lovačke divizije u Prijepolju i Brodarevu, na desnom krilu 1. brdske divizije; 659. motorizovani pionirski bataljon — za ojačanje; oko 4.000 četnika pod italijanskim komandom između Nikšića i Podgorice; 9, 14. i 15. domobrandski puk i 1. ustaška brigada severno od linije Foča — Kalinovik. Trupe će podržavati osam artiljerijskih pukova, bataljon tenkova, dvanaest eskadrila avijacije. Udarnu snagu predstavljaju 1. brdska i 7. SS divizija koje imaju oko 40.000 ljudi, a cela grupacija — 127.000 vojnika i starešina.

Pošto su se obe strane istovremeno pripremale za ofanzivu, prvi sukobi su izazvali iznenadenje. Grupa bataljona iz 4. i 5. proleterske brigade razbila je 14. maja blizu 3.000 četnika severno od Podgorice, sutradan uveče napala italijanski 383. puk kod Bioča, u dvodnevnoj borbi ga uništila i delom zarobila. Taj uspeh bio bi povoljan za dalji ofanzivan rad 1. i 2. proleterske divizije da već započeti nemački napad nije sasvim izmenio situaciju. Rano izjutra 15. maja, 1. brdska divizija i 724. puk sa delovima divizija »Venecija« i »Taurinenze« napali su 1. i 2. proletersku diviziju. Do 18. maja vodi se žilava borba kod Kolašina, Mojkovca, Bijelog Polja, Šahovića; napadač ima uspeha; 1. proleterska divizija se povukla jugoistočno od Pljevalja, a 2. divizija na istočne obronke planine Sinjaljevine. Shvativši uspešan partizanski napad na italijanske snage kod Bioča kao pokušaj da se grupi divizija otvori put za prodor u Albaniju, komandant za Jugoistok

je uputio prema Podgorici: od Kolašina puk »Brandenburg« i jedan ojačani puk iz 1. brdske divizije, a preko Nikšića jedan motorizovani odred iz 7. SS divizije; uz njih, i dva italijanska puka su privučena da se posedne komunikacija između Podgorice i Kolašina. Tim pomerenjem nemačke snage smanjuju koncentraciju u dolini Lima, iako je u Prijepolje pristigao bugarski 61. puk i sa 724. lovačkim pukom obrazovao grupu »Ludviger« (Ludwiger) pod komandom štaba 104. divizije. Jedino je 15. maja još napala 369. divizija i za prva tri dana uspeva da zauzme Čajniče i prostor severno od reke Ćeotine, potisnuvši Drinsku operativnu grupu na levu obalu ove reke. Centralna bolnica se morala premestiti iz Čelebića na pivsku visoravan.

Rukovodeći odbranom jedinica, Vrhovni štab, iznenaden zamahom napada, uviđa da je počela velika ofanzivna operacija okupatorskih trupa koje ispoljavaju tendenciju okruženja grupe divizija. Vrhovni štab se odlučio 18. maja da izlaz traži prema severu, ka Foči. Naredio je zato 7. banijskoj diviziji da zatvori pravce koji od Pljevalja vode ka reci Tari, Drinsku operativnu grupu jače je grupisao prema Foči da spreči prođor neprijatelja desnom obalom Drine ka jugoistoku i jugu, a rešio da dve brigade 1. proleterske divizije premesti na ovaj deo fronta.

Situacija je i na severu ozbiljna. Pošto je 369. divizija pomerena ka istoku, da preko Čajniča dođe u vezu sa divizijom »Taurinenze« u Pljevljima, 118. divizija je 19. maja uputila grupu »Gertler« (ojačan 750. lovački puk) da sa domobranskim 4. brigadom nastupa iz rejona Foče ka Šćepan-polju, gde se sastaju reka Piva i Tara. Ta grupa uporno napada i potisla je 2. proletersku brigadu; četvrtog dana napada primila je na sebe protivnapad tek pristigle 1. proleterske brigade, 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade koje su držale položaje kod Čelebića i u visini poslednjeg velikog luka reke Tare. Grupa »Gertler« potiskuje petog dana partizanske brigade, težeći ka jugu da izbije na reku Taru i zauzme Uzlup (oko 7 kilometara istočno od Šćepan-polja), taj najpogodniji prelaz u donjem toku reke na koji dubokim kanjonom izvodi pešačka staza. Domobraska 4. brigada prodire ka Čelebiću i severnim ograncima planine Ljubišnje, gde očekuje

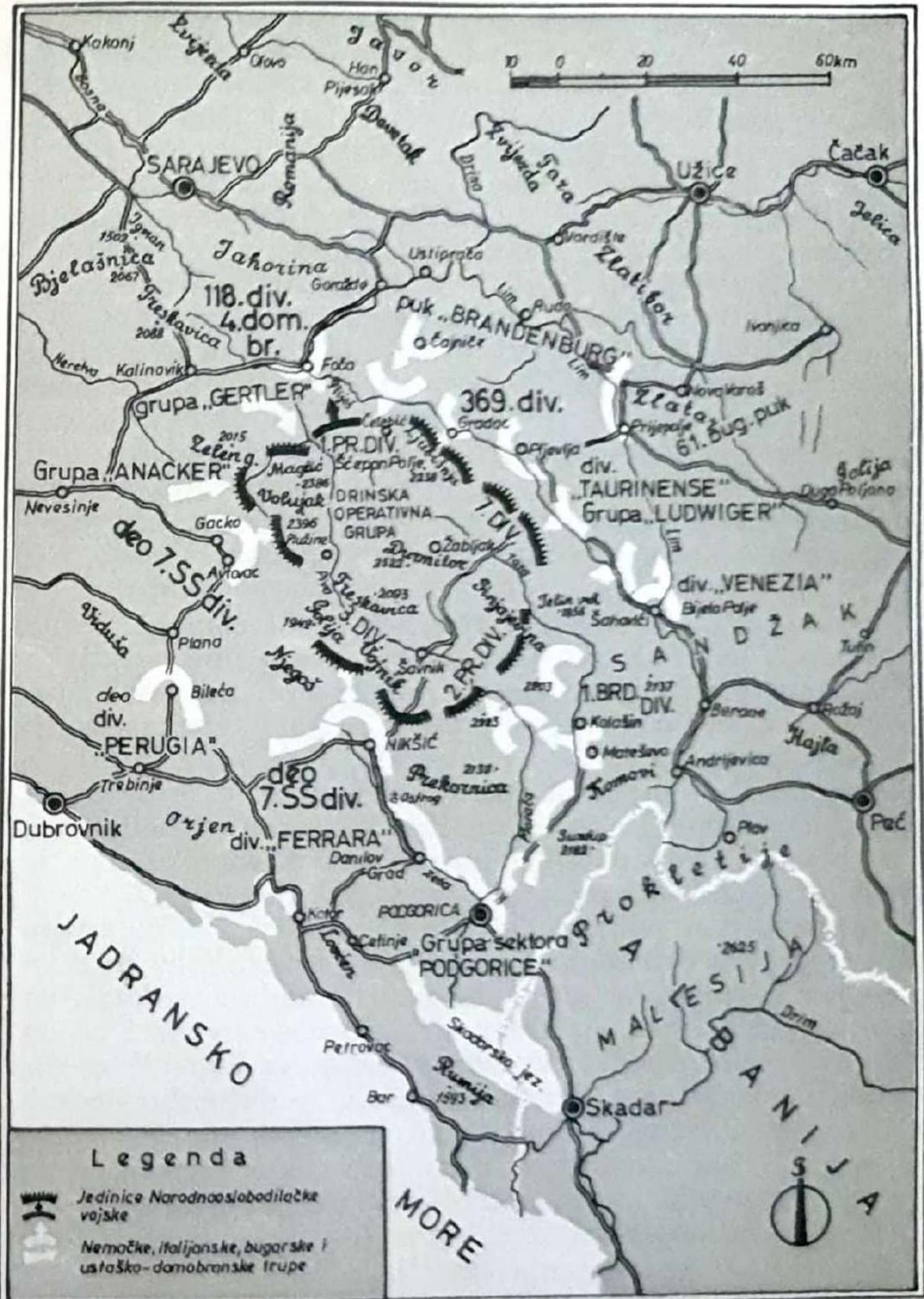
susret sa 369. divizijom. Da bi se slomio njihov front na pravcu prema Foči, uvedeno je u borbu pet brigada 1. proleterske divizije i Drinske operativne grupe. Ne uspevši to 24. maja, komandant 1. proleterske divizije koji je dobio komandu i nad Drinskom operativnom grupom, povlači brigade 25. maja po podne na severozapadne ogranke planine Ljubišnje, ne udaljujući ih od reke Tare, gde se severno od Uzlupa nalazi ranije upućena grupa od četiri bataljona radi zaštite prelaza. Aktivna nastojanja 7. banijske divizije, ojačane 3. krajiškom brigadom, nisu pomogla da se 369. diviziji spreči prelazak reke Čeotine i izbjeganje do 26. maja na istočne ogranke planine Ljubišnje, iza desnog boka Drinske operativne grupe. Tako se znatno smanjio prostor koji grupa divizija drži između Čeotine, Drine i Tare; ona se udaljila od Foče. Bez dobrih izgleda ostaje nada u pomoć 5. divizije, jer ona 26. maja uveče nije uspela da pređe reku Bosnu severno od Zenice, a njoj je Vrhovni štab naredio da dođe na prostor Foče i privuče deo nemačkih snaga usmerenih protiv grupe divizija.

Grupa »Anaker« (ojačani 738. lovački puk 118. divizije) upućena je dvema kolonama da izbije na reku Pivu. Manji deo grupe stigao je na reku Sutjesku i prešao je zapadno od njenog utoka u Drinu; protivnapadom dva bataljona 2. proleterske brigade, upućenih od Vrhovnog štaba, taj deo je odbačen 23. maja sa Vučeva u dolinu Sutjeske. Glavnina grupe »Anaker«, usmerena preko izvođišta reke Neretve, i jedan ojačani puk 7. SS divizije, preko Avtovca, nadiru ka istoku da izbiju na srednji tok Pive. Štab 3. divizije najpre im suprotstavlja grupu od tri bataljona 10. hercegovačke brigade, a od 23. maja i 7. krajišku brigadu. Sa juga, iz Nikšića, nastupa glavnina 7. SS divizije da preko planine Vojnika izbije u Šavnik i na reku Komarnicu do njenog utoka u Pivu, a divizija »Ferara« duž puta ka Šavniku i istočno od njega prema južnim ograncima planine Sinjajevine. I tim snagama koje su posle iz Nikšića odoleva 3. divizija. Nadirući od Kolašina prema Durmitoru, 1. brdska divizija ima ispred sebe samo dve brigade 2. proleterske divizije, pa uspeva da do 27. maja zauzme istočni deo Sinjajevine. Grupa »Ludviger«, iz rejona južno od Prijepolja, i divizija »Tau-

tinenze« iz Pljevalja, nastupaju uporednim pravcima ka jugozapadu protiv 3. proleterske brigade, da bi izbile na reku Taru i spojile se sa 1. brdskom divizijom i grupom »Gertler«.

Jasno se formirao oblik neprijateljskog okruženja grupe divizija, iako među nemačkim i italijanskim napadnim kolonama još postoje međuprostori. Dejstva grupe divizija sve više dobijaju karakter odsudne borbe. Vrhovni štab je od 25. maja, kad je obustavio napad u pravcu Foče, pa za tri naredna dana, uputio četiri brigade sa ovog odseka u predeo između Sutjeske, Drine i donjeg toka Pive; 3. krajisku brigadu je zadržao da brani odsek od sastava Pive i Tare do Uzlupa, a 7. banijsku diviziju i 3. proletersku brigadu odredio da otporom na Tari i istočnim obroncima Durmitora zaštite pregrupisavanje ostalih jedinica; sa Sinjajevine je prema Sutjesci uputio 2. dalmatinsku i 4. proletersku brigadu. Vrhovni štab je pokazao nameru da će izlaz iz okruženja tražiti probojem preko Sutjeske, a tim prikupljanjem snaga težište bitke prenosi na prostor između Pive i Sutjeske, obuhvatajući visoravan Vučeve, planine Maglić i Volujak.

Nastupanje nemačkih i italijanskih trupa se nastavlja. Grupa »Gertler« je 29. maja izbila na desnu obalu Tare, a 3. krajiska brigada se povukla na severne padine Maglića. Noću uoči tog dana, 7. banijska divizija je sa 3. dalmatinskom brigadom prešla na levu obalu Tare i postavila se od severnih ograncaka Durmitora do mosta na Tari, preko koga vodi put iz Nikšića u Pljevlja. Savladavši žilav otpor 5. proleterske brigade, glavnina 7. SS divizije zauzela je istog dana Šavnik, a posle dva dana se na zapadnim ograncima Sinjajevine spojila sa 1. brdskom divizijom. Divizija »Ferara« je izbila istočno od Šavnika, a jedna grupa iz divizije »Venecije« jugozapadno od Kolašina. Zbog pomeranja 2. proleterske divizije prema Sutjesci, te jake snage su se našle na ispraznjenoj planini Sinjajevini. Štab 3. divizije postavio je 1. dalmatinsku brigadu i drugu grupu od tri bataljona 10. hercegovačke brigade na desnu obalu Komarnice, da glavnini 7. SS divizije spreče prodor u oblast kojom protiče reka Piva. Na levu obalu Pive, od njenog izvora pa severno do istočnih padina Volujaka, izbio je 28. maja sa pravca

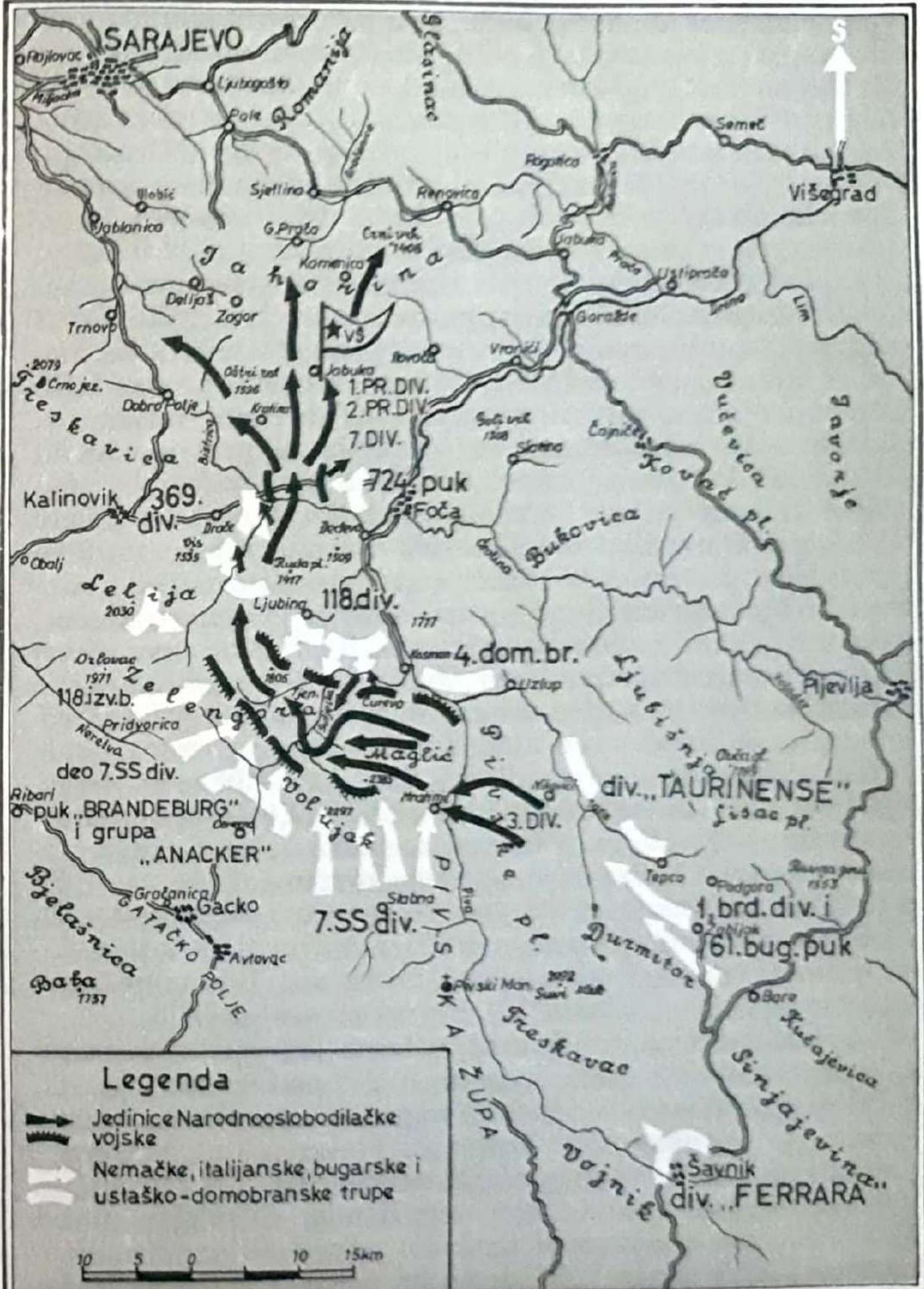

Bitka na Sutjesci: nemačko-italijansko stezanje grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske (druga polovina maja 1943)

Avtovca ojačani puk 7. SS divizije sa delovima grupe »Anaker«; 7. krajška brigada se sa drugom grupom od tri bataljona 10. hercegovačke brigade pomerila ka severu, da kod sela Mratinja, na južnim padinama Maglića, brani jedini pogodan još neizgubljen prelaz iz međurečja Tare i Pive u predeo između Pive i Sutjeske. Odsudna odbrana takvih prelaza je nužna, jer su zbog dubokih kanjona koji ma protiču vode ove oblasti, retki pogodni prilazi rekama. U poslednjem času, 30. maja izjutra, pristiže jedan bataljon 7. krajške brigade i odbacuje delove grupe »Anaker« sa jakih položaja kod Mratinja, brani ih dok uveče nije pristigla cela brigada, a za dva iduća dana stići će tamo 10. hercegovačka i 4. proleterska brigada, čime je prelaz kod Mratinja obezbeđen. Grupa »Anaker« 29. maja ponovo pokušava da iz doline donje Sutjeske izbije preko severnih ograna Maglića na levu obalu Pive; ona je protivnapadom 6. istočnobosanske, 15. majevičke i delova 1. i 2. proleterske brigade odbačena na polazni položaj.

I nemački komandant grapiše i ojačava snage prema Sutjesci. Za prvih osam dana juna, sve jedinice su, iako nejednovremeno, pristigle na položaje po novom borbenom rasporedu: grupa »Gertler« je pomerena na donji tok Sutjeske, pa se tako čitava 118. divizija našla prema levoj obali te reke; glavnina 7. SS divizije premeštena je u Avtovac i Gacko da nastupi ka severu između Pive i Sutjeske u susret 118. diviziji; puk »Brandenburg« je privučen da dejstvuje u istoj zoni; 369. divizija i 724. puk dovedeni su na put između Foče i Kalinovika, da tu stvore barijeru i aktiviraju se prema jugu, preko Zelengore ka Sutjesci; domobranska 4. brigada je dobila zadatak da proširi front i sa divizijom »Taurinenze« postavi se na desnu obalu Tare; 1. brdska divizija, sa bugarskim 61. pukom i divizijom »Ferara«, upućena je da preko Durmitora nastupa između Tare i Pive, ka mestu gde se sastaju obe reke. Napadni pravci nemačkih trupa susreću se na uskom prostoru između Sutjeske, Pive i donjeg toka Tare; određeni su prema zaključku da bitka ulazi u fazu konačnog uništenja grupe divizija.

Vrhovni štab je do 31. maja prikupio sedam brigada između Pive i Sutjeske, a još tri su tog dana na maršu prema Vučevu i ovoj reci. Pošto su nemačke trupe već

Bitka na Sutjesci: proboj grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske iz okruženja (10—14. jun 1943)

izbile na levu obalu Sutjeske, sem na deo između Maglića i Zelengore — na odsek od Tjentišta do Suhe, širine oko 7 kilometara — Vrhovni štab je odredio četiri brigade da prošire otvor prema donjem toku reke, a tri brigade da odbace nemačke snage koje od juga teže ka Mratinju. Prva grupa je 31. maja, pa 3. juna, bez značajnog uspeha napala glavninu 118. divizije koja drži nekoliko jakih položaja na desnoj obali Sutjeske od njenog ušća u Drinu pa na zapad oko 10 kilometara, upravo na severnim ogranicima Maglića. Ni druga grupa nema uspeha, pošto 7. SS divizija uporno nadire ka severu, preko Volujaka ka Magliću, da se spoji sa 118. divizijom. Odbrana prema 7. SS diviziji ojačana je premeštanjem, sa severnog odseka, 1. proleterske brigade koja se postavila na prevoj između Maglića i Volujaka, zapadno od Mratinja. Pošto je grupa divizija sada stešnjena između Sutjeske, donjeg toka Tare i planine Durmitora, a teško savlađivanim kanjonom Pive podeljena na dva dela i pod pritiskom mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja, Vrhovni štab je 3. juna odlučio: da se 1. i 2. proleterska divizija i Drinska operativna grupa — te snage na levoj obali Pive — probiju preko Sutjeske i zatim u dve samostalne operativne grupe prodiru ka istočnoj i srednjoj Bosni; snage sa desne obale Pive — 3. udarna i 7. banjamska divizija — da se sa ranjenicima probiju preko Tare na planinu Ljubišnju i zatim razviju u Sandžaku. Vrhovni komandant je 5. juna ponovo naredio štabu 1. bosanskog korpusa da se sa 5. divizijom najhitnije uputi prema Trnovu i Kalinoviku da bi prihvatio jedinice grupe divizija. Vrhovni štab je 6. juna rasformirao 3. dalmatinsku brigadu i njenim ljudstvom popunio jedinice 1. i 2. proleterske divizije.

Još dva puta, 5. i 7. juna, učinjen je pokušaj da se na odseku koji drži 118. divizija otvori prelaz na Sutjesci. Takva upornost postoji zbog toga što je preko naseljene doline u donjem toku Sutjeske, preko rejona Košura i Popovog Mosta, najpogodnije preći reku, i uz to što se od izvora pa prema severu kanjonom Sutjeske, pored pritiska grupe »Anaker«, ispoljio napad puka »Brandenburg« i jačih snaga 7. SS divizije; njima je 2. dalmatinska brigada na južnim padinama Zelengore, na Gornjim i Donjim Barama, pružala retko poznat uporan i požrtvov-

van otpor. Zbog neuspeha da se probije front 118. divizije, Vrhovni štab je okrenuo 1. proletersku diviziju da preko zapadnih ogranaka Maglića stigne na srednji tok Sutjeske i pređe je kod Tjentišta, a zatim izbije na planinu Zelengoru. Ali se i na Zelengori, sa zapada, 8. juna osetio pritisak izviđačkog bataljona 118. divizije, oslonjenog na levo krilo grupe »Anaker«. Tim nemačkim snagama koje nadiru sa jugozapada nastupa sa istoka u susret jača nemačka grupa od onih snaga koje drže donji tok Sutjeske, pa se tako udaljenost između čelnih jedinica 7. SS i 118. divizije veoma smanjila, a otvor na Sutjesci suzio se na oko 4 kilometra. Da bi ojačao odbranu 2. dalmatinske brigade, Vrhovni štab je postavio 15. majevičku brigadu, a prema grapi 118. divizije koja sa istoka teži da izbije na Zelengoru — 7. krajisku brigadu. Ovog dana je 1. proleterska divizija, prešavši Sutjesku, izbila na Zelengoru. Naredne noći prešao je Sutjesku i Vrhovni štab sa 2. proleterskom divizijom. Na Zelengori, ispred 1. proleterske divizije, primećeno je prisustvo prednjih delova 369. divizije koja zatvara pravce prema severu, ka putu između Foče i Kalinovika. Avijacija podržava nemačke trupe. Na Zelengori je 9. juna ranjen vrhovni komandant Tito. Obe proleterske divizije, stešnjene na prostoru dugom oko 10, a širokom 3—5 kilometara, moraju brzo i energično da rade. U ponoć između 9. i 10. juna, 1. proleterska brigada razbija nemačke prednje snage na severnim ograncima Zelengore, na Balinovcu, i otvara put 1. proleterskoj diviziji prema severu protiv novih snaga 369. divizije. Sada izdužena, 2. proleterska divizija je na jedinoj očuvanoj stazi koja iz doline Sutjeske vodi preko Zelengore ka severu izložena pojačanom dejstvu 118. divizije sa istoka i 7. SS divizije sa zapada; udaljenost između čelnih delova nemačkih susretnih kolona mestimično nije veća od dometa mitraljeske vatre. Vrhovni štab je zato odredio 2. proletersku brigadu da ojača zaštitu prema 118. diviziji, a 4. proletersku brigadu prema 7. SS diviziji. Pošto je Vrhovni štab obavešten da 3. udarna i 7. banjiska divizija ne mogu prodreti u Sandžak, naredio im je 7. juna da teške ranjenike ostave u oblasti Pive i ubrzaju pokret prema Sutjesci. Tako je 7. banjiska divizija stigla u poslednji čas da noću uoči 10. juna pređe Sutjesku i

iziđe na Zelengoru. Nemački komandant je tog dana, smatrajući da se trupe nalaze pred poslednjim trenutkom borbe protiv grupe divizija, ponovio naređenje da nijedan borac Narodnooslobodilačke vojske sposoban za oružje ne sme živ da iziđe iz obruča. Međutim, izvanrednim zaloganjem 4. proleterske brigade na Ljubinom Grobu i 2. proleterske brigade na Maloj i Velikoj Košuti sprečeno je spajanje nemačkih snaga na Zelengori, ali su se one spojile u dolini Sutjeske. Do 12. juna izjutra izbila je 1. proleterska divizija na komunikaciju Kalinovik — Foča i zauzela odsek širine oko 5 kilometara; pristigla je i 2. proleterska divizija, ojačala odbranu tog uzanog prolaza, a za njom i 7. banjiska divizija. Ne davši 369. diviziji — podsticanoj ličnim prisustvom komandanta svih nemačkih trupa u operaciji i podržavanoj tenkovima i avijacijom — da ih zaustavi i oduzme im ovaj prolaz, sve tri divizije su do jutra 14. juna prešle komunikaciju i po zapovesti Vrhovnog štaba uputile se u širu oblast Sarajeva.

Primivši ulogu zaštitnice, 3. divizija se našla odsečena od ostalih jedinica grupe divizija. Oko 2.000 ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici, o kojima se brinula, usporavali su joj pokret, pa je tek 11. juna izbila na Sutjesku. Čelni ešelon je prešao istog dana reku kod Tjentišta, gde je napao nemačke jedinice, ali je njihovim protivnapadom prisiljen da se po delovima probije na Zelengoru, ne otvorivši put glavnini 3. divizije. Nju su sutradan napali na Magliću delovi 118. divizije koji su iz doline donjeg toka Sutjeske pošli prema jugu. Odbivši taj napad, glavnina 3. divizije se primakla reci i u zoru 13. juna grupa od pet bataljona počela je prelazak. Višestruko jačom snagom, nemačke jedinice onemogućuju uspeh ove grupe i zatim uvedenih ostalih delova 3. divizije; napadom ih prisiljavaju da se iz tako teške situacije spasavaju podelom na male grupe koje se pod zaštitom noći i šume probijaju kroz uzane međuprostore u nemačkom rasporedu; neka grupa se prikrila do prolaska nemačkih napadnih kolona. Tako su čelni ešelon, u kome je 1. dalmatinska brigada, desetkovana 5. proleterska brigada, druge manje jedinice i grupe pošli putem ostalih divizija i stigli ih; 3. proleterska brigada se po grupama probila preko Tare u Sandžak. Nemačke jedinice su pretražile zauzeti pro-

stor, i ubijale otkrivene ranjenike i bolesnike. Računa se da je 3. divizija izgubila polovinu svoga ljudstva, kao i Centralna bolnica, a cela grupa divizija — preko 6.000 boraca i starešina.

Prodorom ka severu, grupa divizija je izbila na planinu Jahorinu, a onaj doskorašnji sa svih strana prisutan pritisak neprijatelja prestao je. Vrhovni štab je 15. juna odredio pravce i zadatke daljeg nastupanja grupe divizija, protiv 9., 14. i 15. domobranskog puka i 1. ustaške brigade u istočnoj Bosni. Sutradan je štabovima skrenuo pažnju da spreče popuštanje discipline u jedinicama, pogotovo samovoljno pribavljanje hrane, što bi bilo vrlo mogućno zbog dugog gladovanja u prethodnim borbama. Čelne jedinice divizija su 17. juna uveče razbile domobranska obezbeđenja i tek privučene delove 369. divizije duž puta i železničke pruge koja preko severnih ogrankaka Jahorine vezuje Sarajevo sa Višegradom, i omogućile svim snagama da do 20. juna pređu tu prugu prema severu. Zatim je 1. proleterska divizija preko planine Romanije do 5. jula izbila u Zvornik, a sadejstvovale su joj dve vojvođanske brigade; 2. proleterska divizija je zauzela Olovo i Kladanj, a njeni delovi sa 7. banijskom divizijom prodrili su zapadno od Tuzle gde su pôrušili postrojenja u nekoliko rudnika uglja; 10. hercegovačka brigada je upućena prema Kalinoviku i Nevesinju. Usmerena naređenjem Vrhovnog štaba, 5. divizija je noću uoči 29. juna prešla na desnu obalu Bosne kod Kaknja, porušila jedan od najvećih rudnika uglja u Bosni i dolaskom u predeo severno od Sarajeva približila se grupi divizija. Za desetak dana, čitava oblast između Sarajeva i reka Drine i Bosne oživila je borbenom aktivnošću.

Grupa divizija, po uverenju protivnika sposobna još samo da se brani, prešla je u protivofanzivu tako brzo i toliko uspešno da je na novoj slobodnoj teritoriji mogla da se sredi, odmori, delom popuni novim borcima i plenom koji je zadobila. Još jednom je, na kraju polugodišnje neprestane borbe, napadom i ofanzivom nadoknadiла gubitke i postigla nove uspehe. Za partizansku veština ratovanja, koja pretpostavlja da manje snage pokretom i akcijom stvaraju prednost nad mnogobrojnijem i tehnički jačem protivniku, ovo je veliko ostvarenje. Da bi

postigle glavni cilj u bici, nemačke i italijanske trupe su imale mnoge prednosti: neuporedivu brojnu i tehničku nadmoć, potpunu snabdevenost, uglavnom specijalno obučene jedinice za ratovanje na planinskom zemljištu, operativnu slobodu na širokom prostoru.

Ti elementi tokom bitke bivaju povoljniji, pošto grupa divizija ima sve više ljudskih žrtava, smanjuje joj se vatrena moć zbog gubitka teškog naoružanja i oskudice u municiji, umanjuje operativna sloboda zbog ranjenika. Ali sve to nije moglo da slomi moralnu snagu grupe divizija, volju boraca i starešina da izvršavaju zapovesti Vrhovnog štaba. Pregalaštvo i taj borbeni moral boraca revolucionarne oslobođilačke vojske teško se mogu prikazati. Možda će dva primera unekoliko posvedočiti kakva je njihova hrabrost. Kad je 2. dalmatinska brigada odolevala 7. SS diviziji, štab njenog 2. bataljona izvestio je da je izgubio dve trećine ljudstva, ali neka se na bataljon računa kao da je u punom sastavu; kad je 4. proleterska brigada branila prolaz na Zelengori, njeni borci su poručili Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu da nemački vojnici neće proći, dok i jedan proleterski borac bude u životu. Takvu rešenost stvara misao o pravednosti i nužnosti oslobođilačke borbe, uverenost da je nepopustljiva borba protiv okupatora jedini način da se opstane, očuva nacionalna čast i zadobije sloboda. Komandant nemačkih trupa je izvestio 20. juna da su snage kojima komanduje Tito odlično organizovane, vešto vođene, izvanredno pokretne, u odbrani aktivne i sa borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Komandant za Jugoistok, izvestavajući svakodnevno dva puta Vrhovnu komandu, 27. juna je zaključio da iskustva poslednjih meseci pokazuju da nije mogućno stabilizovati Nezavisnu Državu Hrvatsku snagama koje su mu na raspolaganju. S druge strane, Vrhovni štab je 3. jula primio poruku savezničke komande za Sredozemlje u kojoj se kaže da herojizam Narodnooslobođilačke vojske iz poslednje bitke hrabri saveznički borci pred iskrcavanje na evropsko kopno, a borba Narodnooslobođilačke vojske u narednim mesecima biće još važnija za opštu antifašističku kampanju.

Ime Sutjeske otada se pominje kao pojam legendarnog herojizma.

Deo treći

OSNIVANJE JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE

I. RASPORED OKUPATORSKE I KOLABORACIONISTICKE VOJSKE

Crvena armija je odnела veliku pobedu kod Kurska, nastavila ofanzivu na frontu između Smolenska i Crnog mora, oslobođila Kijev, i do kraja 1943. godine još napređovala prema zapadu; nanela je fašističkoj vojsci nenađoknадive gubitke. Britanske i američke trupe su zauzele Siciliju, a 3. septembra počele iskrcavanje na najistureniji predeo Apeninskog poluostrva. Zbog poraza koje je Italija pretrpela na sovjetsko-nemačkom frontu, na Balkanu, u Africi i na Sredozemlju, oborenata je fašistička vlada. Nova vlada je zaključila primirje; kapitulacija italijanskih oružanih snaga objavljena je 8. septembra, a primirje potpisano 29. septembra na Malti. Nemačke trupe, odranije u Italiji, posele su Rim i sva veća mesta i pružile žilav otpor anglo-američkoj invaziji; na Apeninskom poluostrvu se uspostavio vojni front (Album karata: prilog XII).

Posle poraza u Africi, italijanska Vrhovna komanda raspolaže za odbranu svoje zemlje jednom armijom na Siciliji, drugom u južnoj Italiji i trećom u severnoj; jednu armiju ima u južnoj Francuskoj, a glavninu vojske na Balkanu: od Alpa do reke Neretve — 2. armiju; od Neretve do Peloponeza grupu armija »Istok« — 9. armiju

u Crnoj Gori, Kosovu i Metohiji, zapadnoj Makedoniji i Albaniji i 11. armiju u Grčkoj. Vrhovna komanda je nameravala da odbranu Italije ojača privlačenjem 4. armije iz Francuske i tri divizije iz Jugoslavije. Nemačka Vrhovna komanda je podsticala tu pripremu, da bi se trupe grupisale u zonama za najpovoljniji operativni razvoj. U nemačkoj Vrhovnoj komandi se pomicalo na pomoć bugarske vojske koja bi svoju okupacijsku zonu proširila na Crnu Goru i Albaniju, i ojačala svoje jedinice u Grčkoj; bugarska vlada je odgovorila da ne raspolaže vojnom snagom za te razmere.

Ne računajući na trajno italijansko savezništvo, nemačka Vrhovna komanda je 30. avgusta upoznala potčinjene zapovednike trupa sa planom »Osovina« (Achse): sopstvenim trupama (15 divizija) zavladati Italijom, u okupiranim zemljama što pre razoružati italijanske formacije, sem onih koje su spremne da produže rat zajedno sa nemačkom vojskom; komandant za Jugoistok preuzima zapovedništvo nad celom jugoistočnom Evropom, poseda trupama najvažnija mesta na obalama i ostrvima Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora, obezbeđuje povezanost toga prostora sa dubokim zaleđem. Izvršenje ovog plana doveće nova nemačka ojačanja u Italiju i na Balkan. Komandant za Jugoistok izdao je 3. septembra pripremnu zapovest, a Vrhovna komanda 8. septembra uveče naredila da trupe hitno pređu u akciju.

Kancelar Rajha je još 26. jula bio naredio da komanda za Jugoistok preuzme rukovođenje svim nemačkim trupama na Balkanskom poluostrvu i italijanskom 11. armijom. Italijanska Vrhovna komanda je zatim obavestena da će nemačke trupe ući 26. avgusta u italijansku okupacionu zonu u Jugoslaviji da bi bile efikasno zaštićene najvažnije komunikacije, a pre svega od Zagreba i Ljubljane ka Trstu i od Celovca preko Jesenica ka Gorici i Veneciji; tako je nemačka 71. pešadijska divizija doveđena iz Koruške na područje Ljubljane i Bohinjske Bistrice, a oklopno-grenadirska divizija »Nordland« sa štabom 3. SS oklopnog korpusa i školskim lovačkim pukom iz Nemačke na prostor Zagreba i Karlovca.

Nemačka Vrhovna komanda je uspostavila do 26. avgusta štab Grupe armija »F« u Beogradu, da rukovodi

trupama u Jugoslaviji i Albaniji. Komandant grupe, određen ujedno i za komandanta za Jugoistok, dobio je komandu i nad Grupom armija »E«, formiranom u januaru 1943. godine u Grčkoj, u čiji su sastav sredinom leta iz Jugoslavije upućene: 104. lovačka, 117. lovačka i 1. brdska divizija. Od štaba komandujućeg generala i komandanta Srbije formirani su štab vojnoupravnog komandanta Jugoistoka i štab 21. brdskog korpusa, a od štaba komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj i ljudstva dovedenog sa drugih frontova, štabovi 15. brdskog i 69. rezervnog korpusa. Vojnoupravni komandant za Jugoistok ima sedište u Beogradu, a vlast vrši preko opunomoćenog generala u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i vojnog komandanta Grčke, a posle i komandujućeg generala u Crnoj Gori i opunomoćenog generala u Albaniji; sam je vojni komandant Srbije u svojstvu šefa civilne vlasti i operativnog komandanta svih nemačkih, bugarskih i kvislinških trupa. Početkom avgusta, pod komandantom nemačkih trupa u Hrvatskoj (Bosni i Hercegovini) nalazi se 168.500 nemačkih vojnika i oficira, a pod komandujućim generalom u Srbiji — 94.516 vojnika i oficira.

Sa sovjetsko-nemačkog fronta stigao je u Jugoslaviju, između 23. i 25. avgusta, štab nemačke 2. oklopne armije i smestio se prvo u Kragujevac, pa od 2. septembra u Vrnjačku Banju. Pod njegovu komandu stavljeni su: 3. SS oklopni korpus »Germanija« (Germania) sa štabom u Zagrebu pa posle u Karlovcu — sastava 5. SS oklopna divizija »Viking« (Wiking), 11. SS dobrovoljačka oklopno-grenadirska divizija »Nordland«, 4. SS oklopno-grenadirska brigada »Nederland«, 14. SS policijski puk — koji se oko 1. septembra prikuplja u Hrvatskom zagorju, Kordunu i Baniji; 69. rezervni korpus sa štabom u Vukovaru pa u Vinkovcima — sastava 173. rezervna i 187. rezervna divizija, 1. rezervni lovački puk — u Slavoniji, Sremu, na području Beograda; 15. brdski armijski korpus sa štabom u Banjoj Luci — sastava 7. SS »Princ Eugen«, 373. legionarska »Tigar«, 114. lovačka i 369. legionarska »Vražja« divizija, 4. puk »Brandenburg« — u srednjoj i zapadnoj Bosni, istočnoj Lici i Dalmaciji: 21. brdski armijski korpus sa štabom u Kosovskoj Mitrovici pa u Tiranu — sastava 297. pešadijska, 100. lovačka i 118. lo-

vačka divizija, 92. motorizovani pešadijski puk — u Sandžaku, na Kosovu i u dolini Ibra, na prostoru Bitolja i Ohrida. Trupe kojima komanduje štab 2. oklopne armije posle se još formacijski upotpunjaju. Zbog operativne situacije, neke divizije pripadaju jednom pa drugom korpusu, a pri tom i korpsi i divizije menjaju granice zona i komandna mesta štabova. Pod neposrednom komandom štaba 2. armije i štabova korpusa nalaze se odgovarajuće boračke i pomoćne jedinice i ustanove.

Od nemačkih trupa u Sloveniji nalaze se: sem 71. pešadijske divizije iz sastava Grupe armija »B« — policijske jedinice, delovi 438. divizije za naročitu upotrebu i više jedinica za osiguranje i obuku pod komandom štaba 18. vojne oblasti.

Vazduhoplovne formacije (pukovi i eskadrile) za podršku nemačkih trupa u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini imale su 1942. godine oko 250 aparata za bombardovanje, izviđanje, vezu i transport na aerodromima kod Zagreba, Banje Luke, Sarajeva, Zemuna i Niša; bile su objedinjene pod Komandom vazduhoplovstva za Srbiju i Nezavisnu Državu Hrvatsku sa sedištem u Zagrebu. Posle sloma Italije proširuje se operativno područje te komande, premeštene u Beograd, koja za svoje snage, iako se nisu uvećale, koristi i aerodrome u dotadašnjoj italijanskoj okupacionoj zoni. Nemačka vazduhoplovna odbrana — od leta 1943. godine do kraja rata — ima težište u izviđanju jadranskog primorja i vatrenoj zaštiti najvećih mesta i značajnih objekata na magistralnom komunikacijskom pravcu od Soluna do Maribora, i sa ovog pravca prema Sarajevu, Rijeci i Trstu.

Za protivavionsku odbranu dovedene su 19. i 20. protivavionska divizija iz Grčke u Srbiju, Bosnu i Hrvatsku, dok se 149. protivavionski puk nalazi u Slovensačkom primorju.

Komandujući admirал Jadrana, sa štabom u Opatiji, upravlja od 11. septembra 1943. godine jedinicama nemačke ratne mornarice u Jadranskom moru, u zoni od Tržiča do Valone, preko komandanata za Istru (u Trstu), Dalmaciju (u Splitu) i Albaniju (u Draču). Tim komandanima su podređene lučke komande: za Istru — u Rijeci, Puli i Trstu; za Dalmaciju — u Zadru, Šibeniku, Splitu i

Dubrovniku, potčinjene pomorskoj komandi severne Dalmacije (u Šibeniku) i pomorskoj komandi južne Dalmacije (u Splitu); za Albaniju — u Kotoru i Draču. Svuda su lučkim komandama potčinjene lučke kapetanije i stanice za nadzor pristaništa. Nemačku jadransku mornaricu sačinjavaju: 6. transportna flotila, razmeštena u većim lukama; 10. desantna flotila u Rijeci; 11. flotila za osiguranje preformirana u martu 1944. godine u 11. diviziju za osiguranje (u Trstu), sastava — dve eskortne, jedna protivpodmornička i jedna flotila minolovaca; 1. divizion torpednih čamaca; 22. protivavionski divizion na trgovачkim brodovima i jedrenjacima. Nemačku odbranu u jadranskom primorju ojačavaju mornaričko-obalski artiljerijski pukovi: 1101. puk u Slovenskom primorju, 1102. puk u Istri i Hrvatskom primorju, 944. puk u zoni Zadar—Split i 945. puk u Crnogorskem primorju.

Čim nemačka vojska prodre u italijansku okupacionu zonu, proširiće ona i sistem teritorijalnih komandi, zasnovan u njenoj zoni odmah posle zauzeća Jugoslavije. Taj sistem je razgranat od Vrhovne komande nemačke oružane sile za Jugoistok, preko vojnoupravnih komandanata ili opunomoćenih generala u pokrajinama, pa oblasnih i okružnih vojnoupravnih komandi do komandi mesta. Oblasne vojnoupravne komande imaju u svom sastavu, najčešće, oko 10 oficira i do 100 žandarma i vojnika. Najrazvijenije imaju organe za upravljanje okružnim i mesnim komandama, vojni sud, jedinicu poljske žandarmerije, zatvor i stambeni odsek. Neke oblasne komande neposredno rukovode mesnim komandama ili komandama garnizona, kao što je to na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i u Banatu; oblasne komande direktno upravljaju onim mesnim komandama na svom području, koje nisu potčinjene okružnim komandama, a ove obično obuhvataju od 5 do 10 komandi mesta.

Nemačkom komandantu u Srbiji potčinjene su oblasne vojnoupravne komande (brojem označene) u Beogradu, Šapcu, Kraljevu, Nišu, Petrovgradu, a njima 9 okružnih i 81 mesna komanda. Nemačkom opunomoćenom generalu u Albaniji podređene su oblasne vojnoupravne komande u Prizrenu i Strugi, a ovima po dve komande mesta. Mesne komande u Plavu i Ulcinju spadaju

pod nemačku oblasnu komandu u Skadru. Nemačka oblasna komanda u Cetinju, nazivana i samostalnom vojno-upravnom komandom Crne Gore, najpre je potčinjena opunomoćenom generalu u Albaniji, a od 1. novembra 1943. godine — vojnoupravnom komandantu za Jugoistok; ona je u maju 1944. godine preuređena u štab nemačkog opunomoćenog generala u Crnoj Gori i tada ima na raspolaganju — 5 komandi garnizona, 2 okružne komande i jednu mesnu komandu. Nemačka komanda je imenovala 10. novembra 1943. godine kvislinšku Narodnu upravu sa sedištem u Cetinju, sastavljenu od predstavnika četnika i nacionalista.

Nemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj potčinjene su oblasne vojnoupravne komande u Zagrebu, Karlovcu, Bjelovaru, Slavonskom Brodu, Osijeku, Zadru, Splitu, Sarajevu i Mostaru, a njima komande garnizona i komande mesta.

Nemačka komanda 18. vojne oblasti, sa sedištem u Salzburgu (u Austriji), ima vojnoupravnu vlast u anektiраном delu Slovenije preko vojnih odseka u Mariboru, Celju, Kranju. Po naredbi kancelara Rajha, za Furlaniju, Goričku pokrajinu, Trst, Ljubljansku pokrajinu, Istru, Rijeku i ostrva Kvarnera, uspostavljena je krajem septembra 1943. godine Operativna zona »Jadransko primorje« sa sedištem visokog komesara u Trstu. Granice te zone postale su sporne, pošto ona, sem okupiranih slovenačkih krajeva, obuhvata deo italijanske državne teritorije i deo primorskog područja Nezavisne Države Hrvatske. Nacistički namesnik za Korušku, primajući dužnost visokog komesara zone, odredio je 20. septembra šefa uprave za Ljubljansku pokrajinu a ubrzo posle imenovao prefekte u Videmu, Gorici, Trstu, Puli i Rijeci, i komesara za Kvarnersku oblast, a uz sve njih nemačke savetnike, mahom naciste iz Austrije. Operativni komandant zone uspostavio je vojne odseke u istim mestima.

Oslobodilački pokret je prinudio nemačku vladu i Vrhovnu komandu da skoro neprestano uvećavaju policijske snage u Jugoslaviji. Te snage se vidno prilagođuju, još od početka oružanog ustanka, sve vecoj ozbiljnosti neprestanog i svestranog sukobljavanja sa oslobodilačkom vojskom i svuda razgranatim antifašističkim orga-

nizacijama. Najveću moć i najpotpuniju formaciju dobijaju one 1943. godine i docnije, kad je nemačka vojska ušla u italijansku okupacionu zonu u Jugoslaviji, okupirala Mađarsku i povukla se iz Grčke i Albanije. Organizacija policijskih trupa je prilično složena, jedinstvena po vrsti, a s izvesnim posebnostima u tri karakteristična područja nemačke okupacije: u Srbiji i Crnoj Gori, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u Sloveniji i Istri; neki periferni jugoslovenski krajevi dolaze pod nadzor nemačke policijske službe u susednim zemljama.

Podređen Rajhsfireru SS (Reichsführer), nemački komandant SS i šef policije za Srbiju ostvaruje vlast preko komandanta policije i službe bezbednosti i komandanta policije poretka (redarstvene policije); svima je sedište u Beogradu. Nižu vlast, a podređeni odgovarajućem komandantu za Srbiju, imaju oblasni komandanti SS i službe bezbednosti i komandanti policije poretka: u Beogradu preko okružnih uprava policije poretka u Šapcu, Valjevu i Požarevcu; u Nišu preko istih uprava u Zaječaru i Leskovcu; u Kraljevu preko tih uprava u Jagodini, Užicu i Kosovskoj Mitrovici; u Petrovgradu za ceo Banat. Oblasne komande i okružne uprave policije poretka raspolažu mesnim ispostavama, a oblasni komandanti policije poretka istovremeno komanduju policijskim dobrovoljačkim pukovima. Komandantu policije i službe bezbednosti podređene su komande koncentracionih logora. U Cetinju se, još pre sloma Italije nalazi ispostava nemačke policije, a zatim je uspostavljena Nemačka policijska direkcija za Crnu Goru, potčinjena komandantu SS i šefu policije za Srbiju, čija nadležnost obuhvata i policijsku službu u Sandžaku. Nemačke policijske jedinice sarađuju sa Srpskom državnom stražom i koriste njenu pomoć.

Nemački komandant SS i šef policije za Hrvatsku, kao opunomoćenik Rajhsfirera SS, ima policijsku vlast u Hrvatskoj, Sremu, Bosni i Hercegovini preko komandanta policije i službe bezbednosti i komandanta policije poretka; sedište im je u Zagrebu ili Osijeku. Njima su potčinjene odgovarajuće oblasne komande u Zagrebu, Osijeku, Banjoj Luci, Sarajevu i Splitu. Komandant policije i službe bezbednosti obavlja izvršnu vlast i obave-

štajnu službu preko oblasnih komandi i njihovih ispostava. Komandant policije poretna upravlja oblasnim štabovima redarstvene policije, kojima su potčinjene žandarmerijske ustanove: kapetanije u sedištima velikih župa (okruga), komande u sreskim mestima, stanice na teritoriji.

Nemački komandant SS i šef policije 18. vojne oblasti (alpske), sa sedištem u Salcburgu ili Bledu, vršio je vlast preko komandanta policije i službe bezbednosti i komandanta policije poretna, a oni dvojica preko odgovarajućih oblasnih komandi: za Gorenjsku (u Bledu ili Kranju), Ljubljansku pokrajinu (u Ljubljani) i južnu Štajersku (u Mariboru). Oblasni komandanti policije poretna rukovode jedinicama redarstvene policije i nekim kvislinškim jedinicama preko okružnih i sreskih žandarmerijskih komandi.

Nemački komandant SS i šef policije Operativne zone »Jadransko primorje«, sa sedištem u Trstu, upravljao je preko komandanta policije i službe bezbednosti i komandanta policije poretna, a oni preko odgovarajućih oblasnih komandi: za kvarnersku oblast (u Rijeci), Istru (u Puli), tršćansku provinciju (u Trstu) i goričku provinciju (u Gorici).

U jesen 1943. godine uspostavljena su dva nemačka specijalna štaba za suzbijanje partizana u alpskoj i njoj susednoj jadranskoj oblasti. Štabovi raspolažu nemačkim vojnim i policijskim snagama i kvislinškim jedinicama, deleći svoje operativne zone na zaštitna područja: u alpskoj oblasti — Gorenjska, Štajerska, Dolenjska; u primorskoj oblasti — rejoni Rijeke, Pule, Trsta, Gorice; zaštitna područja se dele na zaštitne odseke, prema srezovima. Na čelu tih štabova su komandanti SS i šefovi policije odgovarajućih oblasti. Sličan nemački operativni štab postoji i u Hrvatskoj, sa sedištem u Osijeku, prvenstveno za područje Slavonije i Srema.

Nemački glavni komandant SS i šef policije za Italiju imao je nadzor nad policijskom službom u oblasti Kvarnera, Istre i Slovenskog primorja; nemački komandant SS i šef policije za Albaniju nadležan je za predele Ulcinja i Plava, za Kosovo i Metohiju i zapadni deo Makedonije; sličan nemački komandant za Mađarsku bio je nadležan

(od marta 1944. godine) za Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje. Ustrojstvo nemačke policijske službe priлагodjeno je, očigledno, fašističkoj podeli pobedene Kraljevine Jugoslavije.

Nemačke policijske komande imaju na raspolaganju, u leto 1943. godine i docnije, velik broj policijskih puškova: u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori — 1. pomoćne policije »Srbija« u Nišu, 2. pomoćne policije »Srbija« u Beogradu, 3. pomoćne policije »Srbija« u Kraljevu, 5. SS motorizovani u Kragujevcu, samostalni dobrovoljački »Sandžak« (od leta 1944. godine) u Sjenici, 1. dobrovoljački »Crna Gora« (od leta 1944. godine) u Cetinju; na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske — 1, 2, 3. i 5. dobrovoljački »Hrvatska« u Sremu i Slavoniji, 4. dobrovoljački »Hrvatska« u Samoboru, »Nagel« u Sarajevu (od novembra 1944. godine); u Sloveniji i Istri — 12. SS u Ljubljani (oktobra 1943. godine), 13. SS i 28. SS u Koruškoj i Gorenjskoj, 17. SS (1945. godine), 19. SS, 25. SS (1945. godine) i 27. SS (krajem 1944. godine) u Štajerskoj i Gorenjskoj, 14. SS u Dolenjskoj i Gorenjskoj, 9. SS, 10. SS i 15. SS u Istri, Slovensačkom primorju i Gorici.

Bataljoni nemačke nacionalne manjine u Hrvatskoj su rasformirani 1942. godine, a njihovo ljudstvo je uvedeno u 7. SS »Princ Eugen« diviziju. Samostalni bataljoni nemačke nacionalne manjine u Banatu objedinjeni su 1944. godine u puk »Mihael Reiser«, sa štabom u Petrovgradu. Pošto je puk pretrpeo gubitke u borbi, ostatkom njegovog ljudstva popunjena je 7. SS »Princ Eugen« divizija. Od alarmnih bataljona Vermanšafta, formiran je u martu 1944. godine nemački puk »Donja Štajerska« (28 četa), koji se do kraja rata bori protiv partizanskih jedinica na prostoru Maribora, Celja i Kamnika.

Na raspolaganju nemačkih komandujućih i opuno moćenih generala stoje kolaboracionističke trupe: u Srbiji — Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus, četnički korpuši; u Crnoj Gori i Sandžaku — četnički korpuši; u zapadnoj Makedoniji, na Kosovu i Metohiji — albanske kvislinške jedinice; u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini — oružane snage Nezavisne Države Hrvatske, četnički korpuši; u Sloveniji i Istri — domobranske jedinice.

Oslobodilačke snage na Kosovu i Metohiji imaju pro-
тив sebe, sem nemačkih jedinica, albanske kvislinške for-
macije: posle okupacije stvorenu žandarmeriju (oko 1.000
ljudi), puk »Redžiment Kosova«, formiran u Kosovskoj
Mitrovici 1943. godine kao pokretna jedinica, jedan teri-
torijalni puk sa sedištem štaba u Peći i drugi sa štabom
u Prištini, oba od januara 1944. godine; ukupno, oko
8.000 ljudi. Takođe pod nemačkom komandom, uz njih su
oko 5.000 pripadnika kvislinške albanske milicije u zapad-
noj Makedoniji, nazivane balisti (po Bali Kombetar, kola-
boracionističkoj organizaciji u Albaniji).

Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske dovršile
su u avgustu 1943. godine svoju veliku reorganizaciju; pe-
šadijske divizije su preuređene u brdske i lovačke brigade
i formirane su nove jedinice. Domobranska 1. brdska
brigada (1. i 5. brdski puk) sa štabom u Bjelovaru, 3.
brdska brigada (3. i 11. brdski puk) sa štabom u Bihaću,
4. brdska brigada (4. i 8. brdski puk) sa štabom u Daru-
varu, pa u Pakracu i Lipiku — sačinjavaju 1. korpus. Do-
mobranska 1. lovačka brigada (4. i 6. lovački puk) sa šta-
bom u Doboju, 2. lovačka brigada (1. i 10. lovački puk)
sa štabom u Ostrošcu, 3. lovačka brigada (5. i 8. lovački
puk) sa štabom u Tuzli — sačinjavaju 2. korpus. Domo-
branska 2. brdska brigada (2. i 9. brdski puk) sa štabom
u Sarajevu, 4. lovačka brigada (7. i 13. lovački puk) sa
štabom u Banjoj Luci, 6. pešadijska divizija sa štabom
u Mostaru — sačinjavaju 3. korpus. Svaka brdska i lova-
čka brigada ima u svom sastavu po dva artiljerijska divi-
ziona. Sem brdskih i lovačkih, sva tri korpusa imaju po
jednu dopunsku brigadu, radni puk i 3—5 samostalnih
bataljona. Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske
dopunjene su do leta 1944. godine stvaranjem posadnih
brigada sa štabovima: 1. brigade — u Križevcima, 2. bri-
gade — u Karlovcu, 3. brigade — u Gospiću, 4. brigade
— u Sisku, 5. brigade — u Novoj Gradiški, 6. brigade —
u Doboju, 7. brigade — u Sremskoj Mitrovici, 8. brigade
— u Sarajevu, 9. brigade — u Dubrovniku, 10. brigade —
u Tuzli. Posadne brigade imaju, najčešće, 4—5 bataljona
i 1—2 baterije topova.

Ustaška vojnica se uvećala. Do leta 1942. godine na-
rasla je na blizu 30 samostalnih bataljona i nekoliko ba-

taljona u pripremi za formiranje; u bataljonima je prosečno 600 do 1.000 ljudi, u svemu, ima ona krajem te godine oko 25.000 ljudi. Objedinjavanjem bataljona, vezanih za njihova područja postanka, stvorene su ustaške brigade: 1. brigada — na prostoru Sarajeva, Sokolca, Ustiprače; 2. brigada — u Sremu i oko Tuzle; 3. brigada — na prostoru Karlovca, Ogulina, Otočca i Gospića; 4. brigada — na prostoru Gline i Bihaća; 5. brigada — na prostoru Travnika, Bugojna, Glamoča, Livna i Duvna; gardijska brigada (Poglavnikov tjelesni zdrug) — za akciju u oblasti između Zagreba, Varaždina, Osijeka i Banje Luke. Ratne nužde a, naročito, nestabilnost poretku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, utiču da se nastavi uvećavanje Ustaške vojnica kao sile na koju se neposredno oslanja politička vlast. Vojnica u jesen 1943. godine ima oko 32.000 ljudi, dobila je nove brigade i formiraće ih sve do polovine 1944. godine. Stvorene su: ustaška 6. brigada — u Imotskom, Vrgorcu i Makarskoj, 7. brigada — u Drnišu i Benkovcu, 8. brigada — u Petrinji i Dubici, 9. brigada — u Ostrošcu, Mostaru i Gabeli, 10. brigada — u Banjoj Luci i Turopolju, 11. brigada — u Travniku i Sarajevu, 12. brigada — u Tuzli, 13. brigada — u Vinkovcima i Iloku, 14. brigada — u Novoj Gradiški, 15. brigada — u Zaboku i Krapini, 16. brigada — u Bosanskom Brodu i Derventi, 17. brigada — u Karlovcu i Ogulinu, 18. brigada — u Otočcu. U sastav Ustaške vojnica još ulaze: Ustaška odbrambena brigada u Jasenovcu i Novoj Gradiški (čuvar i izvršilac u koncentracionom logoru), ustaške posadne komande u Zagrebu i Sarajevu (oko 1.300 ljudi), 27 pripremnih bataljona (oko 10.500 ljudi) takozvane ustaške milicije pod posebnom komandom. Ta formacija Ustaške vojnica ostaće do decembra 1944. godine kad će reorganizacijom i objedinjavanjem domobranskih i ustaških brigada biti stvorene divizije.

Vojnu saobraćajnu službu vršile su dve brigade: 1. prometna u Zagrebu i 2. prometna u Sarajevu.

Mornarica domobranstva ostala je nerazvijena. Posle kapitulacije Italije, uspostavljena je pomorska komanda u Splitu sa četiri obalske i dve lučke komande u mestima od Crikvenice do Dubrovnika. Mornarica tada ima oko 1.300 ljudi na nekoliko plovnih objekata koji su u sastavu

nemačke 11. divizije za osiguranje. Pod komandom mornarice (u Zagrebu) postoji i komanda rečne flotile u Slavonskom Brodu sa 2 monitora i nekoliko borbenih čamaca na Savi i Vrbasu.

U vazduhoplovstvu domobranstva ima u oktobru 1943. godine blizu 10.000 ljudi. Komanda letenja raspolaze sa oko 150 zastarelih aparata, mahom nabavljenih iz Nemačke i Italije, na aerodromima kod Zagreba, Banje Luke, Sarajeva, Mostara i Petrovaradina.

Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske sasvim su vezane za nemačku vojsku; deo je na snabdevanju kod nemačkih komandi i njihovom raspolažanju, drugi deo samo na raspolažanju, a ostatak, oko polovine, u operativnom sadejstvu. Računa se da je početkom oktobra 1943. godine domobranstvo imalo 156.000 ljudi, a Ustaška vojnica oko 45.000; pored njih je oko 9.000 mladića predviđenih za regrutaciju, a 62.000 ljudi, mobilisanih na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, nalaze se pod komandom nemačkih oficira i podoficira u četiri legionarske divizije (369, 373, 392. i 13. SS) koje nisu upućene na sovjetsko-nemački front, kome su bile namenjene, nego posle obuke u Austriji dovedene u Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu da se bore protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Pod zapovedništvom nemačkog Operativnog štaba za borbu protiv partizana u alpskoj oblasti uspostavljen je 24. septembra Organizacijski štab slovenačkog domobranstva da bi objedinio kolaboracionističke vojne snage. Najpre u sastavu od pet bataljona, pa reorganizovano polovinom decembra 1943. godine u sedam borbenih grupa (oko 40 četa), dve školske grupe (10 četa) i četiri baterije — slovenačko domobranstvo je prvenstveno upotrebljeno za zaštitu nemačkih komunikacija i delova okupirane teritorije, radi čega 25. februara 1944. godine dve grupe formiraju specijalnu grupu za obezbeđenje železničke pruge (12 četa) a jedna grupa (11 četa) teritorijalnu zaštitu užeg područja u Dolenjskoj. Broj četa se menja, bilo ih je docnije manje, a u svakoj obično do 100 ljudi. Glavna domobraska uporišta su u Ljubljani, Velikom Lašču, Novom Mestu, Logatecu, Kočevju i Borovnici. Nemačka komanda je formirala 26. novembra

1943. godine Slovenski nacionalni korpus bezbednosti — koji je posle narastao na oko 2.000 ljudi, sa 1. udarnim pukom kao najjačom jedinicom — u Trstu, Ilirskoj Bistrici, Postojni i Gorici. Takođe pod nemačkom komandom, stvoreno je u proleće 1944. godine Gorenjsko domobranstvo (oko 1.000 ljudi), sastavljenod nekoliko posadnih i radnih četa i više seoskih straža.

Komanda četničkih odreda sa Dražom Mihailovićem na čelu preimenovana je 10. juna 1942. godine u Vrhovnu komandu jugoslovenske vojske u otadžbini. Zatim je formiran štab pod naizvom Istaknuti deo Vrhovne komande jugoslovenske vojske u otadžbini da objedini komandovanje nad četničkim odredima u Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini; njemu je podređena, u prošlu jesen imenovana Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine (početkom 1943. godine ima na raspolaganju oko 17.500 četnika). Samostalno stvoreni Glavni štab četničkih odreda Bosne — pa posle preimenovan u Komandu četničkih odreda zapadne Bosne (raspolaze 1943. godine sa oko 14.000 četnika) — neposredno se povezao sa Vrhovnom komandom. Do polovine 1943. godine, Vrhovna komanda je imenovala još nekoliko nižih, za nju vezanih komandi: za Srbiju sa svojim delegatom na čelu, istočnu Srbiju, Vojvodinu, Slavoniju; delegatu za Srbiju potčinila je četnike u ovoj pokrajini, Vojvodini, Makedoniji i na Kosovu i Metohiji. Iako se u Vojvodini nalazi jedva koja stotina četnika, Vrhovna komanda je imenovala posebne komande za Banat, Bačku, Srem. Odredila je Komandu za Beograd i Komandu Starog Rasa (pod njom je blizu 6.000 četnika iz Sandžaka i severoistočnog dela Crne Gore). Postavila je četničku komandu za Crnu Goru i Boku. Bila je pod uplivom ove komande i jedna brigada u sastavu kolaboracionističke grupacije (nacionalista) kojom upravlja Crnogorska nacionalna komanda u Cetinju. Nemački oblasni komandant u Crnoj Gori raspustio je formaciju nacionalista početkom novembra 1943. godine; njeno ljudstvo je stavio na raspolaganje Narodnoj upravi u koju su ušli istaknuti pripadnici četničke organizacije. Četnici u Crnoj Gori i Sandžaku sačinili su u letu 1944. godine Crnogorski dobrovoljački korpus koji bi se pod nazivom 2. srpski dobrovoljački

korpus sjedinio sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom (u Srbiji); to je nemačka komanda sprečila. Jaku jedinicu predstavlja Dinarska četnička divizija (4.500—5.000 ljudi) u severnoj Dalmaciji i susednom joj delu zapadne Bosne.

Korpus je osnovna borbena jedinica u vojnoj organizaciji četnika, formiran od terenskih a ređe letećih i jurišnih brigada. Korpuzi su vrlo različitog brojnog stanja: od 100 do 4.000 ljudi u pojedinom od njih; negde je sam korpus brojem ljudstva jači od grupe korpusa u drugom kraju. Neki korpuzi, a prvenstveno u Srbiji, računali su uz svoj stalni sastav i na takozvane obveznike koje bi, kad zatreba, mobilisali na svom području, tada bi im se brojno stanje i do deset puta uvećalo, pa bi pojedini imali preko 15.000 ljudi. Leteće brigade imaju prosečno oko 150 ljudi. U Srbiji postoje grupe korpusa, obično sastava 3—5 korpusa: cersko-majevička, posavska, garde, beogradska, šumadijska, rasinska, velikomoravska, mlavska, nišavska, južnomoravska; njima slična formacija je Dinarska četnička divizija koja u svom sastavu ima korpuse a ovi jurišne i terenske brigade. Brojno stanje stalnog sastava grupe korpusa kreće se između 1.500 i 4.000 ljudi. U celini posmatrana, četnička vojna organizacija je formirala 73 korpusa, od toga: u Srbiji — 43, Bosni i Dalmaciji — 15, Crnoj Gori i Sandžaku — 12, Hercegovini — 2, Makedoniji — 1; ima i malobrojne grupe u Vojvodini i Slavoniji.

Bugarska vojska ima jake snage u Jugoslaviji: 5. armiju (14. i 15. divizija i 1. konjička brigada), ojačanu dovođenjem u avgustu 1943. godine 17. pešadijske divizije u Štip i, krajem te godine, 29. pešadijske divizije u Vranje — u Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji; 1. okupacioni korpus (22, 24, 25. i 27. divizija) — u Srbiji. Na bugarskom okupacionom području još se nalaze: jedna granična brigada u Srbiji i dve u Makedoniji, i policijske jedinice razmeštene u većim mestima do 100 ljudi, a u manjim, obično sedištima opština, do 20, u svemu oko 5.000 ljudi.

U sastavu mađarskog 5. korpusa, nalaze se u Bačkoj 13. pešadijska i 15. laka divizija, delovi 1. konjičke divizije

manja ojačanja; delovi 4. korpusa nalaze se u Baranji, a delovi 3. korpusa u Međumurju i Prekomurju; ukupno, oko 13.500 mađarskih vojnika i oficira.

U času kapitulacije, Italija ima na jugoslovenskoj teritoriji: 23. i 24. korpus 8. armije — tri divizije i manje samostalne jedinice — u Gorici, okolini Trsta i Slovenačkom primorju; 2. armiju — sastava 5, 6, 11. i 18. korpus, svega deset divizija, dve obalske brigade i ostale pomoćne jedinice — u Sloveniji, Istri i Dalmaciji; 14. korpus 9. armije — četiri divizije sa pomoćnim jedinicama i ojačanjima — u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku; delove divizija »Pulje« i »Firence« iz 9. armije na Kosovu i Metohiji i u zapadnoj Makedoniji.

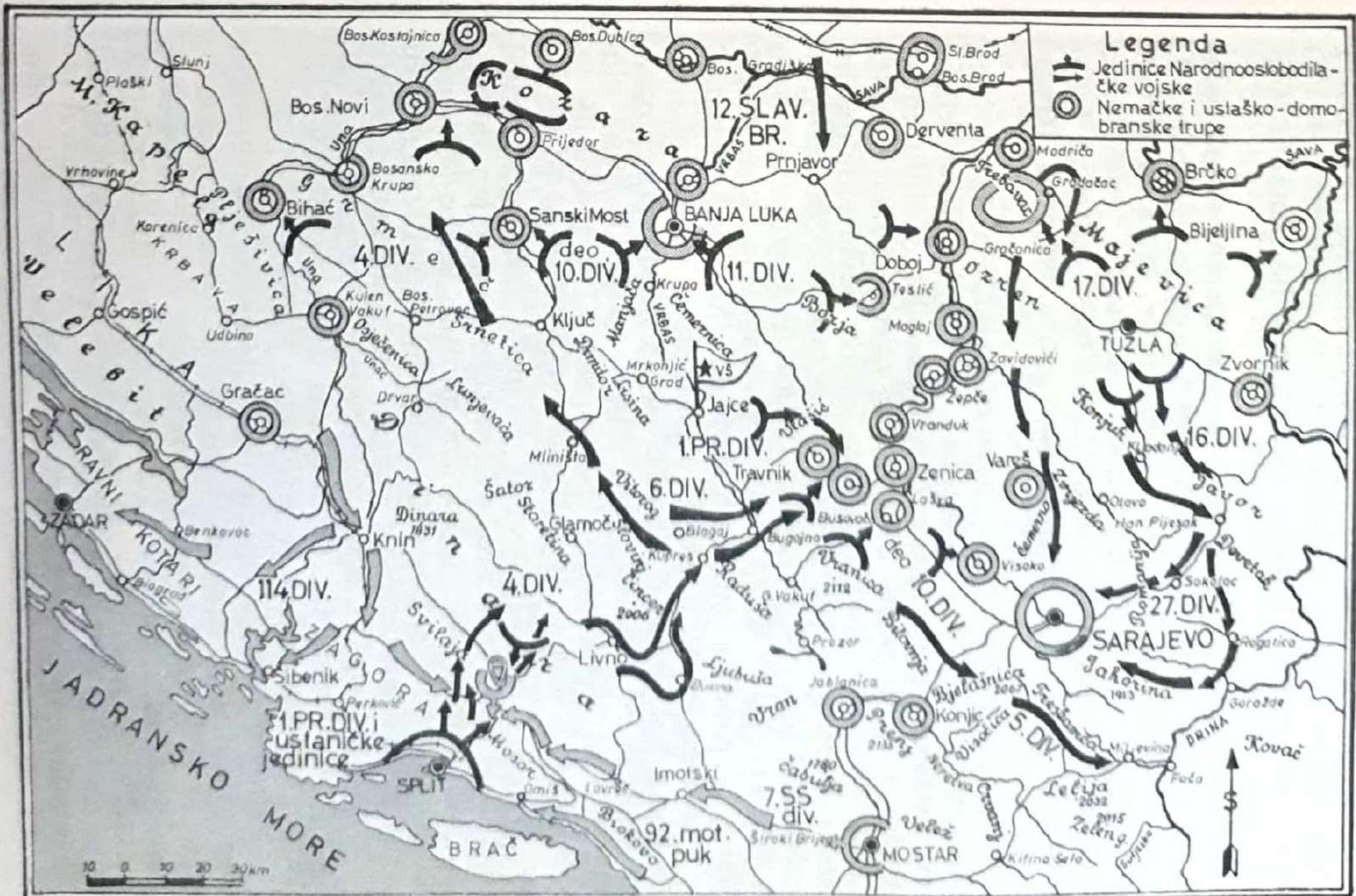
II. RAZMAH OSLOBODILAČKIH SNAGA

Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske, predviđajući kapitulaciju Italije, krenuo je sa 1. proleterskom divizijom ka zapadnoj Bosni; prešavši reku Bosnu severno od Zenice, 1. avgusta je stigao na prostor Jajca. Tim pravcem pošla je i 7. divizija pa se uputila dalje prema Baniji; 5. divizija se usmerila ka Sarajevu, gde je noću uoči 11. avgusta na aerodromu u Rajlovcu uništila 17 nemačkih i domobranskih aviona. Vrhovni štab je 10. avgusta odredio da istočna i srednja Bosna budu operacijsko područje 1. bosanskog korpusa, a njegov štab da usmeri 5. i 11. diviziju i nedavno formirane 16. i 17. diviziju prema Drini; zapadnu Bosnu je odredio za područje 2. bosanskog korpusa, na kome će operisati 4. i 10. divizija i partizanski odredi te oblasti. U istočnoj Bosni se nalazi i Glavni štab za Vojvodinu, formiran 2. jula. Vrhovni štab je 8. avgusta uputio 2. proletersku diviziju ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku da u tim krajevima stvori slobodnu teritoriju. Štab 9. divizije sa 1. dalmatinskom brigadom uputio je u Dalmaciju da reorganizuje jedinice u ovoj pokrajini i formira dve nove divizije. Vrhovni štab je 14. avgusta saopštio glavnim štabovima za Hrvatsku i Sloveniju uslove koje će postaviti italijanskoj vojsci u trenutku njene kapitulacije, dao im nalog da ne prave nikakve kompromise sa građanskim grupama koje bi po-

kušale da uz posebne uslove pristupe narodnooslobodilačkom pokretu, podstakao ih da pojačaju rad na mobilizaciji novih boraca za Narodnooslobodilačku vojsku. Poslao je direktivu Glavnom štabu za Srbiju da od jedinica kojima raspolaže formira brigade. Kako su 1. proleterska i 5. divizija, i jedinice 2. bosanskog korpusa, do kraja avgusta osloboidle gotovo ceo prostor između planine Dinare, srednjeg toka reke Bosne, prema Banjoj Luci i dolini reke Une, Vrhovni štab je 27. avgusta došao u Jajce, drevni i živopisni grad, u kome je uspostavio sedište.

Na vest o kapitulaciji Italije, Vrhovni štab je 8. i 9. septembra naredio glavnim štabovima za Hrvatsku i Sloveniju i štabu 2. proleterske divizije da zahtevaju od italijanskih trupa da predaju oružje ili stupe u borbu protiv nemačke vojske; ukazao je ponovo da se štabovi trude kako bi u tom povoljnem trenutku uspešno mobilisali nove borce. Tada se 14. divizija nalazi u zahvatu železničke pruge od Kočevja ka Ljubljani, 15. divizija duž pruge od Novog Mesta ka Ljubljani, a tri odreda i jedan samostalni bataljon u svojim rejonima u Dolenjskoj. Pošto su njihovim dotadašnjim akcijama kolski putevi i železničke pruge uveliko razoren, zaprečeni oborenim stablima i prekinuti porušenim mostovima, italijanskoj vojsci je veoma otežano povlačenje. Jedinice 14. i 15. divizije sa građanima i seljacima koji se prihvataju oružja odmah razoružavaju italijanske divizije »Lombardii«, »Izonco« i »Kaćatori dele Alpi«, jak fašistički odred »XXI april« i druge manje jedinice. Bela garda koja ima oko 6.000 ljudi raspada se pod pritiskom jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Njena najupornija grupa (oko 700 ljudi) sklonila se u zamak Turjak blizu Ljubljane, gde je zalaganjem 14. divizije u višednevnoj borbi savladana i zarobljena. U selu Grčaricama 14. divizija je razbila i zarobila jednu četničku formaciju, čime je četništvo u Sloveniji i vojnički poraženo. Oko 2.000 belogardista iz Dolenjske i Notranjske pobeglo je u Ljubljani pod nemačku zaštitu i postalo jezgro slovenačkog domobranstva.

U Slovenačkom primorju, toj oblasti koja je pre rata pripadala Italiji, brzo niču ustaničke čete, bataljoni,

Ofanziva Narodnooslobodilačke vojske: širenje oslobođenog područja u Bosni (avgust—oktobar 1943)

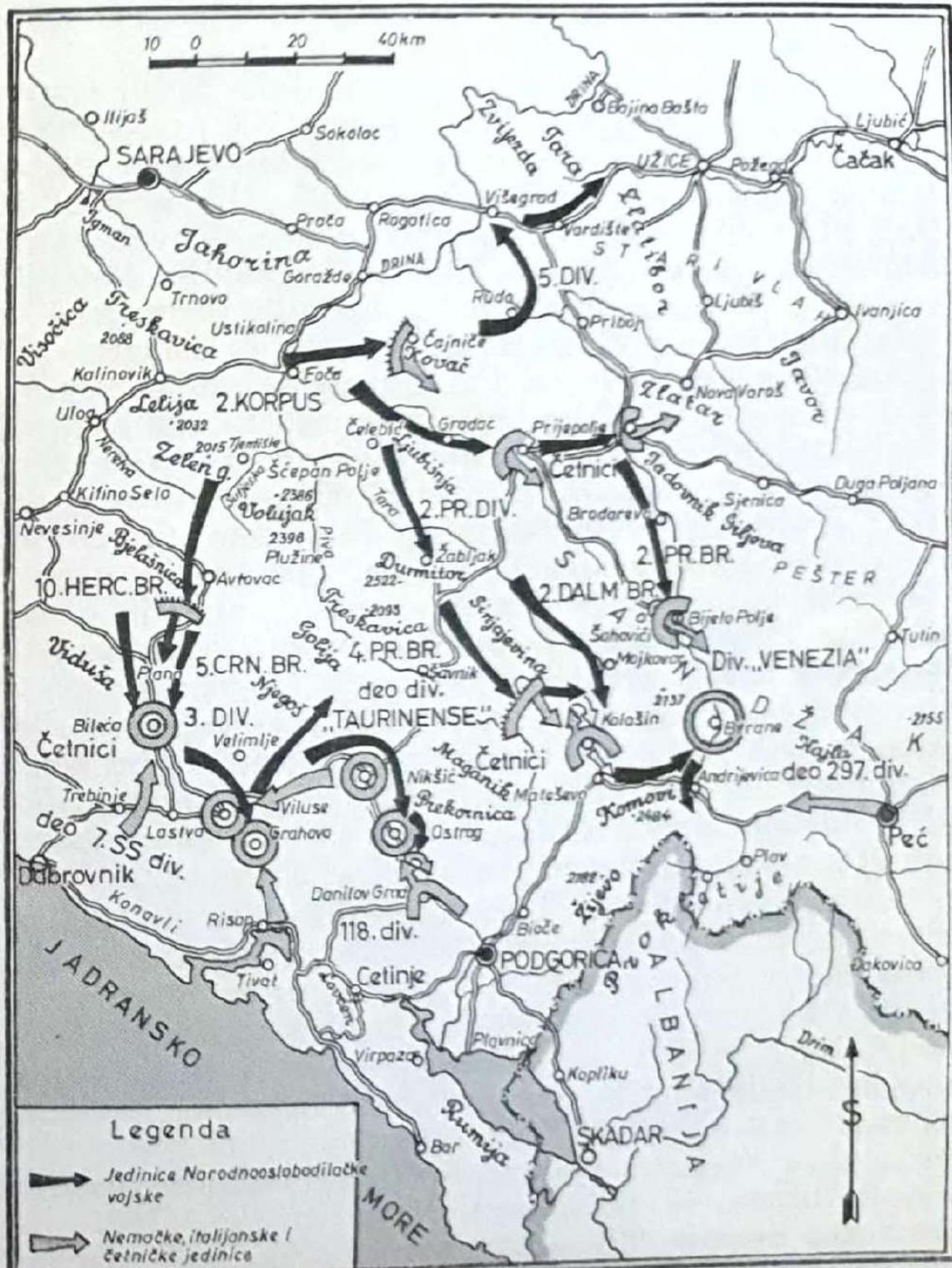
teritorijalne komande i razoružavaju divizije »Torino« i »Sforcesku«. U narodnom ustanku učestvuje blizu 40.000 ljudi, preuzimajući opremu razoružanih italijanskih jedinica.

I stanovništvo Istre diglo se na opšti ustanak; oko 10.000 ljudi razoružava italijanske divizije »Murđe«, 1. brzu »Euđenio di Savoja« i »Maćeratu«. Istra sa Hrvatskim primorjem i Gorskim kotarom postaje jedinstveno ustaničko područje. Narodnooslobodilački odbor za Istru proglašio je 13. septembra ujedinjenje Istre sa Hrvatskom.

Otkako petnaest italijanskih bataljona iz divizija »Bergamo«, »Murđe« i »Mesina«, sa jednim nemačkim i dva ustaško-domobraska bataljona, nisu u julu imali uspeha u akciji protiv Biokovskog odreda između Splita i Makarske, niti divizija »Zara« protiv Severnodalmatinskog odreda u rejonu Biograda na moru — dejstvo Narodnooslobodilačke vojske u Dalmaciji izvanredno brzo se širi; razvila se dotad i njena aktivnost na moru. Partizani su pomoću naoružanih ribarskih brodova, koristeći se vrlo razuđenom obalom i zasedama u većim lukama, do sloma Italije napali oko 80 njenih brodova i čamaca, od kojih su 32 zaplenili. Duž istočne obale Jadrana plovilo je u to vreme oko 60 parobroda i 100 motornih jedrenjaka; na srednjem Jadranu manji brodovi plove samo danju, u konvojima, tek tri puta nedeljno. Uzevši izgubljena i oštećena sredstva, otežan i umanjen saobraćaj, italijanska šteta je jednaka gubitku preko 50% raspoloživog brodskog prostora. Blagodareći velikom prilivu novih boraca partizanske jedinice uspešno razoružavaju štab italijanskog 18. korpusa, diviziju »Bergamo«, obalske i druge formacije. Oslobođeno je šire područje Dalmacije; 19. septembra je oslobođen Split.

Vrhovni štab je uputio 1. proletersku i 4. diviziju prema Dalmaciji. Uporedo s njima idu i dve nemačke divizije — 7. SS iz Mostara prema Splitu, a 114. lovačka iz Bihaća ka Sinju, Šibeniku i Zadru; prema Splitu se kreće i nemački 92. motorizovani puk iz Albanije. Na prostoru Sinja i severno od Splita dolazi do žestokog sukoba. A posle je odlučeno da se dalmatinske jedinice, u formiraju, povuku na planinu Dinaru, nemačke snage su 27. septem-

bra ušle u evakuisani Split. Pre ovog pohoda, 7. SS divizija je razoružala diviziju »Marke« u Dubrovniku i diviziju »Mesinu« u dolini Neretve; 114. divizija je razoružala diviziju »Zara« u Zadru i Šibeniku. Nemačke trupe su za-

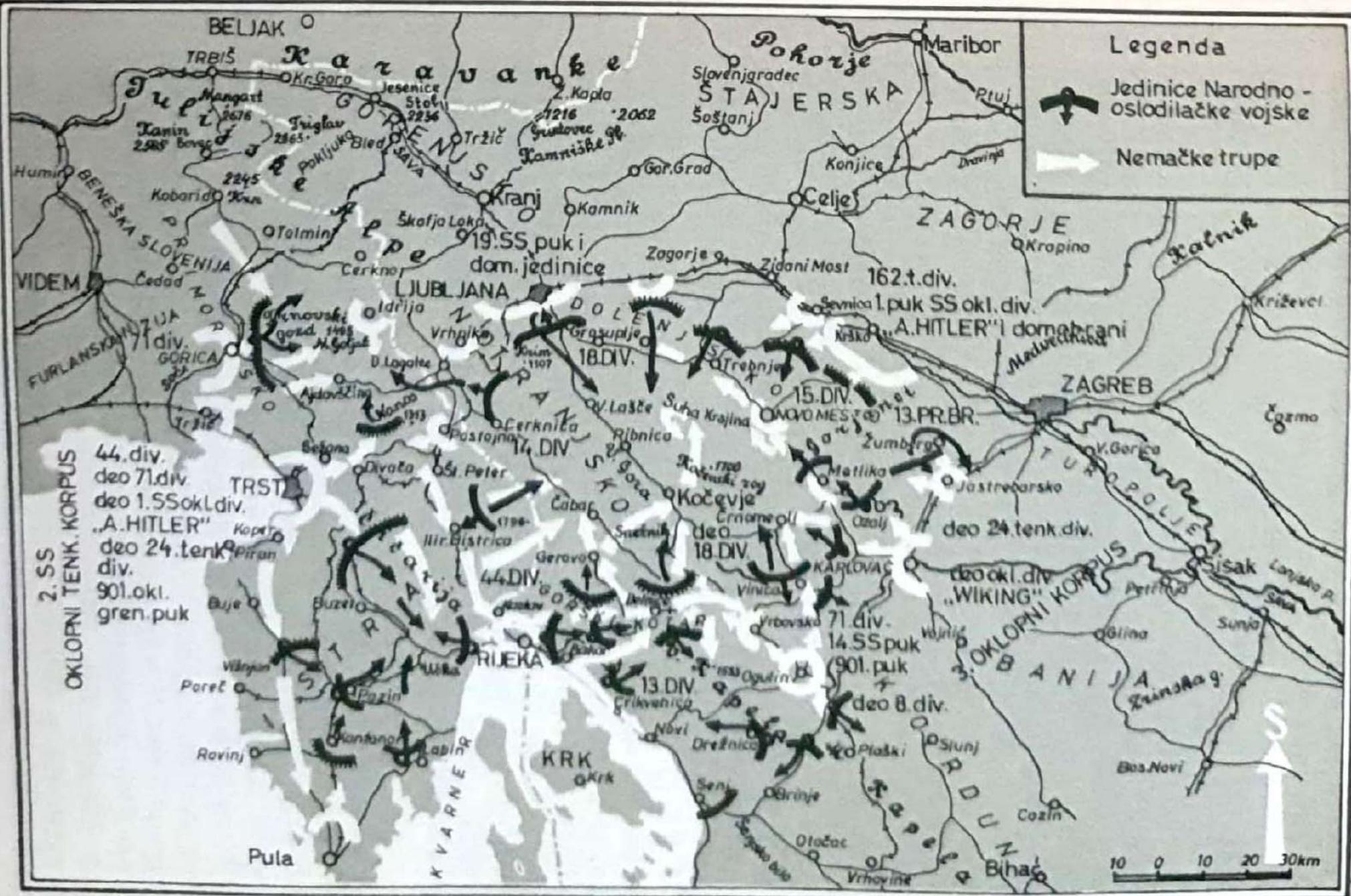

Ofanziva Narodnooslobodilačke vojske: prođor u Crnu Goru, San-džak i Hercegovinu (septembar—oktobar 1943)

uzele gradove na obali, a ostali su neposednuti prostori između njih, slobodna ostrva i nezauzeta bliska pozadina obalskog pojasa. U dubini teritorije, nemačke i ustaško-domobranske snage su pod pritiskom 6, 7, 8. i 13. divizije u zahvatu komunikacija između Karlovca, Bihaća, Gospića i Ogulina.

Četiri obnovljena partizanska odreda u Crnoj Gori, 10. hercegovačka brigada u Hercegovini i 3. proleterska brigada u Sandžaku uspeli su da razoružaju samo nekoliko italijanskih bataljona; delovi 7. SS, 118. lovačke i 297. divizije pre su stigli u primorsku oblast i razoružali glavninu italijanskih divizija »Ferara« i »Emilija« i manji deo divizije »Taurinenze«. Štab 2. korpusa, formiran 10. septembra od štaba 2. proleterske divizije, usmerio je, na podsticaj Vrhovnog štaba, 2. proletersku diviziju prema reci Limu, a 3. udarnu diviziju prema Nikšiću. Pošto je potukla četnike kod Kolašina i oslobođila veći deo Sandžaka, 2. divizija je uticala na diviziju »Veneciju«, čiji se štab nalazi u Beranima, da 10. oktobra pređe na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Upućena ka Bileći, 3. divizija je oslobođila nekoliko mesta, sukobila se sa delovima 7. SS divizije i pomogla diviziji »Taurinenze« da izbegne zarobljavanje od nemačkih jedinica i glavnim pređe na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Posle trodnevne uporne borbe, uspela je 5. proleterska brigada, 18. oktobra, da uništi u manastiru Ostrogu, južno od Nikšića, vođstvo četnika u Crnoj Gori i pritom spreči jedan puk 118. divizije da četnicima pritekne u pomoć.

Ceneći zamah jugoslovenskih oslobođilačkih snaga, nemačka Vrhovna komanda je 19. septembra naredila komandantu grupe armija »B« koja se nalazi u severnoj Italiji, da svojim trupama razbije ustaničke snage u Sloveniji, Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru i posedne obalski pojas severoistočnog Jadrana. Stavljeni su radi toga cilja na raspolaganje komandantu 2. SS tenkovskog korpusa: ojačani puk 1. SS oklopne divizije »Adolf Hitler«, 44. pešadijska, 71. pešadijska i 162. turkestanska divizija, 901. oklopno-grenadirski puk, ojačani 21. tenkovski puk 24. tenkovske divizije i artiljerijska ojačanja; u svemu, oko 50.000 vojnika sa 150 tenkova, kad se uzmu i 19. SS policijski puk i 138. rezervni brdski

Nemačka protivofanziva u Sloveniji i srednjem delu Hrvatske (kraj septembra—početak novembra 1943)

puk na širem prostoru Ljubljane. Kancelar Rajha je uka-zao komandantu grupe armija »B« da se napadnom ope-racijom (nazvanom »Wolkenbruch«) mora tako uspešno ugušiti ustanički pokret da se nemačke trupe mogu zatim uputiti na druge frontove.

Posle dvodnevnog nasilnog izviđanja, opšti napad je počeo 25. septembra. Nemačka 44. divizija, 1. puk 1. SS oklopne divizije »Adolf Hitler« i 21. tenkovski puk na-stupili su iz Trsta ka Divači i prema planini Nanosu; iz Tržiča i Gorice ka Ajdovščini, njima u susret, krenuli su delovi 71. divizije, a 901. oklopni puk iz Postojne i Idrije. Te kolone su prodrle u pozadinu ustaničkih snaga na frontu kod Gorice, okrenutom prema zapadu; sutra-dan je i glavnina 71. divizije iz ovog mesta prešla u napad prema istoku. Tri slovenačke brigade sa ustanicima, Se-vernoprivormskim i Južnoprivormskim odredom, odupirući se, povlače se na Trnovski gozd; nemačke trupe su pro-dužile ka Postojni i Ilirskoj Bistrici, ostavljajući delove da spreče sređivanje ustaničkih jedinica koje se tih dana formiraju u nove brigade.

Za to vreme 14. divizija napada nemačke posade i vojne transporte i zaprečava komunikacije između Po-stojne i Ilirske Bistrice; 18. divizija, postavljena prema Ljubljani, a manje ometana od nemačkih snaga, ruši pu-teve i železničke pruge; 15. divizija, na širokom frontu od Ljubljane pa desnom obalom Save, bori se na Žum-beračkoj gori, u sadejstvu sa 13. proleterskom brigadom, protiv delova 5. SS divizije »Viking«.

Nemačke trupe — 44. divizija, 71. divizija, 1. puk 1. SS »Adolf Hitler« divizije, 21. tenkovski puk i 901. oklopno-grenadirski puk — produžuju nastupanje 2. ok-toobra: iz Trsta prema Poreču, Pazinu i Rijeci, iz Pule prema Labinu, iz Rijeke prema Lovranu i na planinu Učku. Za dva dana su ovladale komunikacijama između ovih mesta i sprečile Operativni štab za Istru da dve brigade i četiri odreda povede u Gorski kotar; uspele su da razbiju partizanske jedinice u jugoistočnom delu pla-nine Čičarije. Od prikupljenih ostataka istarskih jedinica, prevedenih u Gorski kotar, do kraja novembra je orga-nizovano 13 partizanskih četa. Zauzevši komunikacije, ne-

mačke trupe su pregazile područja između njih i do 11. oktobra završile operaciju u Istri, ostavljajući jaku snagu za zaštitu pravca između Trsta i Rijeke.

Nailazeći na otpor 13. divizije koja je uz pomoć stanovništva zaprečavala puteve, jedna nemačka kolona (194. grenadirske puk) prodrla je preko Rijeke u Crikvenicu; druga, u kojoj je nosilac napada 901. puk, do 11. oktobra je preko Gorskog kotara izbila u Ogulin, gde je delove 3. SS oklopog korpusa od prevezala 8. divizija. Sada ojačane, a šireći svoju zonu oko Ogulina, nemačke snage su žestoko napale 8. i 13. diviziju koja se povukla iz obalskog pojasa.

Slovenačke jedinice su vrlo aktivne protiv nemačkih posada u anektiranom predelu Dolenjske, južno od komunikacije koja vodi od Zagreba, preko Ljubljane ka Trstu: 15. divizija je 7. oktobra kod Litije minirala železničku prugu i uništila jedan ešelon 162. turkestanske divizije (dovedene iz Nemačke), otežavajući joj da uz pomoć delova 3. SS oklopog korpusa zauzme oblast Žumberačke gore; 18. divizija produžava rušenje železničke pruge u širem rejonu Ljubljane i sadejstvuje 15. diviziji; 14. divizija je postigla značajan uspeh kad je 14. oktobra na železničkoj pruzi između Ljubljane i Trsta porušila Štampetov most (kod Vrhnikе), artiljerijskim i minobacačkim oruđima uništila mnoge bunkere i naredom pešadije savladala nemačku zaštitu mosta. Nemačka Vrhovna komanda je uzbudena tom aktivnošću; naredila je posebno da se spriči širenje partizana iz Dolenjske u Štajersku.

Posle završenih pregrupisavanja, nemačke trupe počinju 21. oktobra poslednju etapu svoje ofanzivne operacije: glavnina 162. turkestanske divizije i 1. puk 1. SS divizije »Adolf Hitler« sa oko 1.200 slovenačkih domobrana iz rejona Krškog, Brežica i Radeče prema Novom Mestu i Trebnju — protiv dve brigade 15. divizije; deo 162. divizije i delovi oklopno-grenadirske divizije »Nordland« iz Karlovca i Jastrebarskog prema Novom Mestu, i na drugom pravcu prema Črnomelju — protiv 15. brigade 15. divizije, 13. proleterske brigade i dva odreda; 901. oklopni puk, 14. SS policijski puk i deo 44. divizije iz Ogulina i Delnice prema Kočevju i dalje Žužemberku u

dolini Krke, i deo 71. divizije sa prostora Klane prema Čabru — protiv operativne grupe od četiri brigade iz sastava 13, 14. i 18. divizije; glavnina 44. divizije iz Ilirske Bistrice preko Mašuna na planini Pivki ka putu koji vezuje Rakek i Čabar, i iz rejona Rakeka prema Cerknici — protiv dveju brigada 14. divizije; nemačke i domobranske posadne jedinice iz Ljubljane sa 19. SS policijskim pukom da drže zaprečnu liniju do Zidanog Mosta i ispolje aktivnost prema Grosuplju i Trebnju —protiv dve brigade 18. divizije i jedne brigade 15. divizije. Nemačka grupa iz Krškog zauzela je prvog dana napada Novo Mesto, pa se delom snaga okrenula ka jugu, u susret grupi iz Karlovca; ovoj grupi je pružen jak otpor kod Jastrebarskog, Metlike i na pravcu Črnomelja, da bi se oko 1.000 partizanskih ranjenika iz Kočevja moglo preko Žumberačke gore uputiti u Kordun. Prodirući od Delnice, jedinice 44. divizije zauzele su 24. oktobra uveče Kočevje. Glavnina 44. divizije sa 162. divizijom operiše do 30. oktobra na prostoru Kočevja, Črnomelja i Novog Mesta, dok je deo 162. divizije sa 1. tenkovskim pukom aktivan između Novog Mesta, Žužemberka i Trebnja. Jedinice 71. divizije izbile su u Čabar. Nemačke trupe ulaze 30. oktobra u završnu fazu ofanzivne operacije: 162. divizija u Suhoj krajini i na prostoru Trebnja; 44. divizija na prostoru Kočevja i u Loškoj dolini; 71. divizija u Notranjskoj; divizije međusobno sadejstvuju i prodiru u zahvat komunikacija. Brigade 15. i 18. divizije pružaju uporan otpor kod Mokronoga i Grosuplja, kod Rakitne, u predelu Krima i Mokreca, gde nastupa 44. divizija, dobivši podršku drugih nemačkih jedinica koje drže zaprečne linije prema Ljubljani, Borovnici i Cerknici.

Nemačka ofanzivna operacija se završila 12. novembra; trupe su zauzele glavna mesta i puteve između njih u severozapadnom delu Jugoslavije. Nemačke trupe su pri nastupanju, kao i uvek, vršile represalije. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske su odolevale, kombinujući manevar, žilavu odbranu i napad; one su izgubile deo ljudstva koje im je tek prišlo, ali su ipak postale čvršće; koristeći se manevrom, zaprečavanjem puteva i poboljšanim naoružanjem, nigde napadaču nisu dopustile da mimo otpora prodire.

Nemačka Vrhovna komanda je podredila Operativnu zonu »Jadransko primorje« komandantu za Italiju; učinila je to računajući da je nužno da se objedine snage koje će štititi komunikacije od Celovca preko Trbiža i Videma ka Trstu i Veneciji i od Ljubljane prema Trstu i Rijeci. Tako su po završetku operacije u Dolenjskoj i Notranjskoj, nemačke trupe pomerene na prostor između ovih komunikacija: 44. divizija u zapadni deo Gorenjske i severni deo Slovenskog primorja; 162. divizija na područje Postojne i Gorice; 71. divizija u Rijeku i na kvarnerska ostrva. Nemačke divizije su nametnule, u novembru i decembru, vrlo tešku borbu 30. i 31. diviziji Narodnooslobodilačke vojske, naročito u Beneškoj Sloveniji i kod Gorice. Partizanske jedinice su održale svoja uporišta Banjšku planotu i Trnovski gozd. Po završetku tih borbi, ostavljene su na raspolaganje komandantu Operativne zone »Jadransko primorje« 71. i 162. pešadijska divizija, uz šest samostalnih bataljona za osiguranje železnica, i dodeljena mu 188. rezervna brdska divizija, dovedena iz Austrije u drugoj polovini novembra.

U Štajerskoj, pod rukovodstvom štaba 4. operativne zone, bore se 6. brigada »Slavko Šlander«, Pohorski odred i Koruški bataljon. Oslanjajući se na Kamniške planine i Pohorje, te jedinice ruše komunikacije i razvlače nemačke posade. Napadala ih je u novembru i decembru — između Kamnika, Šmartnog, Domžala i Slovenjgrada — nemačka grupacija u kojoj su 14. SS policijski puk (doveden od Ogulina i Kočevja), 19. SS policijski puk, deo 184. puka poljskih strelaca i tri bataljona Vermanshafta. Izvlačeći se na više strana, jedinice 4. operativne zone su izbegle borbu u okruženju i povukle se prema Koruškoj; ubrzo obnavljaju aktivnost.

U Dalmaciji i Crnoj Gori takođe se produžuju nemački napori radi potpunog ovlađivanja dubinom obal-skog pojasa. Dovedena je početkom novembra 264. pešadijska divizija da posedne zonu između Splita i Zadra, pošto je 114. divizija povućena prema Kninu i Gospicu; u Crnu Goru je upućena 181. pešadijska divizija da smeni 118. diviziju. Vrlo razvučena 7. SS divizija zauzela je uz pomoć delova 118. divizije poluostrvo Pelješac; prinudila je 26. diviziju da se sa prostora između Makarske i Splita

preveze noću uoči 17. novembra na ostrva Brač i Hvar, a dve brigade da sa Pelješca odstupe na Korčulu. Brodovi 4. pomorsko-obalskog sektora prevezli su te jedinice i oko 15.000 izbeglih stanovnika iz obalskog pojasa. Jedinice 118. divizije iz Podgorice, a 297. divizije sa grupom od blizu 4.000 četnika, italijanskih i albanskih fašista iz Peći, nastupile su 16. oktobra u oblast gornjeg toka Tare i Lima protiv delova 2. korpusa i divizije »Venecije«. Nemačke snage su do 23. oktobra zauzele Kolašin, Berane i Andrijevicu; pošto je 118. divizija povučena radi odlaska u Dalmaciju, delovi 2. korpusa su prešli u protivnapad, do kraja meseca vratili izgubljena mesta i kod Podgorice se sukobili sa 181. divizijom. U Hercegovini se vodi borba oko Bileće, Gacka i Avtovca; ta mesta su nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke. Čim je 118. divizija posela obalu od Dubrovnika do Splita, 7. SS divizija se povukla u Hercegovinu.

Borbena dejstva Narodnooslobodilačke vojske su intenzivna i na širim područjima. Kod Gospića se 6. divizija sukobila sa 114. divizijom; severno od Bihaća 7. banijska divizija se bori protiv nemačke 373. divizije; 8. divizija vrši pritisak na ustaško-domobranska uporišta oko Karlovca. Kako se 12. divizija od kraja juna nalazi u Hrvatskom zagorju, gotovo svakodnevno ima sukobe sa nemačkim i ustaško-domobranskim snagama; u sadejstvu sa Kalničkim partizanskim odredom, zauzela je 14. jula poznat kazneni zavod u Lepoglavi iz koga je oslobođila zatvorenike i antifašiste; ona se krajem avgusta vraća u Slavoniju. Sada je Glavni štab za Hrvatsku uputio 28. diviziju u Hrvatsko zagorje, gde je sa brigadom »Braća Radić« zauzela nekoliko mesta. Oslobođivši neka mesta i rušeći komunikacije, 12. divizija se krajem septembra vrlo oštro sukobila sa nemačkom 187. divizijom i ustaško-domobranskim jedinicama u širem rejonu Slavonske Požege. Najveći uspeh je postignut 7. novembra oslobođenjem Koprivnice i presecanjem nemačke komunikacije od Zagreba prema Kapošvaru i Budimpešti. Zajedno sa odredima 12. divizija pojačava rušenja na železničkoj magistrali Beograd — Zagreb. Štab 2. oklopne armije ocenio je te diverzije kao veliku smetnju za nemački saobraćaj na jugoistoku Evrope.

Vrhovni štab je podsticao širenje dejstava sa slobodnih područja u Bosni. Doveo je 6. diviziju, 12. slavonsku brigadu i 13. proletersku brigadu u zapadnu Bosnu, 2. kраjišku brigadu pomerio u istočnu Bosnu, a 5. diviziju uputio na donji tok Lima da sa 2. divizijom prodre u zapadnu Srbiju. Dve jake grupe usmerio je da zauzmu Tuzlu, središte ugljem bogatog rejona, i Travnik, to jako bočno obezbeđenje komunikacije u dolini Bosne. Tri brigade 17. divizije napale su posadu Tuzle 29. septembra, dok je 16. divizija postavljena prema Brćkom i Bijeljini, a jedna brigada prema Doboju, da spreče dolazak pomoći napadnutoj posadi. Te jedinice, kojima komanduje štab 3. korpusa, završile su napad 2. oktobra zauzećem Tuzle i zarobljavanjem posade. Oslobodenje Tuzle je dosta uticalo da se u istočnoj Bosni poveća priliv novih boraca u partizanske jedinice. Tek 11. novembra, posle prethodnih pokušaja, uspela je jaka borbena grupa 369. divizije, nastupanjem od Doboja, da vrati Tuzlu. Jedinice 3. korpusa oslobođile su i nekoliko mesta prema jugu i primakle se Sarajevu. Vrlo utvrđenu posadu Travnika napale su 15. oktobra tri brigade 1. proleterske divizije, ojačane grupom tenkova; delovi 1. i 10. divizije, postavljeni na pravce prema Zenici i Sarajevu, obezbeđivali su napadnu grupu. Ni taj — ni novi napad na posadu Travnika, ojačanu pridolaskom pomoći, koji su 29. novembra izvršile 1. proleterska i 6. divizija — nije uspeo. Druge jedinice su imale uspeha: 3. kраjiška brigada je noću uoči 11. oktobra prodrla u Zenicu, gde je uništila velik deo postrojenja u železari i na drugim industrijskim objektima; jedna brigada 10. divizije zauzela je 2. novembra Visoko i sa severozapada se približila Sarajevu.

Vrhovni štab je uputio 9. oktobra direktivu Glavnom štabu za Srbiju da svojim jedinicama što uspešnije ruši železničku prugu Skoplje — Niš — Beograd i napada nemачke i bugarske trupe. Tada su dva partizanska odreda dejstvovala u Šumadiji, tri u istočnoj Srbiji, a tri odreda sa 2. južnomoravskom brigadom u južnoj Srbiji. Vrhovni štab je nizom naredenja ukazivao štabovima 2. i 3. korpusa i 5. divizije na strategijski i politički značaj prodiranja u Srbiju. Upućene po njegovoј direktivi, 2. proleterska i 5. divizija su oslobođile krajem oktobra Novu

Varoš, Višegrad, Rudo i Priboj; zatim su nastupile dalje ka istoku i do sredine novembra približile se Užicu, često se sukobljavajući sa nemačkim, bugarskim i četničkim jedinicama. Kako je 13. novembra grupa od blizu 5.000 nemačkih vojnika i pripadnika kvislinške muslimanske milicije krenula iz Sjenice ka Limu, 2. divizija, na desnom krilu, okrenula se prema jugu da sačuva Prijepolje, a 5. divizija se povukla i grupisala između Višegrada i Priboga. Prilazak tih dveju divizija Užicu je koristan.

I u Vojvodini se povećava aktivnost. U Banatu dva odreda, u Bačkoj jedan, i u Sremu dva brojno jaka odreda, napadaju manje okupatorske posade i ruše komunikacije. Protiv odreda u Sremu koji se oslanjaju na Frušku goru, nemačka komanda je upotrebila polovinom oktobra delove 173. rezervne divizije, 1. kozačke divizije i jake policijske jedinice. Jedna pa druga vojvođanska brigada, po prelasku iz istočne Bosne, operišu po desetak dana u oktobru i novembru u Sremu; kad se vraćaju u istočnu Bosnu, odlaze sa novim borcima koji su im prišli.

Poboljšavaju se prilike za dejstvo partizanskih jedinica na Kosovu i Metohiji. Delegat Vrhovnog štaba u Makedoniji pomaže i pokret u ovoj oblasti, utiče da partizanske organizacije jače razviju politički rad među Albancima i stvaraju čvrste vojne jedinice. Dva odreda, od kojih je jedan nedavno formiran, upućeni su iz ove oblasti u zapadnu Makedoniju.

Vojna situacija u Makedoniji je povoljna. U oblasti između Šar-planine, Ohridskog i Prespanskog jezera partizanske jedinice su razoružale delove divizije »Firence« i oslobodile nekoliko mesta. Nemačke snage i jake grupe balista, iako su to još od prvih dana oktobra nastojale, uspostavile su tek sredinom novembra preko ove oblasti vezu između Skoplja i Ohrida, ali su i dalje pod pritiskom partizanskih jedinica. U srednjem delu Makedonije i u oblasti Kumanova, partizanske jedinice napadaju manje bugarske posade i ruše komunikacije.

Mnogo novih boraca je stupilo u Narodnooslobodilačku vojsku. Samo iz Ljubljane, i pored nemačkog prisustva u gradu, stiglo je od 8. do 12. septembra na privatne punktove između Trebnja i Novog Mesta preko 7.000 ljudi, prevezениh železnicom pod upravom Narod-

ne zaštite. Pošto je uzet komandni kadar i deo boraca iz brigada koje su dotad postojale, Glavni štab za Sloveniju je od 9. septembra do 19. oktobra formirao dvadeset novih brigada; omogućeno je da 14. i 15. divizija povećaju formaciju i da se po naređenju Vrhovnog štaba 14. septembra formira 18. divizija, 6. oktobra — 30. i 31. divizija, a dan pre toga, 7. korpus, sastavljen od 14., 15. i 18. divizije. U Istri su formirane dve brigade i u Gorskem kotaru dve. U Dalmaciji su obnovljene dve i formirano je još osam brigada; a Vrhovni štab je naredio 7. oktobra da se od tih brigada obrazuju 19., 20. i 26. divizija i sa 9. divizijom sačine 8. korpus. Formirana su tri partizanska odreda i dve brigade u široj oblasti Zagreba, dve grupe partizanskih odreda i dve brigade u Slavoniji, od kojih je brigada »Jan Žiška« sastavljena od pripadnika čehoslovačke narodnosti. Stvorene su po jedna brigada u zapadnoj i srednjoj Bosni, četiri u istočnoj Bosni i još jedna vojvodanska brigada u ovoj oblasti od boraca pristiglih iz Srema; 10. oktobra je u istom području formirana 27. divizija. Stvorena su četiri nova partizanska odreda u Sandžaku, jedna brigada u Crnoj Gori, jedna u Sandžaku i dve u Hercegovini, gde je 16. novembra obrazovana 29. divizija. Glavni štab za Srbiju formirao je prve brigade: u Šumadiji, 5. oktobra — 1. Šumadijsku i u južnoj Srbiji 11. oktobra — 1. južnomoravsku, a 21. novembra — 2. južnomoravsku brigadu; na prostoru Niša stvorena su dva nova odreda. Po naredbi Vrhovnog štaba, 1. Šumadijska i 1. južnomoravska brigada upućene su u Sandžak u sastav 2. proleterske divizije; prva je lakše stigla u Prijeopolje, a druga, tek uz prihvat 5. divizije, i posle teških sukoba sa bugarskim, nemačkim i četničkim snagama kod Kuršumlije, Kruševca, pa na planini Rudniku i kod Višegrada. Glavni štab za Kosovo i Metohiju formirao je u oktobru jak partizanski odred na Šar-planini, u decembru tri samostalna bataljona, od kojih su dva operisala između Prištine i Leskovca, a treći se oslanjao na Šar-planinu; od političkih zatvorenika sa Kosova i Metohije, koji su po slomu Italije stigli iz koncentracionih logora u Albaniji, formirana su dva samostalna bataljona i upućena prema zapadnoj Makedoniji. Tamo u oktobru već dejstvuje šest odreda i toliko samostalnih bataljona; u

srednjem delu Makedonije stvorena su dva i istočno od Vardara jedan bataljon. Glavni štab za Makedoniju formirao je 11. novembra u predelu Debra 1. makedonsko-kosovsku brigadu od dva makedonska i dva kosovska bataljona; od drugih jedinica ovde je još formirao jedan samostalni bataljon i grupu od tri bataljona (Album karta: prilog XIII).

Narodnooslobodilačka vojska je gotovo dvostruko uvećala brojno stanje; došla je do svih vrsta oružja, motornih sredstava i druge opreme kojom je raspolagala italijanska vojska. Vrhovni štab je 5. oktobra izdao naredbu kojom je odredio nov i jedinstven brojni naziv korpusa Narodnooslobodilačke vojske: 1. proleterski korpus — u zapadnoj i srednjoj Bosni; 2. udarni korpus — u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini; 3. korpus (dotad 1. bosanski) — u istočnoj Bosni; 4. korpus (dotad 1. hrvatski) — u srednjem delu Hrvatske; 5. korpus (dotad 2. bosanski) — u zapadnoj i srednjoj Bosni; 6. korpus (dotad 1. slavonski pa 2. hrvatski) — u Slavoniji; 7. korpus — u srednjem delu Slovenije; 8. korpus — u Dalmaciji.

Italijanske armije se nisu povukle sa Balkanskog poluostrva, gde su se našle između nemačkih trupa i oslobođilačkih vojski. Nemačke divizije su ih razoružavale u Albaniji i Grčkoj, nailazeći na njihov otpor na Rodosu i jonskim ostrvima. Obavešten, uz to, da italijanski komandanti pregovaraju sa štabovima oslobođilačkih snaga, kancelar Rajha je naredio 11. septembra da nemačka vojska strelja italijanske oficire koji su dopustili da njihove jedinice predaju oružje partizanima ili, pak, pređu na njihovu stranu. Vodenе tom strogošću, nemačke jedinice su i u Jugoslaviji energično nasrtale na italijansku vojsku; one su razoružale divizije: sasvim — »Mesinu«, »Marke« (čijeg su komandanta streljale u Dubrovniku), »Zaru«, većim delom — »Feraru«, »Emiliju«, »Sforcesku«, »Juliu«; delimično — »Bergamo«, »Lombardiju«, »Kaćatori dele Alpi«, »Torino«. Nemačke trupe su razoružale gotovo potpuno štab 2. armije, štabove njenih korpusa, jake granične jedinice i mornaricu u Puli.

Narodnooslobodilačka vojska je razoružala italijanske divizije: potpuno — »Murđe«, »Maćeratu«, »Izonco«,

1. brzu »Eduardo di Savoja«, dok su divizije »Venecija« i »Taurinenze« prešle na partizansku stranu; većim delom — »Bergamo«, »Lombardiju«, »Kačatori dele Alpi«, »Torino«, »Re« (spremnu za odlazak u Italiju pre objave kapitulacije); delimično — »Firence« i »Sforcesku«; razoružala je ona još mnoge manje samostalne italijanske jedinice i štabove. Narodnooslobodilačka vojska je oduzimala oružje italijanskim vojnicima i, pomažući, usmeravala ih prema Italiji ili primala u svoje redove; a nemačka vojska hvatala ih i odvodila u zarobljeničke logore. Svuda su komandanti italijanskih jedinica, sem u Crnoj Gori, odbili da saraduju sa Narodnooslobodilačkom vojskom protiv nemačkih trupa, ili su za takvu saradnju stavljadi neprihvatljive uslove. Italijanski komandanti su želeli da povuku naoružane jedinice u svoju zemlju, a kako im to nije bilo moguće, uveliko su napuštali vojnike i kojekako bežali sami. Oni nisu hteli, u vrlo povoljnoj prilici, da italijanske trupe pridruže oslobodilačkim armijama na Balkanu protiv nemačke vojske koja je već zavladala njihovom zemljom; nisu pomogli da se italijanska vojska donekle iskupi greha okupacije i sačešništva u nacističkim zlodelima, da borbom na Balkanu, udarajući na istog neprijatelja, doprinese oslobođenju svoje zemlje.

Komandant za Jugoistok je obavestio kancelara Raja 1. novembra, da je oslobodilački pokret na Balkanu uzeo maha, a borba protiv partizana izgubila značaj gerilskog rata, jer se nemačke trupe sukobljavaju sa brojnim, moćnim i planski vođenim jedinicama, dovoljno naoružanim za borbu u brdskim predelima. Kao najozbiljnijeg protivnika imenovao je vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pošto je Tito — kako je rekao — stvorio sovjetsku državu sa dobrom civilnom upravom.

III. PRETVARANJE POLITIČKOG PREDSTAVNISTVA U ZAKONODAVNU SKUPŠTINU JUGOSLAVIJE

Slobodna teritorija u jesen 1943. godine obuhvata više od polovine celokupnog prostranstva Jugoslavije; cenvila se na oko 130.000 km², sa preko 5.000.000 stanovnika.

Na njoj se izgrađuje potpuna državna organizacija preko nekoliko hiljada seoskih i mesnih, oko 800 opštinskih, 240 sreskih, 51 okružnog i 14 pokrajinskih i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora pod rukovodstvom nacionalnih i zemaljskih antifašističkih veća. Obrazovanje ovih veća predvideo je Izvršni odbor Antifašističkog veća Jugoslavije odmah posle zasedanja u Bihaću, ali zbog ratnih operacija ta se zamisao nije mogla brzo izvršiti.

U Hrvatskoj je 1. marta obrazovan Inicijativni odbor za sazivanje zemaljskog veća. Posle savetovanja održanog 6. marta, uz učešće predstavnika svih rukovodećih tela narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, Inicijativni odbor je poslao narodnooslobodilačkim odborima uputstvo kako da rešavaju privredne probleme na oslobođenoj teritoriji. Izdao je posle uputstva o zakupničkim odnosima, o zanatskoj radinosti i radu malih industrijskih pogona, o prometu, zdravstvenoj službi. Inicijativni odbor je doneo poslovnik o radu narodnooslobodilačkih odbora, a zatim uputstvo o kulturno-prosvjetnom radu.

Inicijativni odbor je pripremio zasedanje narodnih predstavnika, započeto 13. juna uveče u Otočcu i produženo sutradan pod otvorenim nebom kod Plitvičkih jezera, na kome je osnovano Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske. To veće se proglašilo najvišim organom narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske. Ono je objavilo da će se Hrvatska izgraditi kao slobodna demokratska država u zajednici sa ostalim zemljama Jugoslavije, da ne priznaje izbegličkoj vlasti pravo da predstavlja jugoslovenske narode, da će raditi na jačanju narodnooslobodilačkih odbora preko kojih će organizovati sve grane političkog, ekonomskog, socijalnog, prosvetnog i verskog života u Hrvatskoj i mobilisati sve narodne snage za pobedu nad neprijateljem.

Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj dobio je široke političke razmere. Deo pristalica i funkcionera Hrvatske seljačke stranke pristupio je pokretu. Toj grupi je omogućeno da 12. oktobra izabere Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke i da pomoći svoga lista širi misli narodnooslobodilačkog pokreta među pristalicama stran-

ke. Takođe je grupi srpskih političkih radnika, članova Zemaljskog veća, omogućeno da izdaje svoj list. Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske dao je direktivu organizacijama da učvrste svoju rukovodeću ulogu u svim organima narodnooslobodilačkog pokreta.

Zemaljsko veće Hrvatske održalo je drugo zasedanje u Plaškom od 12. do 14. oktobra. Posle referata i debate, doneta je rezolucija i izdat proglašenje narodu, u kojima je veće istaklo da se hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj složno bore za izgradnju slobodne i demokratske Hrvatske kao članice federativne Jugoslavije.

I Slovenija je imala dinamičan politički razvitak. Osnivačke grupe Osvobodilne fronte dale su 1. marta zajedničku izjavu kojom potvrđuju da je front narodna politička organizacija u kojoj vodeću ulogu ima Komunistička partija sa čijim su pogledima istovetna i njihova stremljenja. Utemeljenju te izjave pomoglo je savetovanje istaknutih pripadnika Osvobodilne fronte od 27. do 30. aprila na Pugledu kod Kočevja. Izvršni odbor je izdao 14. juna direktivu da se svi odbori Osvobodilne fronte, od terenskih do okružnih, osposobe za preuzimanje vlasti, pošto nailaze odlučujući dani. Posle uspeha u danima kapitulacije Italije, Izvršni odbor i Glavni štab za Sloveniju proglašili su opštu mobilizaciju svih za oružje sposobnih muškaraca. Izvršni odbor je postavio 15. septembra upravnu komisiju za oslobođene krajeve sa odsecima: za upravu, finansije, industriju, privredu i prehranu, narodno vaspitanje i prosvetu, promet, narodno zdravlje, zaštitu civilnog stanovništva u ratnim prilikama. Dotadašnji rezultati su učvršćeni na zboru poslanika slovenačkog naroda, održanom od 1. do 3. oktobra u Kočevju. Ovom, u nacionalnoj istoriji Slovenije, prvom demokratskom i od narodnih predstavnika sastavljenom zboru, prisustvovalo je 572 izabrana i 78 delegirana poslanika, biranih na skupovima u mestima i u vojnim jedinicama. Zbor je potvrdio da je Osvobodilna fronta svenarodni pokret, da su njeni odbori osnovni organi narodne vlasti, da je ona jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda. Zbor je izrazio poverenje i priznanje Izvršnom odboru Osvobodilne fronte za njegovo dvogodišnje uspešno rukovođenje oslobođilačkom borbom slovenačkog naroda, izabравši ga

ponovo u dotadašnjem sastavu. Zbor je izabrao 120 članova u Vrhovni plenum Osvobodilne fronte i takođe izabrao, u njegovom ranijem sastavu, Slovenski narodnooslobodilački odbor kao vrhovni organ vlasti. Ovlastio je Izvršni odbor koji je ujedno postao Predsedništvo Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora, da mobiliše sve narodne snage za borbu protiv okupatora. Pozvao je slovenački narod da punim borbenim raspoloženjem produži napore do pobjede nad neprijateljem i ostvarivanja svojih prava. Zbor se izjasnio za novu, demokratsku i na nacionalnoj jednakopravnosti izgrađenu Jugoslaviju.

Uspesi oslobodilačkog pokreta su omogućili da se krajem oktobra osnuje Inicijativni glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, preimenovan u novembru u Pokrajinski narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu.

Zbog izvanredne dinamike u ratnoj situaciji, tek je u oktobru 1943. godine mogućno da se izaberu oblasni narodnooslobodilački odbori u zapadnoj i istočnoj Bosni, a na zasedanju narodnih predstavnika u Mrkonjić-Gradu, 26. i 27. novembra, da se osnuje Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine; kao svoj izvršni organ, veće je izabralo prezidijum. Na zasedanju je utvrđeno da su se prvi put u istoriji složno sastali predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva ove pokrajine da donesu odluke kojima će narodu otvoriti put da uredi svoju zemlju prema svojim interesima. Zemaljsko veće je objavilo proglašenje narodu kojim se obavezalo da će raditi na učvršćivanju i širenju narodne vlasti i ostvarivanju svih ciljeva oslobodilačke borbe.

Za razvoj narodnooslobodilačkih odbora u Srbiji, posred Fočanskih i Driničkih propisa, značajna su saopštenja delegata Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba za Makedoniju o iskustvima narodne vlasti u srednjem i zapadnom delu Jugoslavije; važno je i pismo kojim Centralni komitet 20. marta ukazuje na neophodnost tešnje povezanosti između nižih i viših odbora i zadobijanja političke podrške masa. U južnoj Srbiji, gde se slobodna teritorija održala na širem području, izgradili su se narodnooslobodilački odbori kao potpuna vlast; u novembru je obra-

zovan okružni odbor za područje Leskovca i Prokuplja. U drugim krajevima, u rejonima koji su uporišta partizanskih odreda, postoje mesni i opštinski odbori više kao politički organi oslobodilačke borbe. Vojvodina ima vrlo razgranatu mrežu narodnooslobodilačkih odbora; oni u Sremu predstavljaju potpune organe vlasti. Na Kosovu i Metohiji javljaju se u aprilu 1942. godine prvi organi vlasti i nazivaju narodnooslobodilačkim komitetima. Kasnije se razvijaju prema uputstvima Vrhovnog štaba.

Savetovanje Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije, održano 2. avgusta 1943. godine, vrlo je značajno za dalji razvitak narodnooslobodilačkih odbora u ovoj pokrajini. Tada je odlučeno da se, pored seoskih i opštinskih, stvaraju sreski i oblasni odbori; u septembru je formiran Akcioni komitet narodnooslobodilačkog fronta Makedonije, kome su namenjene političke pripreme za osnivanje zemaljskog veća. U Kičevu je 26. septembra obrazovan Oblasni narodnooslobodilački odbor za zapadnu Makedoniju. Glavni štab za Makedoniju izdao je u oktobru manifest kojim je objavio da makedonski narod u borbi protiv fašističkih snaga ima saveznika u bratskim narodima Jugoslavije, i da želi da sa njima živi u zajednici koja će im svima obezbediti ravnopravnost i napredak. Manifest ima značajan odjek u makedonskom narodu. Zatim je Glavni štab imenovao Inicijativni odbor za sazivanje zemaljskog veća Makedonije; taj odbor je primio ulogu ranije stvorenog Akcionog komiteta, uzeo više funkcija koje je dotad vršio Glavni štab i povezao se sa nižim narodnooslobodilačkim odborima.

U Crnoj Gori je sredinom oktobra osnovan Inicijativni odbor za sazivanje zemaljskog veća. Njegovim začlanjem sazvano je zasedanje narodnih predstavnika u Kolašinu, 15. i 16. novembra, na kome je osnovano Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke kotorske. Zasedanje je objavilo da će zemaljsko veće kao vrhovni predstavnik crnogorskog naroda ujediniti njegove napore u borbi za oslobođenje i pun napredak u bratskoj zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije.

U Pljevljima je 20. novembra na skupštini narodnih delegata osnovano Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka. Iako Sandžak nije nacionalna pokrajina, Centralni komitet je smatrao da zbog njegove prošlosti, izmešanog etničkog i verskog sastava stanovništva i značajnog učešća u oslobodilačkom ratu, treba za izvesno vreme da ima zemaljsko veće.

Narodnooslobodilački pokret je obuhvatio većinu stanovnika Jugoslavije. Za dve i po godine borbe protiv okupatora i domaćih kolaboracionista narod je razumeo i prihvatio ciljeve oslobodilačkog rata i revolucije. Jedinstvo naroda oko Komunističke partije višestruko se pokazalo.

Za poslednju godinu promenio se i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab i Izvršni odbor Antifašističkog veća Jugoslavije uputili su izjavu savezničkim vladama, objavljenu 23. januara 1943. godine u »Borbi«, kojom su, ukazujući na saradnju četnika sa okupatorima, zahtevali da te vlade upute svoje misije u Jugoslaviju, da bi utvrdile šta se ovde događa. Izvršni odbor i Vrhovni štab su 8. februara objavili za međunarodnu javnost da je glavni cilj oslobodilačkog pokreta proterivanje okupatora i izvojevanje slobode, a konačan oblik državnog uređenja odrediće narod kad se završi rat. Britanska komanda za Bliski istok saopštila je tu izjavu svojoj vradi i predložila da se u Jugoslaviju uputi grupa posmatrača.

Britanska vrla, pak, znajući da četnici sarađuju sa okupatorima, uputila je naročitog izaslanika u četničku vrhovnu komandu, a savetovala izbegličkoj vradi da se ta saradnja prekine, iako su britanske vojne misije u štabovima četnika stekle uverenje da oni neće stupiti u odlučnu borbu protiv okupatorskih vojski. Izbeglička vrla to nije prihvatile, a sam Draža Mihailović, nezadovoljan takvim britanskim zahtevom, rekao je na javnom zboru u Kolašinu, 28. februara, i u prisustvu šefa britanske vojne misije, da je italijanska, a ne britanska pomoć, glavni izvor snabdevanja četničke vojske. Predsednik britanske vrlade je posle toga upozorio Dražu Mihailovića da izmeni svoju politiku prema okupatoru. Britanska vrla je savetovala izbegličkoj vradi da izmeni i svoju političku kon-

cepciju o državnom uređenju Jugoslavije. Po tom savetu, i pod uticajem javnog mišljenja u savezničkim zemljama, izbeglička vlada je na sednici 27. i 28. aprila rešila da izda deklaraciju o novom uređenju Kraljevine Jugoslavije. Popuštajući nagovorima o prekidu saradnje četnika sa okupatorima, a izdavši 21. juna deklaraciju o Kraljevini Jugoslaviji kao federaciji Srba, Hrvata i Slovenaca, izbeglička vlada se nadala da će u trenutku sloma Italije četnički komandanti pridobiti italijanske snage i naoružanje, što će četnike učiniti jačim od Narodnooslobodilačke vojske. Ona čak ima takozvani plan oslobođenja Jugoslavije, po kome treba da njene jedinice iz inostranstva izvrše desant kod Zadra, spoje se sa četnicima i nastupe preko Mostara ka Sarajevu i Beogradu, i preko Knina ka Zagrebu, i tim pohodom da prisile Narodnooslobodilačku vojsku na primirje dok savezničke vojske i vlade ne intervenišu u korist njenih namera. Vlada, međutim, nema ni dovoljnu vojnu snagu, a ni potrebno sopstveno jedinstvo ni za pokušaj takve akcije. Ona je podnela ostavku, a 10. avgusta je obrazovana nova vlada, da obavlja administrativne poslove, kako bi kralj bio slobodniji u vođenju politike; to je zamisao britanskog Ministarstva spoljnih poslova.

Britanska vlada se saglasila da se upute posmatrači kod Narodnooslobodilačke vojske. Prvo se 17. aprila spustila padobranima grupa diverzanata kod Zvornika u istočnoj Bosni, pa druga grupa noću 21. aprila kod Brinj-a u Lici, a sutradan uveče prva grupa posmatrača kod Glavnog štaba za Hrvatsku na Krbavsko polje. Vrhovni štab je odobrio Glavnom štabu za Hrvatsku da od saveznika može primiti pomoć u odeći, hrani, oružju i lekovima, ali bez njegovog znanja ne može sa njima praviti nikakav sporazum. Na poziv Vrhovnog štaba, upućen 12. maja savezničkoj Vrhovnoj komandi za Sredozemlje, stigla je zvanična britanska vojna misija sa kapetanom Bilom Dikinom (Bill Deakin) na čelu i spustila se padobranima noću 28. maja na planinu Durmitor, u Crnoj Gori. Obavešten preko te misije o izvanrednim naporima Narodnooslobodilačke vojske u borbi protiv neprijatelja, predsednik britanske vlade je 23. juna na savetovanju načelnika štabova istakao da bi bilo korisno da joj se

pruži pomoć; na savetovanju je zaključeno da se predloži Vrhovnom štabu da Narodnooslobodilačku vojsku usmeri na dejstva po komunikacijama neprijatelja, kako bi otežala pomeranje nemačkih trupa sa Balkana u Italiju.

Kad su na konferenciji u Kvebeku, u Kanadi, predsednik Sjedinjenih Američkih Država i predsednik britanske vlade sa svojim saradnicima između 17. i 24. avgusta donosili odluke o daljem vođenju rata, rešili su, što se tiče Jugoslavije, da se radi na izmirenju četnika i partizana, da se izbegličkoj vlasti ne odobri vojna intervencija, da se partizanima na Balkanskom poluostrvu pruži pomoć doturanjem oružja i opreme i akcijama strategijskog vazduhoplovstva. Posle toga se jedinstvena anglo-američka vojna misija s brigadirom Maklinom (Fitzroy Maclean) na čelu spustila padobranima 17. septembra na oslobođenu teritoriju zapadne Bosne i sutradan je došla u Vrhovni štab. Pojedini članovi misije upućeni su zatim u nekoliko štabova korpusa.

Sovjetska vlada je saopštila izbegličkoj, a posle i britanskoj vlasti, da je njeno gledište da se od Vrhovnog štaba ne može zahtevati da pregovara o izmirenju partizana sa četnicima, jer oni sarađuju sa neprijateljem, a četnici koji žele da se bore za oslobođenje svoje zemlje mogu da stupe u Narodnooslobodilačku vojsku. I dok je na to izbeglička vlast dala znakove protesta, u britanskoj i američkoj javnosti taj stav je protumačen kao optužba protiv Draže Mihailovića kao okupatorskog saradnika, jer je sovjetska vlada izjavila da svoje tvrdnje može potkrepiti verodostojnim dokazima.

Vrhovni štab je 2. oktobra uputio poruku vlasti Sovjetskog Saveza da narodnooslobodilački pokret ne priznaje kralja i izbegličku vladu, zato što su dve protekle godine preko četnika sarađivali s okupatorima, i da im se zbog toga neće dozvoliti povratak u zemlju, a povrh svega većina naroda želi da Jugoslavija bude demokratska republika. U proglašenju objavljenom 31. oktobra povodom dvadesetšestogodišnjice oktobarske revolucije, Centralni komitet je izneo glavnu misao ove poruke.

Na konferenciji ministara spoljnih poslova Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih

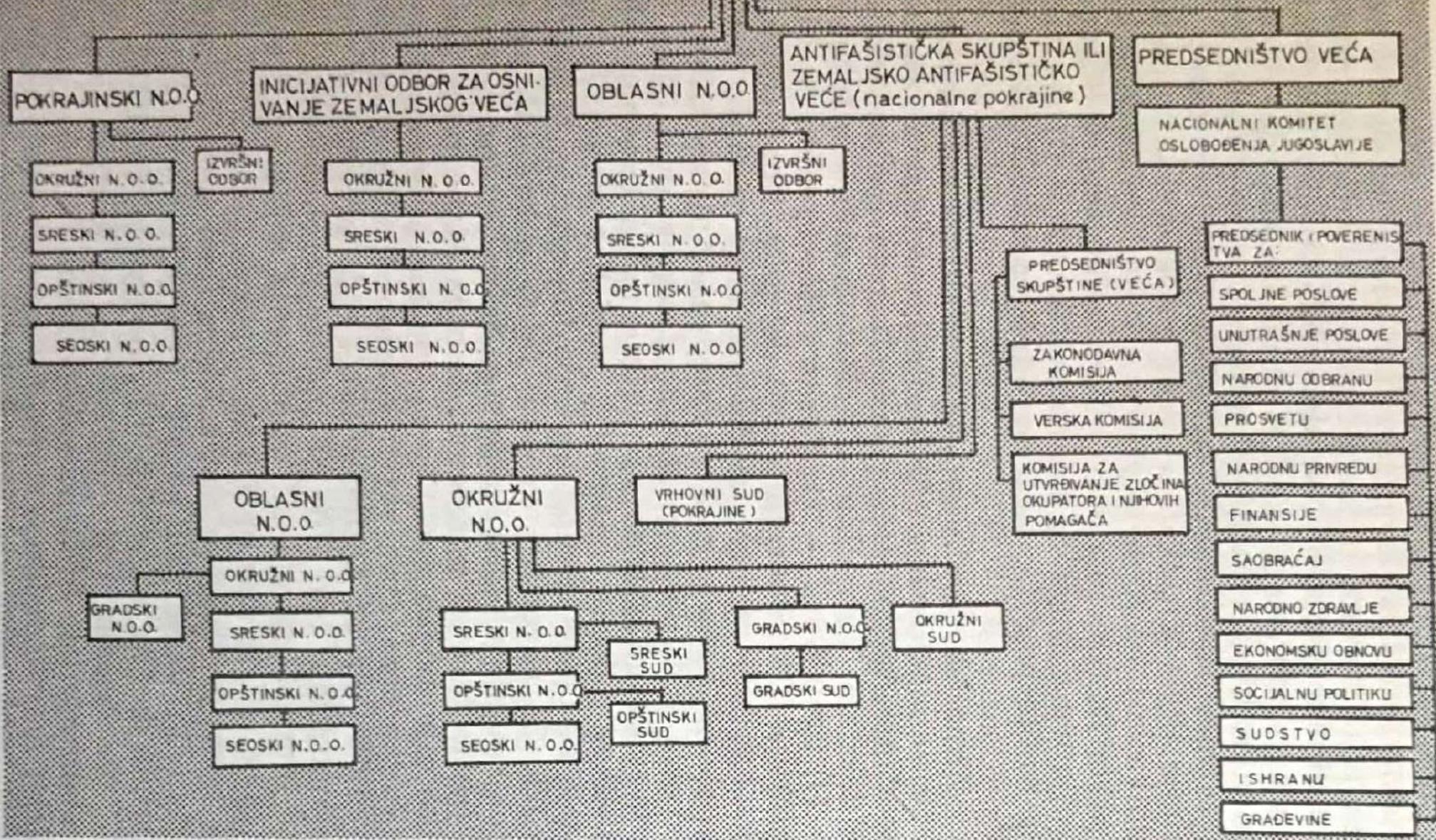
Država, održanoj u Moskvi od 19. do 30. oktobra, pored ostalog je rešeno da predsednici vlada na skoroj konferenciji u Teheranu ocene mogućnost zajedničkog pružanja materialne pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i da se vlade pobrinu u svojim zemljama kako javna propaganda ne bi škodila jugoslovenskoj oslobodilačkoj borbi.

Uspesi narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji i priznanje koje je stekao u svetu omogućili su donošenje odluka kojima će se učvrstiti rezultati dotadašnje borbe i postaviti temelji novim odlučujućim dostignućima. Na inicijativu Centralnog komiteta sazvano je Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Zemaljska antifašistička veća ili glavni štabovi izabrali su nacionalne i pokrajinske delegacije za Drugo zasedanje Antifašističkog veća Jugoslavije: za Srbiju — 53 delegata, Vojvodinu — 8, Makedoniju — 42, Sandžak — 11, Crnu Goru — 11, Bosnu i Hercegovinu — 53, Hrvatsku — 78, Sloveniju — 42 delegata. Zbog ratnih prilika i drugih razloga, svi delegati neće moći da dođu na zasedanje. Kako je za Prvo zasedanje Antifašističkog veća Vrhovni štab pozivom izabrao delegate, ovaj izbor delegata za Drugo zasedanje potvrđuje politički uspon oslobodilačkog pokreta i napredak zamisli o stvaranju demokratskog i federativnog uređenja Jugoslavije. Zasedanje je počelo 29. novembra uveče u Jajcu, nekadašnjoj prestonici srednjovekovne bosanske države, u prisustvu 146 delegata iz svih pokrajin, sem iz Makedonije, odakle niko nije mogao doći. Tito je podneo referat u kome je prikazao dotadašnji razvitak oslobodilačke borbe. On je predložio da se Antifašističko veće pretvori u najviše zakonodavno telo i da se izabere revolucionarna vlada, jer interesi narodnog oslobođenja zahtevaju da se to više ne odlaže, bez obzira na to što će takva odluka naići na nerazumevanje u savezničkim zemljama. Delegati su odobrili u debati ovu namjeru i govorili o rešenosti svojih naroda da žive u bratskoj i ravnopravnoj zajednici.

Na zasedanju je odlučeno: da se Antifašističko veće konstituiše kao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo Jugoslavije i vrhovni predstavnik naroda i države Jugoslavije kao celine; da se uspostavi Nacionalni

ANTIFAŠISTIČKO VEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE

Shema preseka organizacione strukture revolucionarne vlasti 1943. i 1944. godine